

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Э. ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун дарслик

II китоб

Тошкент
«Университет»
2002

Мазкур дарслик умумий психологияга л
 ишланган бўлиб, психологияга киргизилган ва
 индивидуал-типологик хусусиятларни баъзи
 материалларни узида мужассирган лУоТЛГ
 утмишдошларидан фарқи шундаки, барча психологик
 категориялар, муаммолар янги методологик 7,
 негизига суянган холда талқин қилинган
 Қисмида психологиянинг асосий Хикмати
 психиканинг эволюцияси ва оннинг психологик
 тахлили

ТАҚРИЗЧИЛАР: Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи, психология фанлари номзоди, доцент М.Ш.Расулова-Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ ижтимоий психология кафедраси доценти Р.Ю. Тошимов

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: Мирзо Улуғбек номидаги ЎЗМУ
 ~Ма~**тия** кафедраси

нашриёти, 2002.

2002 й. Мажлис
 этиланган. «университет» на-

БИРИНЧИ БУЛИМ
ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

■; 1)
рида **1БОБ**
ТЕМПЕР. МЕНТ

лғам

аинг
дир;

1. Темпераментнинг психологик тавсифи

ияти

Темперамент тўғрисида умумий тушунча

Р^{ст}~
хил

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита такозо этади ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боис шахс руҳиятида ташки атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотиралари, келажак юзасидан ижодий ҳаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриши эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли кўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яққаҳол инсонда ранг-баранг тарзда намоён бўлиш кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, ижтимоий турмуш воқеликларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб кайтаришга мойилдик кўрсатадилар.

Қур

рок

тар,

ўт,

№

'си,

"е-

ло-

ао-

шг

ш~

ни

'б)

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, психик фаолиятнинг динамикаси нафақат темпераментга, балки мотивларга, психик ҳолатларга, ҳис-туйғуларга ҳам бевосита боғлиқдир. Мисол учун, инсон ўзи темпераментнинг қайси типига тааллуқли бўлишидан қатъи назар, ўз фаолиятига лаёқатли, майли кучли, интилиши қатъий, қизиқувчан бўлса, уни ташкиллаштиришда ва назорат қилишда уюшқоқлик, ҳаракат суръати эса тезкор амалга ошади, унга лоқайд муносабатни билдирса, иш суръати секин ва суест кечади. Ҳар қандай вазиятга қарамасдан, шахснинг қариндош уруғлари тўғрисидаги, шунингдек, жаҳонда кечаётган нохуш хабарлар унинг аъзойи баданини ларзага келтиради, лаби қуриydi, ранги бўзаради, атроф-муҳитга нисбатан мўлжаллини йўқотади. Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар билан мотивлар ва психологик ҳолатлар, ҳиссий кечинмаларнинг динамик хусусиятлари ўртасида муайян даражасида тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Улар орасидаги фарқларни ажратиш кўрсатиш мақсадида қўшимча белги-

Л^д

ш>

н_

1В_

ЗЛ

1И

а_

5

и

и

*■

*•

н

1~

н

Г

лар киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади. Уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

1. Фавқулудда темпераментнинг бир хил хусусиятлари, мотив, психик ҳолат ва ҳодисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, хатти-ҳаракатларида, муомаласи-да ифодаланади.

2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) давомида ёки унинг муайян бир бўлагига (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан қатъи назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.

3. Яккахоҳ шахсга дахлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан ғайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир-бири муайян қонуният асосида му-жассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тизилмани вужудга келтиради.

4. Психология фанида темперамент хусусиятлари деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал-типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятлар-да нисбатан ўзгармовчи, темперамент типини тавсифловчи тузилмани ташкил қилади.

5. Психология фанининг ижтимоий тарихий-тараққиёти даври-да темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент латинча "«етрегатепшт» деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси «аралашма» деган тушунчани англатади. Тем-перамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамыздан олдинги 460-356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асослари тўғрисида тушунча Қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсон-ларнинг темперамент хусусиятлари жиҳатидан ўзаро бир-бирдан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилтларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнон σφολε), қон (латинча

запш8 ёки 5апшшя), қора ўт (юнон телаз «қора». сЪо1е «ўт»)Х балғам (юнон «рп1еҗта») кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳасича; 1) ўтнинг хусусияти - курукликдир, унинг вазифаси-тана аъзоларида курукдикни сақлаб туриш ёки баданни курик тутишдир; 2) қоннинг хусусияти - иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир; 3) қора ўтнинг хусусияти-намликдир, унинг вазифаси-бадан намлиги-ни сақлаб туришдир; 4)балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти - совуқдикдир, унинг вазифаси - баданни совутиб туришдан иборат-дир. Гиппократ таълимотига мувофиқ, ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (латинча {етрегатепшт) лардан қайси бири салмоқлирок бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фарқланадилар, чунончи, холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, меланхоликда қора ўт, флегматикда балғам (шилимшиқ модда) устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг илмий психологик асослари ва унинг физиологик механизмлари кейинги ижтимоий-тарихий тараққиётнинг босқичларида яратилди ҳамда бу борада изланилишлар давом эттирилмоқда. Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз хиссини қўшган олимлардан бири рус физиологи И. П. Павлов (1849-1936) ҳисобланади.

И. П. Павлов ҳайвонларнинг олий нерв фаолиятини тадқиқ қилаётганида итларда шартли рефлексларнинг пайдо бўлиши, кечиши, давом этиши хусусиятлари инсонларникидан фарқ қилиш ва бу ҳоли-са темпераментда ҳам учраши мумкинлигини кашф этади. И. П. Павлов темперамент ҳам шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И. П. Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв системаси хусусиятлари моҳиятидандир. Муаллиф нерв системасининг учта асосий хусусиятига алоҳида аҳамият беради, чунончи, 1) қўзғалиш жараёни ва тормозланиш (тўхталиш) жараёнининг кучи; 2) қўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлик даражаси (нерв системасининг мувозанатлашгани); 3) қўзғалишнинг тормозланиши билан алмашиниши тезлиги (нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги). Унинг

кўрсатишича, ҳар бир ҳайвоннинг темпераменти ҳам мазкур хусусиятларининг у ёки бунисига алоқадор бўлмай, балки уларнинг мажмуавий тарзига, қонуний бирлашувига боғлиқдир. И. П. Павлов шарт-ли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан гемперментга алоқадор нерв системаси хусусиятларининг ўзаро қўшилувини нерв системасининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади: а) кучли, мувозанатли, эпчил; б) кучли, мувозанатсиз, эпчил; в) кучли, мувозанатли, суст; г) кучсиз тип.

Йирик рус психологларидан бири Б. М. Теплов (1896-1965) ва унинг шогирдлари, маслақдошлари И. П. Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффақ бўлдилар. Улар нерв-физиологик жараёнларнинг нозик қирраларини ўрганишда махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларни) математик статистика методлари орқали ҳисоблашни татбиқ этдилар. Б. М. Теплов илмий мактаби намояндалари томони-дан олинган маълумотларга қараганда, инсонда ҳосил қилинадиган шартли рефлексларнинг баъзи бир индивидуал хусусиятлари ўзаро уйғунликка эгадир. Уларнинг таъбирича, ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар тизими нерв системасининг муайян хусусияти билан тавсифланади. Жумладан, ўзаро боғланган хусусиятлар, биринчидан, шартли кўзғовчи мустаҳкамланиши давом этишидан қатъи назар, шартли рефлекслар сўниши даражасига, иккинчидан, кўзғовчилар-нинг кучли ёки кучсизлиги билан шартли реакциянинг ҳажми ораси-даги тафовутларга, учинчидан, асосий кўзғовчи сезгирлигига бегона (нотаниш) кўзғовчини ижобий (салбий) таъсир ўтказиш даражасига, тўртинчидан, бошқа кўринишдаги ёки кучланишдаги кўзғолиш жараёнларининг кучига боғлиқдир. Маълумотларнинг таҳлиliga биноан, тормозланишнинг (тўхталишнинг) кучи билан нерв жараёнларининг мувозанатлашувига тааллуқли шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари туркумлари шунга ўхшаш усул ёрдами билан кашф қилинган. Шунингдек, Б. М. Теплов илмий мактабининг намо-яндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам таъбирлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи нерв системасининг нотаниш хусусияти динамиклик деб номланган ҳам тавсифланган. Бундан ташқари, улар шартли рефлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари кўзғолиш жараёни тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида тахмин

қилинган хусусиятни (янги хислатни) лабиллик (яъни латинча лабилитас-бекарорлик) атай бошлаганлар. Шунинг билан бирга нерв системасининг бошка хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий тахминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ва ҳоказо.

Б.М.Теплов илмий мактаби И.П.Павлов тадқиқотларида аниқланган нерв системасининг хусусиятлари тўғрисидаги назария ва тахминлар муайян даражада кенгайтирилган ҳамда температураментнинг туб моҳиятини тушунтиришга қулай имкониятлар яратилган. Лекин шундай чуқур изланишлар олиб борилишига карамай, психологлар томонидан кашф қилинган хусусиятларнинг кимёвий ва физикавий моҳияти то ҳанузгача номаълум бўлиб қолмоқда.

Худди шу боис, нерв системасининг хусусияти тўғрисидаги илмий мушоҳадалар фақат шартли рефлектор фаолияти билан ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятлар туркумига тааллуқли умумий сабаб-лар бўйичатаққин қилишни ифодалайди, холос.

Нерв системаси хусусиятлари билан температураментнинг боғлиқлиги аксарият ҳолларда мана бундай омилларнинг моҳиятида акс этиши мумкин. Жумладан, негизида нерв системасининг фараз қилинган физиологик хусусияти ётган шартли рефлектор фаолияти-нинг ўзаро боғлиқ индивидуал хусусиятларининг муайян туркуми шахсда қанчалик кўп мужассамлашса, температураментнинг унга мутано-сиб хусусияти худди шу даражада намоён бўлса ёки акс ҳолатда шун-ча кам ифодаланиши кузатилади; 1) инсонда шартли рефлекс шакл-ланган бўлса-да, лекин у тез сўна бошласа; 2) ташки қўзғовчи шартли рефлексда кучли тормозланишни вужудга келтирса; 3) шахс кучсиз қўзғовчиларга кучли қўзғовчилар сингари шиддат билан реакция қайтарса; 4) одам кучсиз қўзғалиш жараёни билан уйғунлашган хусусиятларни аниқласа; 5) инсонда кучли эмоционал қўзғолиши ҳамда диққатнинг чалғиши юзага келади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, И. П. Павлов таълимотида температураментнинг психологик таъсири нерв системасининг барча хусусиятлари билан алоқадорлиги ёки унинг типига тегишли эканлиги тушунтирилади. Худди шу боис, температураментнинг у ёки бу хусусияти нерв системасининг бирорта хислати билан эмас, балки хусусиятларнинг туркумлари билан алоқага киришади. Бунинг таъсирида нерв системаси хусусиятларининг миқдорий муносабатларида температурамент хусусиятлари ҳам сифат ўзгаришини ясайди.

Йигирманчи асрнинг 60-70 йилларида ушбу соҳа бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, температураментнинг психоло-

гик тавсифи билан И. П. Павловнинг типлари ўртасида алоқа ҳукм суришига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқдир. Темпераментга тааллуқли нерв системасининг типлари ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга тегишли бўлиб, улар умумий типлар деб номланади. Бинобарин, темпераментнинг физиологик асоси-бу нерв системасининг умумий типларидир. Бироқ И. П. Павловнинг типлари -бу нерв системаси хусусиятлари-нинг танҳо типик бирикмаси эмасдир, чунки кейинчалик бу борада янги бирикмалар топилди. Лекин ажратилган типларнинг барчаси бир текис аҳамиятга молик эмаслиги туфайли уларнинг энг асосийлари кучли ва кучсиз типлардан ташкил топади.

2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши

Нерв системасининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И. П. Павловнинг таълимотини эслаш мақсадга мувофиқ, чунончи ирсият йўли билан шартланган тип-бу генотип демакдир. Ҳозирги даврда нерв системасининг умумий тип (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, омиллар жуда кўп бўлиб, улар қиёсий психологияда ҳайвонларни ўрганишда топилгандир. Масалан, нерв системасининг кучи, эпчиллиги ҳайвонларни чатиштириш йўли билан юзага келтирилган, лекин барча хусусиятлар тўғрисида бундай дадил фикрларни билдириш мумкин эмас.

Хорижий психологик адабиётларда таъкидланишича, темперамент нерв системаси умумий типининг нерв-физиологик хусусиятларига эмас, балки: а) ташқи кўрсаткичи баданнинг жисмоний тузилишига, б) унинг баъзи қисмлари ўртасидаги алоқага, в) организм турли таркибларининг муносабатларидан тузилган организмнинг умумий тузилмасига боғлиқдир, деган назария жаҳон психологиясида устувор ўрин эгаллагандир. Бу назариянинг асосчилари Э. Кречмер (немис психологи) ва У. Шелдон (америка психологи) лар ҳисобланиб, уларнинг талқинича, тана тузилиши ҳам, темперамент хусусиятлари ҳам ички секреция безлари фаолиятидаги ўзаро муносабатларнинг наслий белгиларига боғлиқдир. ^ Уларнинг фикрича, тана тузилиши билан темперамент хусусиятлари орасида муайян мутаносиблик мавжуддир. У. Шелдоннинг мулоҳаза билдиришича, семиз, қорин бўшлиғи такомиллашган инсон шодликка, мулоқотмандликка, тўйиб овқатланишга мойил (висцеротон) хусусиятга эгадир. Шунингдек, склет мускуллари тараккий этган шахслар ғайратли, фаол (соматотон) ҳислатлидир. Шу

билан бирга нерв системаси, бош мияси ўта ривожланган инсонлар ўта сезгир, серташвиш, хаёлатга берилувчан бўладилар, яъни цереб-ротон хусусиятлидирлар.

Мулоҳаза юритилган муаммо муҳим ижтимоий аҳамият касб этади, чунки ички секреция безларининг тузилиши ҳам ташқи шароитларга, ҳам фаолият талабларига тўла тўқис мослаша олмайди, бинобарин, у нерв системасига бироз мувофиқлашуви мумкин, холос. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда Кречмер билан Шелдон талқинига ёндашилса, у ҳолда шахс темпераментининг хусусиятлари ташқи ижтимоий шароитларга ва фаолият талабларига мувофиқлашув эҳтимоли мавжуд. Муаллифлар эътирофича, турли темпераментли шахсларга ижтимоий зарурият туфайли бир хил талаблар қўйилса у ҳолда инсошнинг темпераменти имкониятлари билан жамият талаблари ўртасида мураккаб зиддиятлар, низоли вазиятлар вужудга келиши мумкин эмиш. Шунингдек, мазкур таълимот темпераментнинг келиб чиқишини тушунтиришда организм умумий тузилишининг ролига бирёклама орттирма баҳо беради. Шунингдан ташқари, организмнинг умумий тузилиши дарҳақиқат нерв системасининг типига ва темпераментга муайян даражада таъсир ўтказиши мумкин. Чунки нерв системасининг хусусиятлари модда алмашиш ички секреция безлари фаолиятининг индивидуал хусусиятларига мувофиқдир. Де-мак, темпераментнинг вужудга келишида организмнинг умумий тузилиши эмас, балки нерв системасининг генотиби ёки умумий типининг муҳим аҳамият касб этади.

Шунга қарамай темпераментнинг физиологик асоси нерв системасининг умумий типидан иборат бўлса-да, лекин унинг психологик тавсифини таҳлил қилиш учун нерв системасининг хусусиятларини билиш ҳозирги давр талабига жавоб бермайди. Мисол учун, ғайратлилик, барқарор кайфият, юқори фаоллик, ҳаракат тезлиги кўзголиш кучига боглиқдир, лекин унга ҳар хил психик хусусиятлар ҳам тааллуқлидир (сезги хусусиятлари, хаёл образлари ёркинлиги ва ҳоказо). Темпераментнинг муайян хусусияти нерв системаси умумий типининг бирорта хусусиятига алоқадор бўлмасдан, балки бир туркум хусусиятига боглиқдир. Психологияда бирор тобе ўзгарувчи бир не-чта мустақил ўзгарувчиларга алоқадор бўлса ёки танҳо (ёлғиз) мус-

тақил ўзгарувчи бир туркум тобе ўзгарувчига боғлиқлиги ўрнатилса, бундай тобелик кўпёклама тобелик дейилади. Худди шу боис. темпераментнинг психологик хусусиятлари нерв системаси умумий типининг физиологик хусусиятларига кўпёклама тобедир. Нерв системаси умумий типининг хусусиятларининг физиологик тадқиқотлари темперамент пайдо бўлиши қонуниятларини тушунишга камлик қилади, шунинг учун бу соҳада физиологик изланиш ўтказиш унинг психологик моҳиятини текширишни тақозо этади.

Темперамент типологияси мабодо инсонлар темпераментлари бўйича қиёсланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жиҳатидан ўзаро ўхшаш шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эрампдан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида мате-риаллар тўпланган. Уларда темперамент типининг дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндиси (мажмуаси) англашилган. Ҳозирги даврда темперамент типининг деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларининг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Темперамент типининг тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлиги турлича акс этиши мумкин.

Темпераментнинг айрим хусусиятларини унинг у ёки бу ташқи кўринишига қараб ўлчаш мумкин. Шахснинг шиддатлилик (тезлик, импульсивлик) даражасини иккита ҳаракатдан биттасини танланмайдиган ҳаракатга нисбатан қанча вақт мобайнида қарор чиқаришга қараб аниқлаш мумкин. Агар ушбу йўсинда темпераментнинг бир нечта хусусиятлари ўлчанса, у ҳолда унинг бир хусусияти қанча кўп миқдорда ифодаланса, темпераментнинг бошқа хусусиятининг шунча кўп ёки, аксинча оз акс этиши кузатилади.

Ҳар қайси тип учун ўзига хос хусусиятларнинг ўзаро алоқаси, ҳар бир алоҳида хусусиятнинг сифат тавсифи темперамент типининг бошқа хусусиятлари билан боғлиқлигида ҳам акс этади. Масалан, ўзини тута билмаслик ёки ўзини тута билиш темпераментнинг битта типининг учун: а) эҳтирослик шиддат, б) жазава-юксак даражадаги муво-занатсизликдир; бир хил тип учун ўзини тута билиш-эмоционал-иродавий бир меъёрда тутиш бўлса, бошқаси учун у улғуворлик ва вазминлик намунасини.

Темперамент типларини психик хусусиятлар ўртасидаги қонуний муносабатлар тарзида тушуниш Гиппократ томонидан талқин қилинган темперамент тўғрисидаги тўшунча маъносига мос

тушади. Лекин у ушбу тушунча юнон красис сўзи билан белгилаган ва у латинча *1etregatep1* атамасига мос бўлиб, нисбат, муносабат де-ган маънони англатади. Нерв системасининг умумий типлари билан физиологик жиҳатдан темперамент типлари И. П. Павловдан кейин Гиппократ типлари, яъни сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик деб атала бошланган. Лекин бу тушунчалар ҳозирги замон психоло-гик маълумотлар муносабати билан янгича мазмун ва моҳият касб эт-ган. Шу боисдан нерв системасининг тўртта типи темпераментнинг тўртта типига боғлиқ деб эътироф этишимизга ҳаққимиз йўқ, чунки улар гиппократча типларнинг айримлари, холос. Шунинг учун янги омиллар мазкур типларнинг психологик тавсифини қайта таҳлил қилишни тақозо этади.

Темперамент типларининг психологик тавсифи қуйидаги муҳим хусусиятлар ёрдами билан аниқланиши мумкин:

1. Сензитивлик (латинча *вепзиз сезиш*, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда биронта психик реакция-ни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади, жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак қўзғовчининг озгина кучи (уларнинг қуйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашади

2. Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муноса"бат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши -эмоционаллик, таъсирланувчанлик ифодаланишидир.

3. Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгишига қараб фикр юритилади.

4. Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодифий тарздаги ташқи ва ички шароитларга (кайфиятга, фавқулоддаги ходисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-интилишларга кўра фикр билдириш назарда тутилади.

5. Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиш тезлигига, бинобарин, ҳаракат тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилика, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.

6. Ҳаракатларнинг силликлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик). шахснинг ўзгарувчан ташқи таассуротлар-га қанчалик енгиллик ва чакконлик билан мувофиқлашишига (сил-лиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлигига (ригидлиги-қотиб қолганлигига) нисба-тан баҳо беришдан иборатдир.

7. Экстравертированлик ва интровертированлик. Шахснинг фаолияти ва реакция кўп жиҳатдан нималарга боғлиқлигига, чунончи факуллоддаги ташқи таассуротларга (экстравертированлик) ёки, аксинча, тимсолларга, тасаввурларга, ўтиш ҳамда келажак билан уйғунлашган мулоҳазаларга (интровертированлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Сангвиник-жуда фаол, ҳар бир нарсага ҳам қаттиқ кулаверади; ёлғон далилларга жаҳли чиқади. Атрофдаги нарсалар, маърузалар диққатини тез жалб этади. Имо-ишораларни кўп ишлатади, чеҳрасига қараб кайфиятини англаб олиш кийин эмас. Жуда сезгир бўлишига қарамай, кучсиз таъсир (кўзгатувчилар) ни сеза олмайди, серғайрат, ишчан, толиқмас. Фаоллик билан реактивлик муносабати мувозанат-да, интизомли ўзини тия билади, бошқара олади. Хатти-ҳаракати жўшқин, нутқ суръати тез, янгиликни тез пайкайди, ақл идроки тий-рак, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчан. Кўникма ва малакаларни тез эгаллайди. Кўнгли очик, дилкаш, му-лоқотга тез киришади. Хаёлати (фантазияси) юксак даражада ривож-ланган: ташқи таъсирларга ҳозиржавоб ва ҳоказо.

Холерик-суст сензитивлик хусусиятига эга. Жуда фаол ва реактив. Кўпинча реактивлиги фаолликдан устун келади. Бетоқат, серзар-да, тинимсиз.

Сангвиникка қараганда силлиқрок, лекин кўпроқ қотиб қолган(ригидроқ).

Қизиқишлари, интилишлари барқарор, хатти-ҳаракатларида қатъийлик мавжуд. Бироқ диққатни бир жойга тўплашда кийналади. Нутқ суръати тез ва ҳоказо.

Флегматик-сензитивлиги суст, ҳис-туйғуси (эмоцияси) кам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш кийин. Кўнгилсиз ҳодиса хавф-хатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам ҳаракат. Имо-ишораси, мимикаси кўзга яққол ташланмайди. Лекин серғайрат, ишчан, фаол, чидамли, матонатли. Нутқ ва ҳаракат суръати суст. Фаросати қийикроқ. Диққатни тўплаши осойишта. Қотиб қолган (ригид).

Диккатни кўчириш кийин. Интровертированлашган, кам гап, ичимдан топ. Янгиликни қабул қилиши мураккаб. Ташки таассуротларга суствлик билан жавоб беради(кайтаради).

Меланхолик-сензитивлиги юксак. Тортинчоқ, гайратсиз. Аразчан, хафахон. Жимгина йиғлайди, кам кулади. Катъийлиги ва муствтакиллиги заиф. Тез толади. Ортиқча ишчан эмас. Диккати беркарор. Ҳис-туйғуси сувт ўзгаради. Қотиб қолган (ригид). Интровертированлашган.

Психологик маълумотлар эътироф этилишича, ирсият ва тур-муш шароитлари темперамент типлари ўртасидаги тафовутларнинг сабабчисидир. Шунинг учуи ирсий физиологик хусусиятлари бир хил ва битга тухумдан яралган (гомозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятларини иккита тухумдан вужудга келган (гетерозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятлари билан киёсланса, бу омил тасдиқланиши мумкин. Маълумотларга караганда гетерозигот эгизаклардан фаркли ўлароқ, гомозигот эгизаклар темперамент хусусиятлари шунчалик ўхшашки, ҳатто улар ирсият йўли билан берилиш омилини 85% тасдиқлаш имкониятига эга. Тарбиявий муҳит турлича бўлишига карамай, ўхшашлик сакланиб қолиши тажрибаларда кўп марта текширилган. Лекин темпераментнинг айрим хусусиятлари ўз-гариши тўғрисидаги маълумотлар инкор этилмайди, унга фавқулоддаги ташки ҳамда ички шароитлар кескин таъсир ўтказади (масалан, тоғ шароити, хавф-хатар мавжудлиги ва ҳоказо).

Шуни эсда саклаш жоизки, темперамент айрим хусусиятларнинг турмуш шароити билан тарбиявий таъсирида ўзгариш жараёни темперамент типларининг такомиллашувидан фарқлай олиш шарт. Маълумки, темперамент типни унга мутаносиб хусусиятлари бирдани-га пайдо бўлган нарса эмас, чунки нерв системасининг такомиллашувимумий қонуниятлари темпераментга ҳам таъсир ўтказиб, ўз изминиколдиради. Шахсининг камолотига биноан, темперамент хусусиятлари нерв системасининг такомиллашувини билан боғлиқ тарзда рўёбга чиқа боради ва мазкур жараён темперамент ривожини узил-кесил ҳал қилади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, темпераментни фаолият талабларига мослаштириш (мувофиқлаштириш) имконияти мавжуддир. Чунки Ҳар қандай фаолият психик жараёнлари динамикасига муайян талаблар тизимини қўяди. Чунончи: 1)касб-хунарларнинг инсонлар темпераментига мос турини танлаш керак, чунки уларнинг психик хусусиятларига мутаносиб касбни танлаш профессионал танлаш дейилади;

2) шахсларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш жоиз; 3) темпераментга хос камчиликларни (салбий иллатларни) бартараф этиш лозим; 4) инсонларда индивидуал услубни шакллантириш зарур. Шахснинг фаолиятига онгли, фаол ва ижодий муносабатда бўлиши муваффақиятлар гаровидир.

Фаолиятнинг индивидуал услуби инсонда ўзидан ўзи вужудга келмайди, у шахс камолотининг барча босқичларида (боғча ёшидан эътиборан то касбий маҳорат эгаллангунга қадар) шаклланиб боради. Инсоннинг темпераментини фаолиятнинг зарур талабларига мослаштириш орқали унда индивидуал услуб таркиб топтиради. Худди шу боисдан, фаолиятнинг индивидуал услуби дейилганида, шахс учун ўзига хос ва муваффақиятга эришишнинг мақсадга мувофиқ йўллари индивидуал тизими тушунилади.

И БОН ХАРАКТЕР

I. Характер ҳақида умумий тушунча

Ижтимоий турмушда ҳаёт ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатлари-да ўз ифодасини топади. Характер тушунчаси юнон сўз бўлиб, «Багактег» босилган тағма ёки киёфа, хислат деган маънони англатса-да, лекин у психологияда торроқ мазмунда қўлланилади. Худди шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусиятларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди, чунончи, ақлнинг тийраклиги, топкирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги идрокнинг танловчанлиги сингари индивидуал психологик хусусиятлар бунга ёркин мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланиши билан бир-бирига моҳияти билан мувофиқ тушади. Масалан, шахс хулқининг типик усуллари билан боғлиқ, фаолият, муомала ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи, унинг барқарор индивидуал хусусиятлари мажмуаси характер дейилади. Лиҳиснинг табиатга, жамиятга, ўзига, ашёларга (нарсаларга) нисбатан муносабатлари унинг асосий ва муҳим белгиси бўлиб ҳисобланади. Одатда шахснинг муносабатлари характер хислатларининг индивидуал ўзига хос хусусиятларини икки хил йўсинда аниқлаш имкониятига эга.

1. Шахс характерининг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандай вазият, шароит, ҳолат, муҳит хиссий кечинмаларининг индивидуал ўзига хос хислати унинг муносабатларига боғлиқ. Мисол учун, ишлаб чиқаришга яқинда келган А. Б. нинг характер хислати мана бундай рўёбга чиқади: корхонада маъюс, ўзини жамоада нохуш сезади, тортинчоқлик, раҳбар ва ҳамкасбларидан чўчийди, хонадонида (махаллада) ва тенгдошлари даврасида кўтаринки руҳда, кайфияти аъло даражада, улар билан муносабати илиқ, вақтичоғ, ўзини атрофдагиларга яқин тутати. Ушбу ҳодисани тўғри баҳолаш учун А. Б. нинг характер хислатларини аниқлаш, унинг намоён қилган ҳаракатлари ва Қилиқларини тасвирлаш билан чекланиб қолмасдан, балки бир нечта

ҳолатдаги ҳиссии кечинмаларини яққол таҳлиллаш ҳамда воқеликни тўғри тушунтиришга эришиш лозим.

2. Ҳар қандай фавқулоддаги типик ҳолатдаги (муҳитдаги) ҳаракатнинг сифатлари ҳамда индивидуал ўзига хос усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир. Жумладан, юқорида келтирилган мисолда А. Б. нинг характери унинг ўзини ишхонада ҳамда маҳаллада тутишида ўз ифодасини топади. Шу билан бирга характернинг хислати ҳисобланмиш меҳнатсеварлик: а) меҳнат инсонга роҳат туйғуси келтиришида, . ишсизликда афсус чекишида; б) атроф-муҳитдаги нарсаларга диққатини чалғитмай, вақтни беҳуда сарфла-май, вужуди билан виждонан меҳнат қилишида рўёбга чиқади.

3. Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари нафақат унинг муносабатларига алоқадор, балки инсоннинг иродаси, ҳиссиёти, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташланадиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатини акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга: а) диққатнинг тўпланишига (марказлашувига), б) ҳаракатларнинг аниқлиги, мақсадга йўналганлигига, в) иродавий зўр беришга, г) усуллар маҳсулдорлигига, д) ақлнинг тийраклигига боғлиқ. Характернинг ақлий, ҳиссий, иродавий хислатларига ажратишни ҳаракат усулларидан ҳамда хилма-хил руҳий жараёнларнинг устуворлик қилувчи таъсиридан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш мумкин.

Характер хислатлари шахсни муайян фаолиятга ундовчи омил сифатида майдонга чиқиши мумкин. Маълумки, характернинг аксарият хислатлари шахснинг хатти-ҳаракатлари муваффақиятини белгилувчи туртки ва фаол майллар бўлиб ҳисобланади. Одатда шахслар ўзаро ўхшаш шароитларда бир хил мотивлар ва муносабатларга асосланиб, аниқ мақсадга интилиб, мақсадга эришишга мутаносиб ҳаракат усулларга нисбатан мойилликни намоён этадилар. Мойилликлар негизида характер хислатларининг ундовчанлик кучи вужудга келади ва унинг таъсири туфайли инсон табиий шароитга зид, мақсадга номувофиқ ҳаракат усулларидан фойдаланади.

Шахс баъзида ўз характер хислатидан афсусланади, лекин бошқача ҳаракатни амалга оширишни урдасидан чиқмайди. Хорижий психологларнинг тасдиқлашича, айрим инсонлар фаолиятида муваффақиятсизликдан хавфсирашга қараганда, улар ўз ютуқларини юксакроқ қадрлайдилар ва юқори баҳолайдилар. Муваффақиятсизлик улар учун ҳалокатли ҳодиса эмас, шунинг учун «таваккалчилюжа қўл

уришда давом этаверадилар. Бошка тоифадаги одамлар муваффақиятсизликдан чўчнйдилар, ўта эҳтиёткор бўладилар, кийинчиликдан юз ўгирадилар, енгил ишга қўл уришни лозим топадилар.

Мақсадга номувофиқ, лекин шахс учун ўзига хос ҳаракат усуллари танлашга мойиллик кучли иродавий зўр бериш шароитларида, жиддийлик (зўриқиш) вазиятларида ёрқин акс этади. Инсон учун ўзига хос ҳаракат усули фавқуллоддаги шароитда мақсадга мувофиқ келса, у ҳолда ўз хислатига номувофиқ, бир хил йўсиндаги усуллардан фойдаланишга қараганда, кўп куч-қувват, қатъийлик, ишчанлик намойиш қилишни маъкул топади. Мабодо характер хислатлари табиий (объектив) шароит талабига қарши ҳаракат қилишга ундаса, унинг хислатлари ўзига халақит ва панд беради. Характер хислатлари шароит, вазият талабларига мувофиқ тушса, у ҳолда улар ижобий вазифа бажаради, бунда шахс ижобий фаолият кўрсатади, бутун куч-қувватини жамлаб ҳаракат қилишга имкон туғилади.

Шундай қилиб, характер хислатлари шахсни муайян йўсинда интилишига, баъзида шароитга зид ҳаракат қилишга ундаш билан бирга, улар мураккаб вазиятларда ёрқин рўёбга чиқадалар. Ҳаққонийлик, дадиллик, тўғрилиқ шахсни нохуш кечинмаларга олиб келишига қарамай, уни давраларда ҳақиқатни тик айтишга ундайди, собитқадамликни шакллантиришга хизмат қилади.

2. Характернинг физиологик асослари

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири-характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жиҳатдан ифодаланиши ўртасида ўхшашлик бўйича тахминий хулоса чиқаришдир. Маълумки, И. П. Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир ҳайвонда бир хил шартли қўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотипни ҳосил қилиши мумкин. Ҳаракат стереотиплар ва сўлак ажралишидан иборат ижобий ва тормозланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитида эса қўзғовчиларнинг ўзига муодофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ходисалар негизида ётган физиологик механизм кўчириш механизми дейилади. Кўчириш механизмнинг моҳияти шуки, шароитга боғлиқ тарзда марказий нерв системасида ҳар хил функционал

ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишда овқатланишнинг марказларида кучли қўзғалиш юзага келади ва бунда овқатланиш билан боғлиқ доминанта тугилади. Терига электр токи билан таъсир қилишда мудофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли қўзғалиши туфайли муҳофаза (мудофаа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характерининг хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд: 1) улар ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва ҳайвонларда бир қўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) функционал ҳолатлар ҳар иккаласида ҳам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб; характер хислатлари шаклланишининг физиологик шароитларидан бири-кўчиш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ нерв системасининг шартли рефлектор функционал ҳолати шахснинг шароитга нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчи муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг қўзғолувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак, нерв системасининг функционал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кўчиш механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал системаси ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан нерв системаси қийсанса, у ҳолда биринчисининг рўёбга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланиши мумкин. Собиқ совет психологиясида таъкидланишича, нерв системаси умумий типининг зид хусусиятлари психологик жиҳатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б. М. Теплов, В. С. Мерлин, Е. А. Климовларнинг тадқиқотларида, ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишнинг ўзгача физиологик шароити нерв системаси умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади. Маълумки, нерв системасининг умумий тип-бу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент типининг характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг рўёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И. П. Павлов тажрибасининг кўрсатишича, муайян ти-зимда ташқи таъсир ҳукм сурганда нерв системаси умумий типининг

хусусиятларига тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириши ёки, аксинча, халақит бериши мумкин.

3. Характер тузилиши ва хусусиятлари Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасоди-фий йигиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳагго тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларини муайян кисмида хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имкония-тини яратади. Мисол учун, шахснинг шухратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (қўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин ёки инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у қўнгилчан эканлиги қўнглимизга келади.

Одатда психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомокомплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнон Бутргота бел-ги, мос тушиш. «комплекс» латинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, карама-карши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш, ўзидан мағрурланиш, мзқтанчоклик, ўзбилармоилик, уришқоқлик, кексаклаш кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг камтаринлиги, қўнгилчанлиги, илтифотлиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғликлигини билдиради,

Шахснинг муносабатларини акс эттирувчи характер хислатларининг тўртта тизимга ажратиш қонуний ҳолатга айланган:

1. Жамоага (гурухга) ва баъзи бир инсонларга нисбатан муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурлик ва бошқалар.

2. Меҳнатга нисбатан муносабатларни мужассамлаштирувчи хусусиятлар: меҳнатсеварлик, дангасалик, виждонлилик, масъулиятлилик, масъулиятсизлик кабилар.

3. Нарсаларга нисбатан муносабатни акс эттирувчи хусусиятлар: озодалик, ифлослик, аяш, аямаслик ва ҳоказо.

4. Шахснинг ўзига нисбатан муносабатларини ифодаловчи хислатлар: иззат-нафслилик, шухратпарастлик, мағрурлик, такаббирлик, димоғдорлик, камтаринлик, самимийлик ва бошқалар.

Шартли равишда қабул қилинган «шахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар» симптомокомплекси ўз таркибига нафақат бошқа шахсларга нисбатан муносабатларни, балки ўзига қаратилган муносабатларни

мужассамлаштирувчи хислатлар ҳам киради, чунончи, ўзига ишонч, ўзбилармонлик, ўзига бино қўйиш, мактанчоқлик ёки аксинча хусусиятлар шулар жумласидандир. Шундай қилиб, «шахс ва атроф-муҳитдаги инсонлар» деган шартли ном берилган хислатлар тизими ўзга кишиларга, жамоа (гурух) аъзоларига ва ўзига нисбатан муносабатларни ифодаловчи хусусиятларни бирлаштиради. Турлича муносабатлар ўзаро бир-бирига боғланган тарзда муайян тизимни ташкил қилади, натижада «мен-Биз» муносабати ўзаро ўрин алмаштириб туради, яъни ўзига қаратилган муносабат гуруҳий хусусият касб этади.

Шунинг учун шахснинг турлича муносабатлари ўзаро боғлиқлиги унинг характери тузилиши хусусиятлари билан уйғунлашиб кетади. Умумий ва хусусий муносабатлар характер хис-латлари билан бирлашган ҳолда муайян аҳамият касб этади. Худди шу боисдан инсоннинг характери нисбатан бутун, яхлит хусусиятга эга. Шахс муносабатларининг келиб чиқишига асосланиб, улар мар-казий (асосий) ва уларга тобе, ҳосилавий муносабатларга ажратилади. Шахснинг марказий (асосий) муносабатлари ижтимоий муносабатлар билан белгиланганлиги туфайли, бундай муносабатлар ҳамisha соци-ал-типик хусусиятга эгадир. Масалан, ижобий хислатлар мужассам-лашган шахснинг асосий муносабатлари ўзга одамларга, жамоа (гу-рух)га нисбатан муносабатларида ифодаланади. Шундай қилиб, ха-рактер хислатларининг индизидуал ўзига хослиги, бетакрорлигига қарамай, унинг тузилиши негизда ҳамма вақт шахснинг социал-типик марказий (асосий) муносабатлари ётади.

Характернинг тузилиши қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда муҳим тарбиявий ҳулосалар чиқариш мумкин. Характер хислатларининг баъзи нуқсонларини (қўполлик ва ёлғончиликни) бартараф қилиш, унинг ижобий хусусиятларини (хушфезллик ва ҳаққоний-ликни) шакллантириш муддаоси режалаштирилган дастурда амалга ошириб бўлмайди. Чунки инсонларга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топтирмай туриб, иллатга қарши курашиб, ижобий фазилатни шакллантира олмаймиз. Шу нарса маълумки, шахсда ўзаро бир-бирига боғлиқ хусусиятларнинг яхлит бир тизимини таркиб топтириш мумкин, холос. Мазкур жараёнда хусусиятлар тизимини шаклланти-ришнинг муҳим шартларидан бири-бу шахснинг марказий (асосий) муносабатларини таркиб топтиришдан иборатдир.

Шахс характерининг яхлитлиги бус-бутунлиги мутлақ нарса эмас, албатта, чунки инсоннинг асосий муносабатларидан бири бошқа барча муносабатларни тўла белгилай олгандагина характер м>тлақ

хусусият касб этади. Лекин шахснинг муносабатлари ижтимоий муносабатларнинг акс эттирилишидан иборатлиги туфайли унинг муносабатлари билан характер хислатлари ўртасида зиддият ҳукм суради. Бундан хулосага келган ҳолда шахснинг характери нисбий жиҳатдан яхлитдир дейишимиз мумкин, бироқ унинг бир бутунлиги ҳам индивидуал, ўзига хос хусусиятга эгадир. Яхлитлик нуктаи назаридан караганда, турли карама-қарши хусусиятли шахслар мавжуддир. Характердаги карама-қаршиликлар оқибатида ҳаракаларда ва инсон хулқида шундай ҳолат ҳосил бўлади ва ижтимоий-ахлоқий меъёрларни бузишни юзага келтиради. Бундай вазиятда ҳаракатдаги камчиликлар билан курашишнинг асосий йўли - бу шахс характеридаги карама-қаршиликларни енгишга ўрганишидир.

Характернинг тузилиши баъзи хислатларнинг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки унинг яхлитлигига мутаносиб хусусиятлар билан тавсифланади. Характер тузилишининг қаторига уларнинг чуқурлик даражаси киради ва шахснинг асосий муносабатлари билан белгиланади. Инсоннинг бошқа одамларга, жамоага, меҳнатга нисбатан фидойий муносабатда бўлишида белгиланувчи хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар дейилади. Мазкур мезонга караб, шахсларнинг фарқланишини юзаки тасаввур қилмаслик керак, чунки инсонга бериладиган тавсифнома симптомокомплексларни таъкидлаб ўтиши билан чекланмаслиги лозим. Акс ҳолда шахснинг психологик қиёфасининг тавсифномаси: биринчидан, симптомкомплексларни чуқурроқ жойлаштиришни, иккинчидан, муайян даражада чуқурроқ мужассамлаштиришни, учинчидан, бир оз юзакироқ тизимни ажратишни тақозо қилади.

Характер тузилиши хусусиятлари жумласига фаоллик ёки характер кучи киритилади ва шунга асосан инсонлар кучли ҳамда куч-сиз характер турларига ажратилади. Шунингдек, характер тузилиши хусусиятлари таркибига- унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси ҳам киритилгандир. Характернинг барқарорлиги ҳам, ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарурий шартларидан ҳисобланади. Шахснинг характер хусусиятлари турлича турмуш шaroитларида, қаршилик қилувчи вазиятлари учрашига карамай, унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради. Шу боисдан инсон ташқи вазиятга боғлиқ бўлибгина қолмасдан, балки ташқи вазиятни унинг шахсан ўзи яратади, шунингдек, мақсадга мувофиқлаштиради.

Бундан ташқари, шахснинг турмушдаги зарурий шартларидан бири-бу характернинг муайян даражада пластиклигидир. Характер-

нинг пластиклиги икки хил маъно касб этади. Характернинг пластиклиги унинг барқарорлиги сингари муҳитга фаол таъсир ўтказишнинг шартларидан ҳисобланади. Иш-амаллари мақсадга мувофиқ ва фой-дали кечиши учун улар ўзгарувчан ташқи шароитга мослашишлари лозим. Характернинг пластиклиги, мустаҳкамлиги уни шаклланти-ришнинг зарурий шarti саналади. Характернинг барқарорлиги, пла-стиклиги ўзига хос индивидуал хусусиятга эга бўлиб, уни тузилиши-нинг хислати сифатида мужассамлашади.

Характер хусусиятларининг кучи ва барқарорлиги марказий тизимга боғлиқдигига биноан муайян даражада шахс муносабатларининг мазмуни билан белгиланади. Бирок улар муносабатлар мазмуни-га боғлиқлигига қарамай, баъзан юзаки хусусиятга ҳам эга бўладилар.

4. Характернинг таркиб топиши

Психологияда ирсият билан характернинг муносабати тўғрисида хилма-хил қарашлар мавжуддир (Кречмер, Шелдон ва бошқалар). Аксарият психологларнинг эътирофи этишларича, организмнинг наслий хусусиятлари характер хислатларининг пайдо бўлишидаги шартларидан бири ҳисобланади, ҳолос. Маълумки, характер хусусиятлари ирсиятнинг биологик қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий қонуниятлар тавсифланади. Ушбу масалани ирсиятга боғлаб тушунтириш гомозигот эгизакларни ўрганиш орқали инкор қилинади, чунки уларнинг наслий хусусиятлари айнан бир хилдир. Улар темперамент хусусиятлари бўйича тубдан ўхшаш бўлсалар-да, лекин характер хислатларига кўра бир-биридан кескин фарқ қиладилар. Шунинг учун характернинг шахс турмуш шароитига боғлиқлигини: а) унинг физиологик асоси ҳам, б) ташқи таассуротлар тизими туфайли вужудга келадиган шартли рефлексор функционал ҳолати ҳам тасдиқлайди.

Характер таркиб топиши муайян қонуниятлар таъсирида амалга ошади. Характернинг ҳар бир хусусияти шахс муносабатларига боғлиқ бўлса, булар ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан бел-гиланади. Наслий хусусиятлари бир хил эгизакларда турлича ижти-мой муҳитда ҳар хил характер хислатлари шаклланади. Шу сабабдан ижтимоий тузумни тавсифловчи кенг ижтимоий муносабатлар шахс-нинг ижтимоий типик хусусиятларигина эмас, балки характерниш индивидуал хусусиятлари (хислатлари) таркиб топишига ҳам кагга таъсир ўтказади. Ижтимоий муносабатларга бевосита ёки билвосита боғлиқ тарзда, оилада, болалар ва меҳнат жамоаларида хайрихоҳлик, ўртоқлик, ўзаро ёрдамлашиш, ҳамкорлик ёки, аксинча, жохиллик, зо-

лимлик, баджаҳллик каби шахслараро муносабатлар таркиб топа бошлайди. Оилавий муҳит, ундаги шахслараро муносабатлар, фарзандларнинг миқдори, ёшидаги фарқи, низоли вазиятлар кўриниши, ота-она муносабатига асосланган ҳолда характернинг ўзига хос хусу-сиятлари шаклланади. Болалар боғчасидаги, мактабдаги шахслараро муносабатлар ҳам характернинг махсус хислатларини таркиб топти-ради. Меҳнат жамоаларида, норасмий гуруҳларда ҳам характер хусу-сиятларида сезиларли ўзгаришлар юзага келади. Илк ёшлик даврида шаклланган характер хислатлари ниҳоят даражада барқарор бўлиб, уларга айрим ўзгаришлар киритиш жуда қийин кечади. Шахсда майл-ларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги билан боғлиқ ҳолда тар-киб топган муносабатлар ўзининг мустаҳкамлиги билан ажралиб ту-ради. Характер хислатларнинг чуқурлиги, барқарорлиги, доимийлиги кўп жиҳатдан шахс муносабатларининг онглилик даражасига боғлиқ. Инсоннинг ҳаққонийлик, меҳнатсеварлик хислатлари тасодифий тар-киб топмаган бўлиб, унинг онгли қарашларига, ишонч ақидаларига мос тушса, у ҳолда ҳар қандай қийин ҳолатларда ҳам намоён бўлаверади. Мамлакатимиз фуқаролари характерининг кучи ва мус-таҳкамлиги уларнинг истиклол нашидасидадир ва ватанпарварлик юксак хис - туйғусидадир. Шундай қилиб, психиканинг индивидуал сифат хусусиятлари шахснинг ижтимоий-типик муносабатлари билан қўшилган тақдирдагина характер хислатларини белгилаш тавсифлаш имконияти вужудга келади. Психиканинг индивидуал хусусиятлари орасида темперамент хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Чун-ки характер билан темпераментнинг ўзаро муносабати уларнинг фи-зиологик асослари билан белгиланади. Характер хусусиятларининг ташқи жиҳатдан намоён бўлиб, айнан шу тарзда муайян вақт мобай-нида кечиши динамик хусусият дейилади. Характер хислатларининг динамик хусусияти темперамент хусусиятларига боғлиқдир. Ана шу ҳолатга мувофиқ равишда темперамент хусусиятлари ҳам характер-нинг маълум хислатларининг ривожланишига ижобий таъсир ўтказиши ёки қаршилик қилиши мумкин. Характер хислатларининг вақт давомида ташқи намоён бўлиб ўтиши ҳам темперамент типига боғлиқ.

Таракқиёт ва тарбиянинг ижтимоий шароитлари ҳамда уларнинг психиканинг ирсий индивидуал хусусиятлари билан ўзаро муносаба-ти характер хислатларини тўғридан-тўғри тавсифламайди, балки шахснинг фаолияти орқали белгилайди. Унинг фаолиятига тааллуқли айнан бир хил ижтимоий шароитда ҳам худди шу бир хил ирсий ху-

сусиятлардан турли характер хислатлари шаклланади. Худди шу боисдан характернинг ривожланиши шахснинг фаол фаолияти жараёни-да унинг хатти-ҳаракатларига боғлиқ тарзда амалга ошади. Характер-нинг таркиб топишида фаол фаолиятнинг роли шундаки, худди шу фаол фаолиятида характернинг ифодалайдиган ҳаракатнинг индиви-дуал ўзига хос усуллари таркиб топади. Ҳаракат усулларининг автоматлашуви муайян динамик стереотип ҳосил қилиниши билан боғлиқ шартли рефлектор функционал ҳолатнинг маҳсуласидир. Автоматлашувининг бир неча турдаги психологик механизмлари мавжуд бўлиб, улардан бири-бу одатлардир. Характер хислатлари таркиб топиши-нинг муҳим шартларидан бири-бу хислатларни зарурий хатти-ҳаракатларда чидам билан машқ қилишдан иборатдир.

Характернинг таркиб топишида тақлидчанликнинг роли катта бўлиб, ҳаракат усуллари автоматлашувининг бош манбаи ҳисобланади. Таркиб топиш жараёнида тақлидчанликнинг аҳамияти кўп жи-ҳатдан ифодала хатти-ҳаракатларнинг шахс эмоционал (ҳиссий) кечинмаларига таъсири билан белгиланади. Тақлидчанлик хатти-ҳаракат намунасига тақлид қилиш учун мўлжалланган шахс муносабатлари томонидан мотивлаштирилгандагина характер хислат-лари шаклланишининг шартига айланади.

Характернинг шаклланишида муайян психик фаолиятга яхлит объектив ва субъектив майллик тарзидаги кўрсатма бериш (установ-ка) психологик механизм негизида юзага келган автоматлашиш муҳим аҳамият касб этади. Кўрсатма (установка) одатларидан фарқи ўлароқ, муайян ҳаракатларга тайёр туришгина бўлиб қолмай, балки билиш жараёнларига, ҳиссий ва иродавий реакцияларга ҳам тайёр туришликдир.

Характернинг ҳосил бўлишида низоли вазиятлар алоҳида аҳамият касб этади. Характер фақат мураккаб ва кескин вазиятларда (шароитларда) ёрқин намоён бўлибгина қолмасдан, балки мазкур ҳолатларда у таркиб ҳам топади. Одатда характер хислатларининг ўзгаришидаги индивидуал фарқлар шахснинг низоли вазиятдан чиқиш учун қандай йўл-йўриқ топишига боғлиқ, бинобарин, инсон шароитдан келиб чиқиб, қандай хатти-ҳаракатни амалга оширишга қарор қилади. Шундай қилиб, шахс ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўз хатга-ҳаракатлари, одатлари билан ўз характер хислатла-рини ўзи яратади ва уларни бошқаришга одатланади.

III БОБ ҚОБИЛИЯТЛАР

1. Қобилиятлар тўғрисида тушунча

Харвдор дўконда товарларни кўздан кечираётиб, бир хил матодан тайёрланганига қарамай, уларга ҳар хил баҳо беради, бир тикувчини мақтайди, иккинчисига эса эътирозлар билдиради. Шунингдек, уларга баъзи бир таклифлар беради, ташқи кўриниши бежирим бўлиши, чидамлилиги ошиши тўғрисида мулоҳазалар юритади, яъни улардан бириси қониқтиради, иккинчиси эса ижобий баҳо олиш имкониятидан маҳрум бўлади. Талабалар ҳар хил турдаги танловларда, олимпиада ва универсиадада иштирок этадилар, улардан биттаси муваффақиятга эришади, ҳатто ғолибликни қўлга ҳам киритади. Бу психологик ҳодиса ёки воқелик нимадан датолат эканлигини аниқлаш орқалигина билим даражаси, қобилият кўрсаткичи, муваффақият механизми, малака ёки кўникмалар барқарорлиги юзасидан мулоҳаза юритиш мумкин, холос.

Қобилиятлар тўғрисида умумий тушунчани вужудга келтириш учун уларга алоқадор омиллар, таркиблар бўйича айрим маълумотлар келтириш мақсадга мувофиқ: а) қобилиятлар шахснинг психологик хусусиятлари эканлиги; б) мазкур хўсусиятларга билим, кўникма, малака орттириш боғлиқ; в) ушбу хусусиятларнинг ўзи билим, кўникма ва мачакшгарга тааллуқли эмасдир. Юқоридаги воқеликларнинг таҳлилидан келиб чиқилганида, товарга берилган баҳо, танловлардаги муваффақиятли ёки муваффақиятсиз иштирок этишга асосланиб, шахсларнинг қобилиятлари юзасидан қатъий қарорга келиниши мумкин эди. Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий таълим жараёнида ўзлаштириш кўрсаткичи бўйича «ўртамиёна» талаба кейинчалик ижобий томонга ўзгариши, бошқа соҳа (тармоқ)да юксак натижаларга эришиши, ҳатто мутахассислигига ёндош ихтисосликда ўзини кўрсатиши мумкин. Таълим ва ижтимоий турмушда укувсиз, «яроксиз» деб баҳоланган инсонлар кейинчалик бирон-бир соҳанинг етакчи мутахассиси сифатида элга танилиниши, юқори лавозим зғал-лаши, тадбиркор шахс сифатида камол топиши ҳодисаси тажрибада кўп учрайди. Шунинг учун билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш (ўзлаштириш) жараёнида қобилиятлар намоён бўлса-да, лекин улар билим, кўникма, малакаларга бевосита тааллуқли эмасдир, худди шу

боисдан, упар бир-бири билан ўзаро муносабат ва нисбатан нуқтаи назардан таҳлил қилинганида қобилиятлар билан билимлар, қобилиятлар билан кўникмалар моҳият, мазмун, маъно жихатидан бир-биридан тафовут қилади. Ушбу психологик ҳодиса образлироқ қилиб тушунтирилганида, билим, кўникма, малака машқланиш ту-файли эгалланиладиган аниқ воқелик деб тасаввур қилинса, қобилиятлар шахснинг руҳий оламидаги ҳали рўёбга чиқмаган имко-ниятидир. Масалан, талабанинг ўқишга кириши у мутахассис сифати-да касбий камолот учун имконият тарзида гавдаланиши каби (унинг интилиши, объектив ва субъектив муҳит, саломатлиги ва бошқалар), шахснинг қобилиятлари касбий билим, кўникма ва малакаларни эгал-лаш учун имконият тариқасида намоён бўлади. Касбий билим ва кўникмалар эгалландими ёки йўқми, имконият рўёбга чиқдими ёки ушалмаган орзу сифатида қолиб кетдими-буларнинг барчаси кўпгина омиларга ва шароитларга боғлиқдир. Масалан, атроф-муҳитдаги одамлар (оила, мактаб, меҳнат жамоаси аъзолари, жамоатчилик) шах-снинг у ёки бу билим ҳамда кўникмаларни эгаллашига манфаатдор-лик, ўқиш, ўргатишга муносабати, уларни ташкил қилиш ва мус-таҳкамлашга нисбатан масъулият ҳис қилиш қабиларнинг барчаси-имкониятни рўёбга чиқаришнинг, уни воқеликка айлантиришнинг қафолатидир. Психологиянинг методологик асосининг кўрсатишича, қобилиятлар-имкониятлар тизимидан ташкил топган бўлиб, у ёки бу фаолиятидаги зарурий маҳорат даражаси ҳақиқат ҳисобланади. Инсо-нда намоён бўлаётган тасвирий санъат қобилияти унинг рассом сифа-тида шаклланишига қафолат бера олмайди. Рассомликни эгаллаши учун махсус таълим берилиши, табиатга ўзгача муносабати, идрок қилиш ҳаёлот, шахсий фазилати, саломатлиги, матолар, мўйқаламлар, бўёқлар, мослама асбоблар ва бошқалар муҳайё бўлиши лозим. Таъкидлаб ўтилган воситалар, шарт-шароитларсиз тасвирий санъат қобилиятлари тараққий этмай турибоқ, илк кўринишидаёқ сўна бориши мумкин. Ижтимоий тарихий тараққийёт палласида бун-дай ҳодисалар сон-саноксиз бўлиб ўтганлиги ҳеч кимга сир эмас, ал-батта.

Психология фани қобилиятлар билан фаолиятнинг муҳим жабҳалари бўлмиш билим, кўникма ва малакаларнинг айнан бир нар-са эканлигини рад этар экан, уларнинг бирлигини эътироф қилади. Шунинг учун қобилиятлар фақат фаолиятда рўёбга чиқади, лекин шунда ҳам айнан шу қобилиятларсиз амалга оширилиши амри маҳол фаолият кўринишларидагина акс этади, холос' Агар шахс расм соли-

шга хали ўрганмаган бўлса, мабодо у тасвирий фаолиятнинг малакаларини уддалай олмаса, унинг тасвирий санъатга нисбатан қобилиятлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўрин ҳам йўқ. Буларнинг барчаси бўлғуси рассомнинг иш услуби, усуллари, ранг муносабатларини канчалик тез ва осон ўзлаштиришида ҳамда борликдаги гўзалликни идрок қилиш, тасаввур этишида юзага келади.

Талабада касбий билим, кўникма ва малакалар тизими, уларнинг барқарорлиги, шаклланган шахсий илм услублари мавжуд эмаслигига асосланиб, уларни жиддий текшириб, таххис қилмасдан туриб, шошилич тарзда унда қобилиятлар йўқ деган хулоса чиқариш олий мактаб ўқитувчисининг кўпол психологик нуқсонни ҳисобланади. Болалик даврида у ёки бу қобилиятларнинг атроф-муҳитдаги одамлар томонидан тан олинмаганлиги, кейинчалик худди ана шу қобилиятлари туфайли жаҳонда муносиб шон-шухрат қозонишга мушарраф бўлган бўлган жуда кўп алломаларнинг номи оламда машҳур, чунончи Альберт Эйнштейн (нисбийлик назарияси асосчиси), Николай Лобачевский (янги геометрия йўналиши асосчиси) ва бошқалар ўқишида гени-ал олим бўлиб вояга етишиши далолатномаси йўқ эди.

Қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларда акс этмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади. Фаолият учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида юзага чиқадиган фарқлар қобилиятлар тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини беради.

Демак, шахснинг фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шартли ҳисобланган, билим кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусияти қобилиятлар дейилади. Ушбу хусусиятни аниқлаш учун баъзи бир омилларни таххил қилиш мақсадга муваффик; а) шахснинг муайян сифатлари йиғиндиси белгиланган вақт ора-лиғида эгаллаган фаолияти талабларига жавоб берса-унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти мавжуддир; б) инсон шундай ҳолатларда фаолият талабига жавоб бера олмаса-психологик сифатлар, яъни қобилиятлар мавжуд эмасдир (жуда заифдир). Лекин хусусиятли шахс кўникма ва малакаларни эгаллай олмайди, деган маъно англатмайди, бироқ уларни эгаллаш вақти чўзилиб кетади, холос.

Ушундай қилиб, қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар бўлиши билан бирга: а) уларни шахсларнинг мавжуд бошқа хусусиятларига, аклий сифатларга, хотира хислатларга характер фазилатларига, ҳиссий кечинмаларига ва бошқаларга карама-қарши қўйиш

мумкин эмас; б) шунингдек, қобилиятларни шахснинг мазкур хусусиятлари билан каторга қўйиш, уларни айнийлаштириш ҳам нуқсонларни келтириб чиқаради. Шунинг таъкидлаш жоизки, мулоҳаза билдирилган сифатлардан баъзи бири ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бера олса ёки уларнинг таъсирида вужудга келса, у ҳолда шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб аташ имконияти туғилади.

2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида бир инсоннинг бошқа инсондан тафовутланадиган хислатлари, фазилатлари ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсдан бир хил натижа, бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин, улар ўртасида фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бир талай бўлиш мумкин. Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал психо-логик хусусиятлари фаолият муваффақиятининг мажбурий шарти тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдор тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларни шахс томонидан қай йўсинда ба-жариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намойиш қилади.

Қобилият хусусиятларининг сифат жиҳатидан талқин қилинишида, биринчидан, мақсадга турлича йўллар орқали эришишга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами тариқасида, иккинчи-дан, фаолият муваффақиятини таъминловчи шахснинг индивидуал психологик хислатлари (фазилатлари) мураккаб мажмуаси кўринишида тавсифланади. Масалан, факультет деканати ва ўқитувчилар жамоаси томонидан юқсак ташкилотчилик қобилиятига эга деб баҳоланган IV курс бошлиғи («оқсоли») Маҳкамда мана бундай психологик хусусиятлар мажмуасини кўриш мумкин, чунинчи. ташаббускорлик, талабчанлик, меҳрибонлик, эътиборлилик, кузатувчанлик, тенгдошларини ташхис қила олишлик, кашфиётчилик, жавобгарлик, ҳамдардлик, жозибадорлик, ҳамкорлик, самимийлик, ҳиссий яқинлик қабилар. Маҳкамнинг қобилиятини бошқа ташкилотчилар қобилияти билан қиёсланганда кўлами кенг, моҳияти чуқур бўлиш билан бирга, балки ўзининг сифати билан ҳам ажралиб туради. Худди шу факультетнинг III курс бошлиғи («оқсоқоли») Адҳам ҳам ташки-

лотчи, уддабурон шахс, лекин фаолиятни амалга ошириш, ўзгаларга таъсир кўрсатиш мутлақо бошқа омилларга асосланади. Шунинг учун унинг ташкилотчилик қобилияти бошқа психологик хислатлар мажмуасини (туркумини) ташкил қилади, чунончи, заифларга нисбатан шафқатсизлик, жамоа аъзоларига тазйик ўтказишлик, уддабуронлик, амалпарастлик, дадиллик, ғурурлик, кузатувчанлик, мактанчоқлик ва бошқалар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, у ёки бу фаолиятни амалга оширишда ўзаро ўхшаш ёки бир-бири билан фарқданувчи турлича қобилиятлар туркуми (мажмуаси, бирикмаси) иштирок этиши мумкин экан. Бу психологик ҳодиса таҳлили орқали шахс қобилиятларининг муҳим жабҳалари яққол кўзга ташланади, жумладан, шахсдаги бир хислатнинг ўрнини бошқаси босиши (компенсация қилиши, латинча сотрепзайо ўрнини босиши, мувофиқлаштириш маъносини билдиради) вужудга келади, бунинг учун инсон ўзи устида сабр-тоқат, чидам билан меҳнат қилиши туфайли юксак кўрсаткичларга эриша олади.

Шахснинг қобилиятида мавжуд бўлган ўрнини босиш (компенсатор)лик имконияти кўриш ва эшитишдан маҳрум инсонларни маҳсуус ўқитиш орқали рўёбга чиқади. Ҳаётда кўр мусиқачи, артист, шо-ир, рассом, муҳандис ва бошқа шу каби касб эгалари етишиб чиққанлиги кўп учрайди. Ҳатто эшитиш қобилияти паст ёки умуман йўқлиги ҳам касбий мусиқавий қобилиятининг ривожланишига кес-кин халақит бермаслиги мумкин. * Бу психологик ҳодиса (бир қобилиятни бошқа қобилият ёрдами билан ўстириш, яъни компенса-торлик хусусияти) ҳар бир шахс учун касб танлаш ва қайта касб тан-лаш (иккинчи ёки учинчи касбни эгаллаш иштиёқи) соҳасида мислсиз кенг кўламдаги имкониятларни очади. Ушбу воқеликни тасдиқловчи қатор мисоллар мавжуддир, чунончи ўқитувчи бир даврнинг ўзида силлик дурадгор, моҳир тикувчи бўлиши; йирик фан алломаси йирик санъаткор, етук спортчи эканлиги учраб туради. Қобилиятли шахслар ижтимоий турмушнинг турли соҳалари ҳамда жабҳаларида ўз ўрнини топа оладилар ҳамда юксак ютуқларга эришадилар, ҳатто бир неча фаолият турида текис муваффақиятлар қозонишлари ҳам мумкин.

Қобилиятларнинг миқдорий тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси психология фанида ўзига хос ривожланишнинг тарихий ўтмишига эга. Ҳозирги даврда фаннинг мумтоз психологларига айланган Спир-мен, Пермен Кэттелл ва бошқалар XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларидаёқ муайян ихтисослар учун касб танлашни илмий

асосда йўлга қўйиш заруриятдан келиб чиқадиган талаблар тазйикида ўқув юртларида сабоқ олаётган шахсларнинг қобилияти даражасини аниқлашга киришдилар. Уларнинг тахминларича, инсоннинг лавозимига лойиклиги, унинг меҳнат фаолиятига лаёқатини, шунингдек, олий ўқув юртларига, ҳарбий хизматга, раҳбарлик мартабасини эгаллашга нисбатан лаёқатларини аниқлаш имконияти мавжуддир. Ўтган асрда қобилиятларни ўлчаш усули, мезони тарикасида ақлий истеъдод тестлари ишлаб чиқилди ва АҚШ, Буюк Британия каби мамлакатларда ўқувчиларни саралаш, ҳарбий хизматга зобитларни танлаш, ишлаб чиқаришда раҳбарлик лавозимига тавсия қилишда фовдаланилди. Ҳатто Буюк Британияда университетга кириш ҳуқуқини берувчи тест синови тизими ҳам яратилди «Ақлий истеъдод» тестлари балл ёки очколар билан баҳоланиб, ечимга сарфланган вақтни ҳисобга олиб натижалар йиғинди ҳолига келтирилар эди. Масалан, Буюк Британия мактабларвда 11 ёшли ўсмирга бериладиган тест кўриниши; «Петр Жемсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ. Ким ҳаммадан кўра баландроқ?» ва танланган жавобнинг тагага чизиб қўйиш талаб қилинади: 1) Пётр, 2) Эдвард; 3) Жеймс; 4) «айта олмайман». Бошқачароқ тестлар берилган бешта сўздан бошқаларига ўхшамаганини синалувчи танлаб олиши керак: 1) қизил, яшил, кўк, ҳўл, сарик; 2) ёки, аммо, агар, ҳозир, гарчи ва шу қабилар. Тестлар мураккаблиги ортиб бориш тамойили бўйича «Тестлар батареяси» тизими яратилди. Тестлар тузилиши бўйича фақат сўзлардан иборат (вербал) синовлар билан чекланмасдан, балки турлича моҳиятли «лабиринтлар» (юнон labupn1no5- чигал ҳолат, мураккаб, чалқаш маъносини билдиради), «бошқотирма» ва шунга ўхшаш синовлар киритилади.

Одатда синалувчилар «Тестлар батареяси»ни бажариб бўлганларидан сўнг натижалар ҳисоблаб чиқилади ва уларда «ақлий истеъдод коэффициенти» (инглизча telelectual яюйеп!, 00 сўзидан олингандир) аниқланади. Мисол учун, 11,5 ёшли ўқувчи тўпланган балларнинг ўртача йиғиндиси 120га тенг бўлиши лозим. Бунда 120 балл тўплаган ҳар қандай текширилувчи 11, 5 ёшида "ақл ёшига" эга-дир. Худди шу йўсинда "ақлий истеъдод коэффициенти ҳисоблаб чиқилади:

Синалувчининг ақлий истеъдоди коэффициенти

$10 = \text{ақл ёши} \times 100$

синалувчининг ҳақиқий ёши

Мабодо тест синовда 11.5 ва 14 ёшли ўсмирлар 120 очко тўплаган бўлсалар, у ҳолда текширилувчиларуююг «ақл ёши» 11, 5 га тенглаштирилса, куйидаги ҳолат юзага келади:

$$T_{\text{X}}^{\text{Ф}} \text{ биринчи синалувчи} = \frac{11.5 \times 100}{105} = 109.5 \dots$$

$$10 \text{ иккинчидан синалувчи} = \frac{10}{12.2} = 82.1$$

Мазкур йўналишнинг намояндаларининг эътироф этишларича, «ақлий истеъдод коэффициенти» қандайдир ўзгармас мезон сифатида «умумий интеллектни» (инглизча *general intelligence*) рўёбга чиқариш имкониятига эгадир. Шунини таъкидлаш жоизки, «ақлий истеъдод коэффициенти» назариясида баҳсли жабҳалар мавжудким, бунда шахсининг ақлий қобилиятлари эмас, балки унинг билим ва малакалари намоён бўлади. Рус психологи Л. С. Виготский юқоридаги назарияга ўз эътирофини билдирган ҳолда икки босқич орқали яъни «энг яқин тараққиёт зонаси», «актуал фаолият зонаси» қобилиятни тўғри аниқлаш мумкинлигини кўрсатиб берган эди.

Ҳозирги замонда қўлланаётган тест синовлари ўтмишдошларидан кўп жиҳатдан ажралиб туради, лекин кўпинча хотира маҳсулларини очишга хизмат қилади, ижодий тафаккур натижалари эса диққат марказидан четда қолиб кетиш ҳоллари учрайди.

3. Қобилиятлар тузилиши

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у хоҳ таълим, хоҳ меҳнат, хоҳ ўйин, хоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий хислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорликдаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат ҳарчанд устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (хислат) фаолиятининг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятлар уддалай оладиган имконият билан баб-баравар кучқувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик °ифатлар (хислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик хислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлиги туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши турган гап. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамыз:

1) математик қобилият: математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш-амалларни камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдан энгил ўтишлик, масала ечишда фикр юритишнинг эпчиллиги кабилар;

2) адабий қобилият; Нафосат ҳисларининг юксак тараққиёт даражаси, хотирада ёрқин кўрғазмали образларнинг жонлилиги, «тил зехни», беҳисоб ҳаёлот, руҳиятга қизиқувчанлик, ўзи ифодалашга интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бири-бирига ўхшамаган талаблари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, мусикавий, техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб, касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Яққол қобилиятлар тузилишини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари, фазилатлари орасида маълум туркуми етакчилик, устуворлик қилса, айримлари ёрдамчилик вазифасини бажаради. Маълумки, педагогик қобилиятлар тузилишида етакчи хислатлар сифатида педагогик одоб (такт), болаларни севиш, ўқувчилар жамоасини ташкил қилиш ва уни бошқариш, кузатувчанлик, талабчанлик, билимларга чанқоқлик, билимларни узатишга укувчанлик ва шунга ўхшашлар тан олинади. Уқитувчилик қобилиятининг ёрдамчи (кўшимча) фазилатларига қуйидагилар киради: артистлик, нутқий қобилият, диққатни тақсимлаш, академик қобилиятлар ва ҳоказо. Педагогик қобилиятларнинг етакчи (асосий) ва ёрдамчи (кўшимча) таркиблари, жабҳалари таълим жараёни муваффақиятини таъминлайдиган бир-лиқни (бирикувни) юзага келтиради ҳамда ўқитувчи шахси билан боғлиқ бўлган ҳамкорлик, индивидуал фаолиятини ташкиллаштиради. қобилиятлардан муайян даражада умумий ва торроқ маънода махсус сифатларни ажратиш орқали маълум туркум тизимини юзага келтириш мумкин. Бундан келиб чиққан ҳолда қобилиятларни умумий ва махсус қобилиятлар гуруҳига ажратиш мақсадга мувофиқ. Умумий қобилиятлар (сифатлар) махсус қобилиятларга (сифатларга) зид тар-

талкин қилиш мумкин эмас. Шахснинг умумий қобилиятлари улаон^и ҳосил қилувчи омиллар яққол психологик ҳодиса ёки воқелиқдир. Махсус қобилиятлар кўлам жиҳатдан торроқ бўлишига карамай, чуқурроқ моҳиятни ўзларида мужассамлаштиради.

Рус олими И. П. Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрлов-чи» «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига тааллуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал системасидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотига асосланади. Биринчи сигналлар системаси образлар эмоциялардан ва иккинчи сигналлар системаси эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигналлар системаси И. П. Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс психик фаолиятида биринчи сигналлар системасининг сигналлари нисбатан устўнлик қилса, бу инсон «бадий» типга тааллуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса-бу шахс «фикрловчи типга» муносибдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устўнлиги сезилмаса)-бу инсон «ўрта типга» мансуб одамдир.

4) Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганида қуйидагилар намоён бўлади:

1. «Бадий тип» учун бевосита у таассуротлар, жонли тасаввур, ёрқин идрок, хис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келади-ган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «Фикрловчи тип» учун мавҳумларнинг, мантиқий тизимларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларнинг устўнлиги мувофиқдир.

Бадий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг етишмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психикасининг образи жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида боради, холос. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар системаси биринчи сигналлар системасидан устўнлик қилади ва бу устуворлик мутлақлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан

оорлиқни акс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Сигналлар системаси орасидаги муносабатни математик тарзда куйидагича акс эттириш мумкин:

а) $C_2 > C_b$ C_2 -иккинчи сигналлар системаси, C_r биринчи сигналлар системаси;

б) биринчи сигналлар системасининг иккинчи сигналлар системасидан нисбатан устунлиги («бадий тип»): $C_2 > C^{\wedge}$ ҚМ (т-мазкур тип намояндаларининг борлиқни эмоционал ва образли билиш хусусияти жиҳатидан ажратувчи белгиси);

в) «фикрловчи тип» мана бундай ифодаланиши кузатилади:

$C_2 = n > C_{II}$ (n- мазкур тип намояндаларини бошқалардан ажратувчи оламга мавҳум муносабатнинг хусусияти).

Шундай қилиб, шахснинг у ёки бу фаолиятига тайёрлиги тарикасида гозага келадиган ҳар қайси яққол қобилиятлар тузилиши ўз таркибига етакчи ва ёрдамчи, умумий ва махсус номдаги мажмуа сифатларни (хислатларни) камраб олган бўлиб, мураккаб тизимдан иборатдир.

4. Талантнинг пайдо булиши ва тузилиши

Талантнинг ижтимоий тарихий табиий табиий нуқтаи назардан тачқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. Талант (юнон *talanton* қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий, табиий хислат деган маъно англатади) муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобшгаят ҳамда истеъдодлар мажмуасидан (йиғиндисидан) иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф берилишига қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи, шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига талант дейилади. Талантнинг асосий белгилари: а) муваффақиятни таъминлаш; б) фаолиятни мустақил бажариш; в) оригиналлик унсурининг мавжудлиги; г) қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги; д) индивидуал психологик хислатлиги; е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи, яратувчи имкониятлиги қабилар.

Талант ҳам қобилиятларга ўхшаш ижодиётда юксак маҳоратга муваффақиятга эришиш имконияти ҳисобланиб, ижодий қутилмаси (ютук) инсонларнинг ижтимоий тарихий турмуш шарт-шароитларига

боглиқдир. Жамиятда талантли шахсларга нисбатан муҳтожлик сезилса бундай инсонларнинг камол топиши учун зарур объектив ва субъектив шарт-шароитлар яратилса, бундай вазиятда баркамол одамларнинг шаклланишига имконият туғилади.

Шунинг учун жаҳон цивилизацияси, фан ва техникаси, санъат ва адабиёт, моддий ва маънавий маданиятини яратишнинг ички (руҳий) имконияти ҳисобланмиш талант прогресснинг ҳаракатлантирувчи омилдир. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт босқичларида ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг етишмаслиги туфайли кўпчилик талант соҳиблари ўз имкониятларини рўёбга чиқариш имкониятларидан маҳрум бўлганлар. Мамлакатимизнинг яқин ўтмишида чоризм мустамлакачилик сиёсатида, катагон йилларида қанчалаб талантли давлат ва жамоат арбоблари, бетакрор фан, маданият, адабиёт намояндлари ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга эриша олмай дунёдан кўз юмдилар. Бу-бизнинг мозийимиз, аччиқ ҳақиқатимиз, турмуш воқелигимиз, динамик хусусиятли кўнгил армонимиз, борлиққа ақлзаковат билан муносабат бўлишнинг илмий психологик мезонидир. Талантларнинг уйғониши (туғилиши) ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлганлиги, туфайли мустақил мамлакатимизда талантли ёшларга нисбатан юксак эҳтиёж сезмоқда, бу нарса яққол кўриниб турибдики, шундай мезонга лойиқ шахслар мавжуд ва улар келажаги буюк давлатимиз пойдевори ҳисобланади.

Талант қобилиятлар йиғиндиси ёки уларнинг мажмуасидан иборат бўлишига қарамай, алоҳида олинган яққа қобилиятни, ҳатто у тараққиётнинг юксак босқичига эришган, ёрқин ифодаланса ҳам, у билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу омилга асос бўлиб, XX асрнинг 20-30 йилларида москвалик психологлар томонидан олиб борилган феноменал гоят ўткир, ноёб (нодир) хотирага эга бўлган инсонларни текшириш натижалари ҳисобланади. Эсда олиб қолиш қобилияти (эстрада сахна артисти) ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган бўлса-да, лекин хотира ижодиётнинг муваффақияти, маҳсулдорлиги омилларидан бири эканлиги тўғрисида ҳулоса чиқаришга олиб келган. Маълумки, шахснинг яратувчанлик фаолиятида ақлнинг эпчиллиги, бой фантазия, кучли ирода, барқарор характер, турғун қизиқишлар, сермаҳсул билиш жараёнлари, мотивация, юксак ҳис-туйғулар ва бошқа психо-логик сифатлар устувор аҳамият касб этади. Шунинг унутмаслигимиз Ўринлики, камёб хотирага эга бўлган ажойиб ёзувчилар, рассомлар, композиторлар, юристлар, жамоат арбобларининг номлари маш-ХУРДир.

Психологик маълумотларни умумлаштирилган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини енгилроқ тушуниш имкониятини яратади;

1) талант - бу шахс психик хислатларининг шундай мураккаб бирикмасидирки, уни: а) алоҳида, ягона махсус қобилият билан; б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) ҳатто ноёб (камёб, но-дир) сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди;

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эмаслиги ҳамда етарли даражада тараққий этмаганлиги талантнинг мураккаб таркибига кирувчи босқач қобилиятларнинг жадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрни босиб юбориши (компенсация қилиши) мумкин.

Москванинг Умумий ва педагогик психология институти ходимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти истеъдод тушунчаси негизда ўрганилган. Аниқданган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақлий истеъдод тузилишини вужудга келтирилган. Илмий тадқиқотчи-ларнинг фикрича, юксак истеъдод қуйидагича босқичлардан иборат бўлиши мумкин; а) бундай шахснинг биринчи хусусияти-зийраклик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туриш-ликдир; б) шахснинг иккинчи хусусияти-унинг меҳнатга тайёрлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга ай-ланиши)дир; в) инсоннинг учинчи хусусияти-унда тафаккур хусуси-ятлари ва фикр юритишнинг тезлиги, ақлнинг тартиблилиги, таҳлил ва умумлаштиришнинг юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсул-дорлигидир. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус ис-теъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари, аниқ фаолият та-лабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдири-лади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йиғиндиси билан ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шартли ҳисобланса-да, лекин улар бир-биридан муайян даража-да тафовутланади. Талант-катта, ижодий ва зўр меҳнат маҳсуласидир. Меҳнат эса ҳаётининг тажриба, кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шартли-бу ҳаётининг тажриба, зарурий кўникма в; малакалар йиғиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талантнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда руҳланиш деб номланган! психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда маҳорат-ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психолог

таи назардан ҳақиқий мах.орат-бу шахс татантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

5. Қобилият ва талантларнинг табиий шарглари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб, шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга каттик зарба беради.

Шуни ўқтириш жоизки, қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш мутлақ хусусиятга эга эмас, албатта. Лекин қобилиятнинг туғма эканлигини тан олмаслик, мия тузилиши билан боғлиқ диффе-ренциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилади деган сўз эмас-дир. Лаёқат эса қобилиятнинг табиий замани сифатида фаолиятда муҳим роль ўйнайди. Лаёқат деб қобилиятлар тараққий этишининг дастлабки табиий шартли сифатида намоён бўладиган мия тузилиши-нинг, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функцио-нал хусусиятлари айтилади. Туғма лаёқат жумласига нозик ҳид се-зиш, бинобарин, билиш анализаторларининг алоҳида юксак сезгирли-ги мувофиқдир. Алоҳида яқка шахс маълум табиий лаёқатга эга бўлса, у ҳолда ўзига тааллу-қди қобилиятларни ривожлантириш нис-батан енгил кечади. Инсонларнинг касбий қобилияти улар лаёқатларининг ривожланиши маҳсуласидир. Лаёқат кўпқиррали пси-хик ҳодиса бўлганлиги туфайли фаолият талабларининг хусусиятига боғлиқ равишда бир хил лаёқатлар негизда ҳар хил қобилиятлар ривожланиши кузатилади.

Лаёқатнинг тузилиши ва маҳсулдорлиги намоён бўлишига караганда, унинг нуқсонлари ҳақида илмий маълумотлар миқдори кўчир. Ҳозирги даврда қобилият тараққий этишининг дастлабки табиий шартлари моҳияти юзасидаги фарзнинг озми ёки кўпми маҳсулдорлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Ф. И. Галлнинг таълимотича, шахснинг барча қобилиятлари, «акд» ва «ҳиссиёт сифатлари мия ярим шарларида ўзининг қатъий марказларига эгадир. Унинг фикрича, калла суяклар миянинг чўнқир жойларига аниқ мос тушиши лозим. Галл томонидан миянинг махсус « френологик» (юнон рпгеп «акл» тўғрисидаги таълимот деган маъно англатади) ха-рнтаси тузилган бўлиб, унда бош суяги 27 бўлакка ажратилган. Гўёки

хар бир бўлакка муайян психик сифат мос тушади. Шунингдек, лаёқатнинг мия оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам нотўғри эканлиги аён бўлиб қолади. Шахс лаёқатлари мия бурмаларининг со-ни билан белгиланади деган тахмин ҳам ўз тасдиғини топмади.

XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган лаёқатни миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз энг махсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия хужайраларини тадқиқ этиш ис-теъодли шахс нерв хужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг тинлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б. М. Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, нерв системасининг алоҳида сезгирлиги маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Таъкидланган хусусиятлар олий нерв фаолияти умумий типининг сифатларига ва белгиларига мансубдир. Аммо қобилиятларнинг табиий асосларини нерв системасининг порциал (хусусий) деб номланадиган хислатлари билан боғланувчи фаразлар янада кўпроқ эҳтимол даражасига эгадир.

Қобилиятнинг табиий шартли, лаёқат нерв системасининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги, бу ҳодиса барча морфологик ва физиологик сифатлар сингари умумий генетика қонунларига бўйсунуш фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф. Гальтоннинг (Англия) ирсият қонунлари тўғрисидаги ғояси қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиб бера олмайди, чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наслдан-наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир. Агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятнинг та раққиёти биологик ирсият қонунларига бўйсунуши тўғрисида га> бўлиши мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда қобилият в лаёқатлар муайян табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақа табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бе

'аҳо (кимматли) маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намо-рун бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларини кондириб павомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлиги таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Шахс қобилиятларини ривожлантиришда барқарор, тургун, касбий махсус қизиқишлар муҳим омиллар, воситалар тариқасида хизмат қилади. Махсус қизиқишлар инсон фаолиятидаги. у ёки бу соҳанинг (тармоғнинг) мазмунига нисбатан интилишидан иборат шахсий фазилат, ички туртки, ҳаракатлантирувчи кучдир. Бундай махсус қизиқишлар турлича фаолият билан касбий тайёргарлик сифатида шуғулланиш мойиллигига ўсиб ўтади. Билишга оид қизиқиш (фан асосларини эгаллашга йўналтирилган ички туртки) фаолият усуллари амалий жиҳатдан ўзлаштириб олишни ва янги вазият, шароитга кўчиришни тақозо қилади, рағбатлантиради ҳамда шахсда ўзини ўзи бошқаришни таъминлашга ёрдам беради.

Қобилиятнинг ривожланиши шахснинг таркиб топиши билан узвий уйғунликка эга бўлиб, инсон камолоти ҳар иккала омилнинг бирикувини талаб қилади. Истеъдодли ўқувчилар ва талабалар шаклланиши ижтимоий муҳит, ижтимоий институтлар, маънавият асослари ҳамда ўзини ўзи намоён этиш, ўзини ўзи кашф қилиш, ўзини ўзи ривожлантириш асосида амалга ошириш одатий ижтимоий психологик қонуният тариқасида хизмат қилади.

6. Қобилият назариялари талқини

Рус психологи А. Г. Ковалев ўз тадқиқотларида қобилиятнинг табиати ва ташхис қилиш йўллари текширишга муваффақ бўлган. Муаллифнинг таърифича, қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзини эмас, балки инсон шахсининг фаолият талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлай оладиган хусусиятлар ансамбли ёки синтезини тушуниш керак. Унинг таъкидлашича, қобилиятнинг тузилишида таянч ва етакчи хусусиятларни, ва ниҳоят, муайян фонни ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш керак. Ҳамма қобилиятлар учун асосий, таянч хусусияти кузатувчанлик- кўра билиш кўникмасидир. Унинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишдир. А. Г. Ковалёв ёрдамчи хусусиятлар қаторига хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос

кўникишга эга), эмоционаллик, яъни ҳис-туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаоллигини оширади).

Муаллиф таъкидлашича, илмий мавҳумлаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради: репродуктив акс эттириш даражаси ва ижодий акс эттириш даражаси. Уз қобилияти ривожланишининг биринчи даражасида турган шахс билимларни жуда мохирлик билан ўзлаштиради, фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган инсон эса янгилик яратишга кодир бўлади. Психология фанида қобилият тўғрисида гап кетганда учта ўзига хос концепция мавжудлиги таъкидланади. А. Г. Ковалёв асарида баён қилинишича, улардан бири, қобилият шахснинг биологик жиҳатидан детерминлашган, яъни биологик жиҳатдан боғланган хусусиятларидир, қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши эса тамомила ирсий фондга боғлиқ, деб тушунтирилади. XIX асрда Ф. Гальтон, XX асрда Котслар талант ирсийдир, фақат имтиёзли табақаларнинг вакилларигина бой ирсий меросга эга бўладилар, деган хулосага келадилар.

Иккинчи концепциянинг вакиллари, қобилиятни бутунлай ҳаёг ва тарбиянинг социал шароити белгилайди, деб уқтирдилар. Масалан, Гельвечий ўз даврида, тарбия ёрдамида гений яратса бўлади, деган эди. Америкалик олим У. Эшби, инсоннинг қобилияти яшаб турган даврида стихияли равишда ўзидан ўзи ва онгли тарзда таълим-тарбия жараёнида шаклланади, шуларнинг натижаси ўлароқ масалаларни ечиш учун тегишли дастлабки режалар ва дастурлар вужудга келади. Физиолог олимлар миянинг тузилишидан индивидуал хусусиятлар бўлса, бу ҳол миянинг функцияларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас, деб қайд қиладилар.

А. Г. Ковалёв таъкидлашича, қобилиятнинг учинчи концепциясининг тарафдорлари анча тўғри позицияда турадилар. Сўнги назарияда талқин қилинишича, табиий кучлар, зехн нишонлари ва қобилиятнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак. Муаллиф зехн нишонлари деганда анатомик-физиологик хусусиятлардан кўра, кўпроқ психологик-физиологик хислатларни тушуниш кераклигини уқтиради. Зехн муайян бир фаолиятга (махсус қобилият) ёки ҳамма нарсага нисбатан устўвор қизиқувчанликда (умумий қобилият) мойилликда ва интилишда кўринади.

А. Г. Ковалёв Эдисон фикрига асосланиб («бунда фақат 1 фоизгина гений бўлса, 99 фоиз тер тўкиш бўлган»), ҳамма буюк кишилар

меҳнатсеварликка ва катта ишчанликка эга оулганлари ҳолда,

хатто

нерв системаси табиий кучсиз бўлса-да, субъектив равишда ўз парини қобилиятдан эмас, балки меҳнатдан деб баҳолаганлар.

Қобилиятнинг ривожланиши ва шаклланиши, биринчидан, №М Био фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият штижаларининг сифатига қараб, тегишли табиий зеҳн нишонларини аниқлаш йўли билан, иккинчидан, мутахассис раҳбарлигида система-ли фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниктириш ва ривожлантириш йўли билан, учинчидан, умумлашган ақлий операцияларни шакллантириш йўли билан, тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини қамол топтиришни жадаллашти-ринши таъминловчи шахсга ҳар томонлама ривожлантириш йўли би-лан, бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан, олтинчидан, ўқувчиларга нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир.

А. Г. Ковалёвнинг таърифича, адабий ижодга қобилият шахс ис-тсёдодининг бадий типига тегишли бўлиб, бадий типдаги қобилиятнинг ҳамма кўринишларидан уни ажратиб турадиган ўзига хос сифатларга ҳам эгадир. Унинг таъкидлашича, умуман қобилият ва хусусан адабий ижодга хос қобилият мураккаб бўлиб, унинг тузили-шида ҳар хил хусусиятлар ёки таркиблар (жабҳалар) мавжуд. Бу жабҳаларнинг бири етакчи, бошқалари таянч хусусиятлар, учинчила-ри эса сермаҳсул фаолият учун зарур бўлган муайян бир фонни таш-кил қилади. Адабий қобилиятда уч томонни мужассамлаштириш му-хим аҳамиятга эга: ўткир кузатувчанлик, кучли ижодий тасаввур, тил воситасида кўрган ва равшан тасаввур этган нарсаларни тасвирлай олиш.

Муаллиф мулоҳазасига қараганда, адабий қобилиятнинг таянч хусусияти юмшоқ қўнғиллилик ва таъсирчанликдир. Таъсирчанлик деганда идрокнинг жонлилиги ва ўткирлигини, эмоционал илти-фотгўйликнинг нақадар кучлилигини тушуниш керак. Ижод учун ёлғиз кўра билиш қобилиятининг ўзи қамлик қилади, кўрганларни қайта ўзгартира билиш, кузатилаётган нарсани бошқа ҳаётий таассу-ротлар билан фикран боғлай олиш ҳам муҳимдир. Кузатилаётган нар-салар ва айниқса яратилаётган образларни аниқ ва равшан кўз олдига келтириш қобилиятида намоён бўлади ҳамда бу адабиётда кўпинча ичдан кўриш қобилияти деб аталади.

Адабий қобилиятни текшириш-шуни кўрсатадики, ўқувчилар-нинг қобилиятлари қобилиятсизларидан, В. П. Ягункованинг маълу-

мотлари бўйича, идрок қилишнинг аниқлиги ва хотираси билан, янги оригинал образ ва сюжетлар тузишдаги тафаккур кучи ва тасаввур билан, ижодий вазиятнинг енгилгина юзага келиши билан, сўз бойлуги ва тил сезгиси билан фаркланадилар. Баъзи бирларида воқеликка мулоҳазали мантикий муносабатда бўлиш устун турса, бошқаларида образли эмоционал муносабат устундир, учинчиларида эса буларнинг ҳар иккиси ҳам мужассамдир. В. П. Ягункова синалувчиларнинг адабий қобилиятини ташхис қилишда қуйидаги кўрсаткичларни мезон тариқасида олади, чунончи, а) идрок этиш ва хотиранинг аниқлиги; б) эмоционал таъсирчанлик; в) тасаввурнинг кучи ва жонли тилни ҳис қилиш қабилар.

С. П. Кудряцева тадқиқотида илк ўспириннинг адабий қобилияти икки типга ажратилади: адабий-танқидий тип ва бадиий-ижодий. Биринчи тип бадиий асарларни тупгунчалар асосида таҳлил қилишнинг ўсганлигига эътибор қилинади. Иккинчи тип адабий асарларни ўқиш вақтида ва адабий мавзуга баён ёзишда ҳаяжонланиш ва ижодий ёндашишга аҳамият қаратилади.

В. А. Крутецкий математик қобилият тузилишита қуйидагиларни киритади:

1) қобилиятда болаларнинг математик материални қабул қилиши борасидаги қобилиятига математик объектлар, муносабат ва амалларни шакл ҳолга келтириб идрок қилиш математик материалга ўзига хос «йиғма» аналитик-синтетик ишлов бериш қобилиятини қайд қилиш лозим;

2) қобилиятли ўқувчиларнинг фикрланш қуйидагилар билан: а) миқдорий ва фазовий муносабатлар, сонлар ва белгилар символикаси соҳаларида мантикий фикрлаш қобилияти; б) математик материални тез ва кенг умумлаштира олиш; в) математик мулоҳазалар жараёнида қисқача ақлий хулосалар ёрдамида фикрлашга мойиллик; г) фикрлаш жараёнларининг ниҳоятда мослашувчан ва ҳаракатчанлиги; д) ечишда равшанлик, соддалик, рационаллик ва ихчамликка интилиш;

3) математик ахборотни хотирада сақлаш ва ҳоказо.

Математик қобилиятнинг борлигини тахмин қилишга асос бўладиган ташқи аломатларни белгилаш мумкин. Муаллиф тахминича, булар қуйидагилар:

1) ўқувчининг математикага оид очиқ-ойдин қизиқишини намойиш қилиши, ҳеч ким мажбур қилмасдан, ўзининг бўш вақтинк сарфлаб, математика билан бажони дил шуғулланишга мойиллик:

7) муайян математик кўникма ва малакатарни одатдагидан кичикроқ ёшда ўзлаштириш қобилияти:

X) математикани ўзлаштириш соҳасида тез силжиб бориш:

4) математик тараққиёт ва ютуқларнинг юқори даражаси.

Мамлакатимиз психологи М. Г. Давлетшин техникавий қобилият устида тадқиқот ишлари олиб борган етакчи мутахассис ҳисобланади. Муаллиф техникавий қобилият деганда шахснинг инди-видуал психик хусусиятларидан тузилган шундай ўзига хос бирикма-тарни тушунадик, у шахснинг техникавий фаолиятга яроқлилик даражасини ва у билан муваффақиятли равишда шуғуллана олишини аниқлайди.

М. Г. Давлетшин ҳам анъанавий йўлдан бориб, техникавий қобилиятни иккита ўша номдаги типга ажратади ҳамда етакчи таянч хусусиятларини ўзгаришсиз қолдиради. Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ етакчи хусусиятлар ривожланган техникавий фикрлаш ва фазовий тасаввурдан иборатдир. Унинг талкинича, техникавий истеъдодли шахс бўлиши учун унда: а) амалий жиҳатдан фаҳмли: б) техник мосламатарни таҳлил қила олиш қобилияти: в) нарсаларни монтаж қилиб қисмлардан бутун ҳосил қила олиш қобилияти бўлиши шарт. М. Г. Давлетшин техникавий истеъдод кўрсаткичларини аъъанавий баҳолашни тан олган ҳолда (кўз билан чамалаш, фазовий тасаввур, техникавий таҳлил, конструкциялаш қобилияти) ўзининг оригинал ёндашувини иишаб чиққан. Техникавий қобилият даражасини ташхис қилиш учун текширишларда* ишлаб чиқилган экспериментат масалаларнинг тўққизта сериясидан фойдаланади.

ИККИНЧИБУЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ

IV БОБ СЕЗГИ

1. Сезги тўғрисида умумий тушунча

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотларнинг кўрсатишича, сезиш оддий психик билиш жараёни ҳисобланиб, моддий кўзгатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиш орқали реал оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятларини ва шунинг билан бирга, инсон организмнинг (унинг аъзоларининг) ички ҳолатларини акс эттиришдан иборат билишнинг дастлабки босқичидир. Сезги биосфера ва неосферада ҳаракатланувчи жамик нарсаларнинг, хоҳ микро, хоҳ макро тузилишидан катъи назар, сезги органларига таъсир қилиш маҳсуласининг содда образлар, тимсолларнинг айрим таркибий хусусиятлар тарикасида акс этишидир. Инсон атроф-муҳитдаги моддалар шаклини, ҳаракатлар кўринишини, уларнинг хоссаларини ўзига хос хусусиятларини сезги органлари ёрдамида, сезгилар орқали билади, холос.

Сезгилар тўғрисидаги илмий таълимотларга биноан нарсалар ва уларнинг хоссалари, таркибий қисмлари, хусусиятлари, шакллари, ҳаракати бирламчи ҳисобланиб сезгиларнинг ўзи эса ташқи ва ички кўзгатувчиларнинг сезги аъзоларига таъсир этишининг маҳсулидир. Маълумотларнинг кўрсатишича, сезгилар моддий (объектив) борликнинг, воқеликнинг ҳаққоний тасвирини инъикос қилади, бинобарин, моддий олам қандай кўринишга, шаклга, хусусиятга эга бўлса, улар худди шундайлигича ҳеч ўзгаришсиз, айнан акс эттириш имкониятига эгадир.

Психологияда сезгиларнинг физиологик асосини ва механизмларини кўзгатувчининг ўзига мутлақ мос (адекват) бўлган анализаторлар таъсири натижасида юзага келувчи асаб (нерв) жараёни, унинг тизими, тузилиши ташкил қилади. Физиологлар ва психологларнинг таълимотларига кўра, анализатор уч ўзаро узвий уйғунликка эга бўлган таркибий қисмлардан иборатдир. Содда қилиб талкин қилинганда мазкур таркиблар қуйидаги кетма-кетликдаги тузилиш-дир:

1) ташқи куч-қувватни (энергияни) асаб (нерв) жараёнига айлантириб берувчи периферия қисмдан, яъни рецептордан;

2) анализаторларнинг периферия қисмини марказий қисм билан овчи афферент (марказга интилувчи асаб толаси), ўтказувчи асаб йўлларидан;

3) периферия қисмларидан келувчи нерв импульслари (ҳараятлари) қайта ишланувчи анализаторларнинг мия пўстидаги қисмларидан (участкаларидан) иборатдир.

Бошқача сўз билан айтганда, периферик нервларнинг учлари (кўз кулоқ, тери, бурун кабилар), таъсиротни элтувчи (афферент), жавоб қайтарувчи (эфферент) нерв толалари, анализаторларнинг орқа ва бош мия марказлари анализаторини ташкил қилади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар куйидагича классификация қилинади (ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч. Шеррингтонга таалуклидир):

1) ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторларга тананинг сиртки қисмига жойлашган сезгилар, яъни экстерорецептив сезгилар (рецепторлар);

2) ички тана аъзолари ҳолатларини инъикос этувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарида жойлашган сезгилар, яъни интерорецептив сезгилар;

3) танамиз ва гавдамизнинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи, мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни" проприорецептив сезгилар.

Биринчи туркум сезгиларни кўриш, эшитиш, хидлаш, теритуюш, таъм-маза, каби турлар ташкил қилади. Кўриш 380 дан 770 гача миллимикрон диапазондаги электромагнит нурлардан иборат жараёндир. Эшитиш эса тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинларидан иборатдир. Кўриш сезгилари бош мия пўстининг орқа бўлагига жойлашган булади. Эшитиш сезгилари мия пустини тепа бурмасининг қисмдан жой эгаллагандир. Тери-туюш, Ҳаракат сезгилари мия пўстини марказий бурмасининг орқа қисмдан ўрин олгандир.

Энди сезгилар классификацияси, моҳияти ва унинг негизлари юзасидан кенгрок мулоҳаза билдираимиз.

А. Р. Луриянинг фикрича, интерорецептив сезгилар асл, туб маънодаги сезгилар эмас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги °ралик сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгиларнинг субъектив равишда пайдо бўлиши етарли даражада

чукур ўрганилмаган, худди шу боис улар "номаълум ҳислар" доирасига киритилгандир. Улар тўғрисидаги билимлар билан танишиш, ўзгариб боришларини текшириш "касалликларнинг ички манзара-си"ни ифодалаб беришда муҳим роль ўйнаши мумкин. Ички орган-ларнинг хасталигида вужудга келувчи мазкур ҳолатлар ички касал-ликларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб.этиши турган гап (А. Р. Лурия тадқиқотларидан).

Бундай хусусиятли ихтиёрсиз сезгилар инсонда жуда эрта уйғонади, шунинг билан бирга уларнинг ифодаланиши ўзига хос шаклларга эгадир. Чунончи, улар "олдиндан ҳис қилиш" тарикасида пайдо бўлиб, ҳатто инсон уларни таърифлаб бериш имкониятига кодир эмас, кўпинча ушбу кечинмалар туш кўришда қайсидир касал-лик хуруж қилаётганлигидан дарак берувчанлик вазифасини ўтайди, холос.

Улар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса хатти-ҳаракатнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки, бола ўз тана аъзоларидаги ички ҳолатларнинг ўзгаришини англаш, сезиш, ҳис қилиш укувига эга эмас, худди шу туфайли ундаги хатти-ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгиларидан буни сезиш мумкин. Бу ҳодисаларнинг ёрқин мисоли сифатида қуйидаги воқеликни таҳлил қиламиз: бола ўз ички интерорецептив сезгиларини намойиш қилиш мақсадида "касал" бўлиб қолган кўғирчоғини парвариш қила бошлайди.

Интерорецептив сезгиларнинг объектив аҳамияти жуда юқори, чунки улар ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш балансини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бошқача сўз билан айтганда, улар организмлардаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришнинг гемостази (барқарорлиги) деб аталади. Ичдан пайдо бўладиган сигналлар хатти-ҳаракатни вужудга келтиради, стресс, зўриқиш, аф-фект ҳолатларини йўқотиш (баргараф қилиш, пасайтириш), туғилиб келаётган майлларни эса қониқтиришга йўналтиришган бўлади. Оқибат натижада, ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқиш ҳолати юз бериши мумкин. Худди шу сабабдан тиббиёт психология-сида интерорецептив сезгилар ҳам муҳим роль ўйнайди. Соматик ва висперал жараёнлар, рухий ҳолатлар (психосоматика) ўртасидаги муносабатларни ўрганиш имконини яратади.

Интерорецептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интероцепция билан биргаликда К. М. Биков, В. Н. Черниговскийлар томонидан атрофлича ўрганилган. Бу нарсаларнинг барчаси шартли реф-

Лаолияти механизмларидан келиб чиккан ҳолда шарҳлаб берилган.

Проприорецептив сезгилар тана двигатель аппаратининг ва гавганинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб турали Улар инсон ҳаракатининг регуляторини ва афферент асосини ташкил қиладилар.

Периферик рецепторлар мускулларда, пайларда ва бўғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначачари шаклига эгадирлар. Мазкур таначаларПуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи қўзгатувчилар мускулларининг таранглашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгаришида, нерв толалари (иплари) ёрдамида орқа миянинг орқа устунидаги (столбасидаги) ок суюқдикларга етказилади. Қўзғовчилар Бурдах ва Голь ядросининг куйи бўлимларига етиб келади ва ундан пўстости тугунларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг коронғилашган зонасида ўз ҳаракатини яқунлайди.

Проприорецепторлар ҳаракатининг афферент асоси эканлиги А. А. Орбели, П. К. Анохин (ҳайвонларда), Н. А. Бернштейн (одамларда) томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кўра, гавданинг фазодаги ҳолати сезгирлиги статик сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички кулоқ каналларида жойлашган бўлиб ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқца туташ ҳолатда ётади. Масалан, бош ҳолатининг ўзгариши қуйидаги схемага биноан аматга ошади:

- а) ўзгариш эндолимфа суюқлигига боғлиқ қўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибулятор нерв;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратига ўтади.

Вестибулятор сезгирлик аппарати кўриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони ориентирлаш жараёнида иштирок этади. Масалан, автомобильнинг йўлдан ўтиши (қатнови), қалин ўрмонни кесиб ўтиш пайти ва ҳоказо. Худди шундай ҳолат учишда ҳам юзага келиши мумкин. Патология ҳолатида ҳам худди гаундай жараёнга дуч келинади.

Экстрорецептив сезгютар моддалиқдан (5 тадан) ташқари интормодаль носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, дагиш органи (аъзоси) орқали секундига 10-15 тебранишни сезиш У кин, лекин кулоқ билан эмас, балки суяклар ёрдамида (мия

копкоғи, тирсак, тизза учлари орқали) пайқаш - вибрация сезгирлим дейилади. Масалан, карларнинг товушларни идрок килиши, пианинони ушлаб туриш, пол ёки мебелнинг ҳаракати кабилар. Одатда вибраион сезгирлик интермодаль сезги деб ҳам номланади. Интермодалнинг бошқа бир кўриниши мана бундай ҳолатда намоён бўлади:

а) хид, таъм ва маза сезгиларида;

б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;

в) тричеминал, яъни уч хил таъсирнинг уйғунлашган, интегратив ҳолатида кабилар.

Сезгининг носпецифик шакли - терининг фото сезгирлиги рангларнинг нозик жилоларини ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиқади. Терининг фото сезгирлиги А. Н. Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш имкониятини вужудга келтиради. Ушбу кашфиёт қўл учига яшил ва кизил рангли ёруғлик юбориш орқали дунё* юзини кўрган. Ранг сигналларининг оғрик кўзгатувчилар билан муносабати қиёсий жиҳатдан олиб борилганда, инсонни фаол мўлжаллаш (ориентирлаш) жараёнида унинг қўл учи терисига келиб тушадиган ранг нурларини фарқлашга ўргатиш мумкин экан.

Психология фанида терининг фото сезгирлиги табиати ҳали етарли даражада ўрганилгани йўқ. Шунга қарамасдан, таламитик система ва пўст остининг қўзғалганида асаб тизими ҳамда тери эктодермларидан келиб чиққан, атрофга ёйилган (тарқалган), рудиментлар ёруғлик сезиш элементлари махсус шароитда муваффақиятли ҳаракат қилади. Кўпинча "олтинчи туйғу, ҳиссиёт" шарофати билан инсон томонидан "масофа"ни сезиш, кўр одамларда тўсикни ҳис қилигч уш-бу жараён учун ёркин мисол бўла олади. Эҳтимол, юз терисининг ис-сик ҳаво тўлқинларини идрок килиш, тўсик оралигида мавжуд бўлган товуш тўлқинларини (тебранишларини) ўзида акс эттириш терининг фото сезгирлигини илмий жиҳатдан изоҳлашга муайян негиз (асос) бўлиб хизмат қилиш мумкин.

2. Психология фанида сезги назариялари

Ташқи олам хусусиятлари тўғрисидаги ва шахснинг ўз гавдасини тута билиш юзасидан билимлар, маълумотлар, хабарлар ва таъси-ротлар манбаи — бу сезгилар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун сезгилар инсон организмга, яъни унинг тана аъзоларига тушадиган ахборотларнинг асосий канали (йўли) саналиб, улар ташқи дунё ҳамда ички тана аъзолари тўғрисидаги хабарни бош мия катта ярим шарлари

бош миянинг таркибларига етказиб туради, худди шу боисдан инсон ўзини кургааётган турган макро муҳитни ориентирлаш (мўлжаллаш) имкониятига эгадир. Агарда мазкур каналлар берк бўлиб қолган тақдирда, сезги органлари зарур ахборотлар билан таъминламайди, бинобарин, онгни ҳукм суриш имконияти ўз-ўзидан йўқолади.

Психология фанида шундай илмий далиллар мавжудки, мабодо инсон ахборотларнинг шаҳобчасидан маҳрум бўлса, у ҳолда у уйқу ҳолатига шўнғийди. Масалан, тасодифан тери-туюш сезгилари патологияга учраса, унда одам (кўпинча вақтинча, муваққат) кўриш, эшитиш, ҳид сезишдан маҳрум бўлиши мумкин. Мабодо ахборотлар тузатиш шаҳобчаси илк болалик ёши даврида бузилса, қар ёки кўр бўлиб қолса, у тақдирда унинг ақлий ривожланишида кескин тўхталиш (вақтинча орқада қолиш) юзага келади. Агарда бола махсус усул ёки услубга ўргатилса табиий равишда мавжуд камчиликларнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди.

Сезгини бундай тарзда тушунтирилишига нисбатан ҳар хил муносабатлар психология тарихида мавжуд бўлиб уларнинг ҳеч қайсиси асосий манба эканлигига шубҳа билан қарашга мойилдирлар. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз ва ҳақиқий моҳиятини очиб беришга интиламиз.

Немис файласуфи Христиан Вольф "Рационал психология" (1732 йил) ва "Эмпирик психология" (1734 йил) китобларида: онгнинг ички ҳолати, ақлий фикр юритишга қобилиятлилиқ табиий моддий асос замиридан келиб чиқиб, ташқи оламдан келиб тушадиган ахборотлар шаҳобчасига, яъни сезги каналига, ҳеч қандай боғлиқ эмас деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Сезгиларга мана бундай ёндашиш назариётчиси "фанга рационализм" тушунчаси билан бирга кириб келди. Х. Вольф ва унинг тарафдорлари психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира ва бошқалар) мураккаб ижтимоий - тарихий таракқиёт маҳсули эмас, деган ғояни илгари сурдилар. Шунинг билан бирга Онг", "Ақл" тарихий эволюция натижаси эмас деб, инсон психикаси-га ўзгача ёндашиб, уни изоҳлаб бериш мушкул бўлган "бирламчи" ³Усусият эканлигини тушунтиришга интилдилар.

Мазкур назарияга асосланган психологлар инсоннинг сезгилари Унинг ташқи олам билан боғлаб турувчи бирдан-бир шаҳобча эканлигини инкор қилишгача бориб етдилар ва воқеликни мана бундай тарзда изоҳлашга ҳаракат қилдилар: гўёки сезгилар инсонни ташқи оламдан ажратиб турадилар, улар атроф-муҳит ўртасидаги бартаараф бўлиб бўлмайдиган девор ҳисобланадилар. Беркли, Юм, И. Мюллер,

+

ОГельмгольц сингари олимлар сезги органларининг "специфик энел г ияси" назариясини ишлаб чиқдилар. Бу гоёнинг асосчиси сифати^ Иоганн Мюллер катъий иозицияда туриб, уни бутун вужуди билан ҳимоя қилишга интилади. Ушбу назарияга биноан, ҳар қайси сезгч аъзоси хоҳ*кулоқ, хоҳ тил, хоҳ тери бўлишидан катъи назар, ташм дунёнинг таъсирини акс эттирмайди, атроф муҳитда бўлиб турган реал, яққол жараёнлар юзасидан ахборотлар беришга қобил эмас, фақат у ташки таъсирдан шахсий жараёнларнинг кўзгатувчисидан гуртқй олади, холос. Мазкур назарияга кўра, ҳар бир сезги аъзолари ўзининг "специфик энергияси"га эга, ҳар қандай таъсирдан кўзгалади. Маса-лая, кўзни босиб, унга электр токи билан таъсир қилиб кўрилса, унда ёруғлик сезгиси ҳосил қилинадхг, кулоққа электр кўзгатувчиси билан таъсир ўтказилса, у ҳолда товуш сезгиси вужудга келади. Бинобарин, сезги аъзолари ташки таъсирни акс эттирмайди, балки улардан, яъни уларнинг таъсиридан кўзгалади, холос. Инсон ҳеч қачон ташки воқе, яққол дунёнинг объектив таъсирларни идрок қилмайди, балки сезги аъзолари фаолиятида ўзларининг шахсий субъектив ҳолатларини акс эттиради.

Мазкур назарияга биноан, инсон объектив дунёни идрок қила олмайди, у субъектив жараёнларни акс эттиради, оқибат нап^жа "дунё элемент" (майда қисм) ларни идрок қилиш вужудга келади. Психология тарихида "субъектив идеализм" деган йўналиш ҳам юзага келган бўлиб, унга, "инсон фақат ўзи"нигина билади, холос. Ундан ташқари, ҳеч нарса ҳукм суриши мумкин эмас. Бу назария ўзига хос гоёга эга бўлиб, фан тарихида "солипсизм" (ягона "Мен") номини олган эди.

3. Сезгиларнинг рецептор ва рефлектор назариялари

Сезгиларнинг рецептор назариясига кўра, рецептор ёинки сезги аъзолари уларга таъсир қилувчи кўзгатувчиларга нисбатан суств (пассив) жавоб қайтаради, сезгилар ҳаракатга қарама-қарши турувчи суств жараёндир, ҳаракатнинг ўзи эса аксинча фаол (актив)дир.

Ҳозирги даврда сезгиларнинг рецептор назарияси мутлақо сезги жараёнининг физиологик механизмини очиб беришга яроқсиз эканлигини қатор тадқиқотчилар томонидан ишончли омиларга суянган ҳолда таъкидлаб ўтилгандир.

Сезги жараёнининг фаол (актив)лигини тан олувчи назария - сезгиларнинг рефлектор назарияси деб аталади. Ушбу фикрни асослаш учун мисолларга мурожаат этайлик ва ҳайвонот оламида акс эт-

ни тахлил килиб кўрайлик. Ҳайвонлар ва жониворларнинг сези-и сусти (пассив) хусусиятга эмас, балки ташқи олам таъсирининг Г ологик аҳамиятга молик жиҳатларини фаол (актив) равишда ажрат-холда хатти-ҳаракатни амалга оширадilar. Масалан, болари (аса-лари) бир хил туркумдаги гулларга нисбатан аралаш ҳолдаги гулларга Ааол (актив)роқ жавоб реакциясини билдиради; киргий ириш-чириш хидларига, ундан кўра сув ўтларининг илдизлари ҳидига чакқон ҳаракат қилади. Мушук сичқоннинг қитирлашига эътиборини кучай-тиради, лекин худди шунга ўхшаш камертон товушини келтирсак, ас-ло унга парво ҳам килиб қўймайди.

Бу омиллар шунни кўрсатиб турибдики, биринчидан, сезгилар фаоллик (активлик) хусусиятига эга, иккинчидан, уларнинг вужудга келишида ҳаракат таркиблари иштирок этади.

АҚШлик психолог Неффнинг таъкидлашича, микроскоп остига олиб териға игна санчилса, худди шу участкада (майдонда) рефлектор ҳаракат реакциялари кузатилган; томирнинг қисилиши, тери гальва-ник рефлекс (КГР), гоҳо кўз ҳаракати, бўйин мускулларининг таран-глашуви, қўлнинг ҳаракат реакцияси содир бўлиши мумкин.

Жаҳон психологлари томонидан нарсаларнинг мураккаб томон-ларини таниш, фарқлаш ҳаракатнинг иштирокисиз амалга ошмаслиги таъкидлаб ўтилган. Масалан, кўзни юмиб жисмни фарқлаш учун қўл билан уни пайпаслаш керак, акс ҳолда унинг ҳолати, шакли, қаттиқ ёки юмшоқлиги, ғадир-будурлигини билиб, сезиб бўлмайди.

И. М. Сеченовнинг фикрига кўра, жисмни кўз билан идрок қилиш учун кўз ўша нарсани "қвдирсин", фақат шундагина мақсадга мувофик ҳаракат юзага чиққан бўлади. Ҳозирги даврда психология фанида кўз ҳаракатлари назарияси ишлаб чиқилган бўлиб, улар ва макро ва микро, ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз кўринишларга ажратила-ди. Улар қуйидаги номлар билан ифодаланади: конвергент, дивергент, горизонтал, вертикал, циклофузион, торсион, версион, вергент, сакка-дик, тремор, дрейф, флики кабилар. Кўз ҳаракати ёрдами билан фазо-Да ўрин алмашиб турган жисмларни таниш, билиб олиш ва идентифи-кациялаш амалга оширилади. Кўз ҳаракатлари уч жуфт ташқи мус-куллари, яъни мия бош суягининг III, IV ва VI жуфт нервлари оркали Рўёбга чиқади. Кўзнинг микро ва макро ҳаракатлари сезгининг меха-низм ролини бажариш имкониятига эга.

Эшитиш сезгиси эшитиш ва товуш аппаратлари таркибларининг яқин иштирокида вужудга келади.

Шундай килиб, юқоридаги мулоҳазаларга кўра, элементлар (содда) фаол рефлектор жараёни, шунингдек, мураккаб фаол рецептор фаолият жараёни (пайпаслаш, суратга тикилиш кабилар) мавжу» бўлиб, сезгиларнинг вужудга келишини таъминлаб туради. Психологик маълумотларнинг таҳлилига кўра, фаол ҳаракатнинг ҳар қайси сезгининг рефлектор назариясидан иборатдир.

4. Сезгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик

Сезгилар ўзларига адекват (мос) бўлган кўзгатувчиларни акс эттириш шаклларида бири хисобланмиш билиш жараёнларидир. Кўриш сезгисининг адекват кўзгатувчиси ҳаво тўлқини узунлиги 380 дан 770 миллимикрон диапазондаги электромагнит нурланишидан иборатдир. Бу электромагнит нурланишлар кўриш анализаторларида кўриш сезгисини вужудга келтирувчи нерв (асаб) жараёнига айлана-ди. Эшитиш сезгилари тебраниш частотаси 16 дан то 20000 гача бўлган товуш тўлқинлари таъсирининг рецепторларда акс этишидир. Тактил сезгилари механик кўзгатувчиларнинг тери юзасида таъсири натижасида ҳосил бўлади. Карлар учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган тебранишни акс эттириш сезгилари нарсаларнинг тебранишларини инъикос қилиш орқали юзага келади. Бошқа турдаги сезгилар ҳам ўзларининг махсус кўзгатувчиларига эгадирлар. Лекин сезгиларнинг турли кўринишлари фақат ўзларининг махсуслиги билангина эмас, балки улар учун умумий хусусиятлари билан ҳам тавсифланадилар. Сезгиларнинг ана шу хусусиятларига - сифатлари, жадаллиги, давомийлиги ва фазовий локализацияси киради.

Сифат мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айна шу сезги тури чегарасини ўзгартиради. Масалан, эшитиш сезгилари товушнинг баландлиги, тембри, каттиқлиги билан тафовутланади, кўриш сезгилари эса ранг-ларнинг қуюқлиги, жилоси, товланиши, тони ва бошқа шу кабилар билан фарқланади. Сезгиларнинг сифат жиҳатидан кўп турлилиги ма-терия ҳаракати шакллариининг турли-туманлилиги акс эттиришидир.

Сезгиларнинг жадаллиги уларнинг миқдорий тавсифидан иборат бўлиб, таъсир қилаётган кўзгатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгиларнинг давомийлиги уларнинг вақтинчалик тавсифланишидан иборатдир. Сезгиларнинг давомийлиги ҳам сезги аъзоларининг функционал ҳолати билан, шунингдек, кўзгатувчининг таъсир қилиш вақти ҳамда жадаллиги билан ўлчанади.

Кўзгатувчи сезги асосида таъсир килиши билан дарҳол сезги сил бўлмайди, балки у бир қанча дақиқадан кейин вужудга келади. Ана шу қиска вақт сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Ла-тент даври сезги турлари учун ҳар хил фурсатда кечади. Масалан, тактил сезгилари учун латент даври 130 миллисекунд, оғриқ сезгила-ри учун эса 370 миллисекундга тўғри келади, маза-таъм сезгиси эса тил юзасига таъсир этилгандан сўнг 50 миллисекундгача вақт ора-лигида ҳосил бўлади.

Кўзгатувчи таъсир қила бошлаши билан бир даврда ҳосил бўлмаганидек, кўзгатувчининг таъсири тўхташи билан бир вақтнинг ўзида сезги йўқолмайди. Ваҳоланки, сезгиларнинг инерцияси (сезги-ларнинг сақданиши) таъсиридан кейинги ҳодисаси деб аталадиган нарсада намоён бўлади.

Кўриш сезгиси баъзи бир инерцияга эга бўлиб, кўриш сезгисининг таъсири тўхташи билан дарҳол йўқолиб кетмайди. Кўзгатувчи таъсирининг изи кетма-кет келувчи образлар деб аталадиган ҳодиса сифатида сақланиб қолади. Психологияда кўзнинг тўр пардасида рангни сезадиган уч хил хусусиятли элемент бор деб тахмин қилинади. Кўзғалиш жараёни ҳосил бўлганда, улар толиқадилар ва сезгирликлари анча камаяди. Қизил рангга қараб турганимизда кўз тўр пардасидаги кизил рангни қабул қилувчи элемент бошқаларга нисбатан ортиқроқ толиқади, шунинг учун кўз тўр пардасининг худди шу жойига қизил рангдан сўнг оқ ранг таъсир этадиган бўлса, қолган иккита қабул қилувчи элемент ортиқроқ сезгирликка эга бўлади ва биз кўз қаршимизда кўкиш яшил рангни кўрамыз.

Эшитиш сезгилари ҳам кетма-кет образларга эга бўлиши мумкин. Чунки қулоқни битирадиган қаттиқ овоз ёки товуш билан бирга юзага келадиган нохуш сезги, яъни бу "қулоқ*"нинг шанғиллашидир. Эшитиш анализаторига бир неча секунд давомида таъсир этадиган °ир қатор қиска товуш импульсларидан сўнг улар туташ ҳолда ёки бир оз пасайтирилган тарзда идрок қилина бошлайди. Агар бу товуш-ларнинг таъсирини моделлашгтириш мумкин бўлганда эди, ана шун-Дай ҳодисани кузатиш имкони юзага келарди. Бу ҳодиса товуш импульсининг таъсири гўхтаганидан кейин учрайди ҳамда товушнинг импульси жадаллиги ва давомийлигига боғлиқ равишда бир неча секунд мобайнида давом этиши мумкин.

Бошқа анализаторларда ҳам худди шунга ўхшаш ҳодисаларни °Узатиш мумкин. Масалан, ҳарорат, оғриқ ва маза сезгилари ҳам

«лада X "бТМ"» ** ботдав V "" «отМашга» б,,, оРлар»»» <*■
«Ьси», тм: тм^{о5ар}»». репе,,т/,,1^{6нр} X «УС,,,ль, ^тм»»»- Кабул
ТмалГб'1Г^у»» ^ ^ ^»^{уи}»»Г»тм"4тмГ ^»
<*' »^-«. -о^^^Г^»»»»

«тм«»^а Г_аГ Э"»»»«.4?гТу:Г^{аратаар}»^а,, К*а ш «««

«аринла "с? о^{лвдтм} «арсала. ^тм " «^{атм}

^{тл}ималар^{Нга} I^{Ички} аьзоларнда ль. ^{реДелг}орлари
5^=5-Г-гй5д-йг ^.

3. Инсон гавдасининг ҳаракати ва ҳолати ҳақида маълумот бе-
оиб туру^{вчи^} рецепторлари мушакларида, пайларда проприоцептив
сезгилар-

Психология фанида ҳаракатни сезувчан проприоцептив сезги ту-
ри кинестезия деб аталиб, унга тегишли рецепторлар эса кинестезик
ёки кинестетик тушунчаси билан номланади. Экстрацепторлар ўз на-
вбатида контакт ва дистант рецепторларига ажратилади, гоҳо сезги-лар
тушунчаси " ҳис-туйғу" атамаси билан ҳам юритилади. Одатда дистант
рецепторлар муайян масофадаги объектдан келадиган қўзғатувчиларни
қабул қилиб, сўнг уларни нерв йўллари орқали мар-казга узатади.
Кўриш, ҳид билиш сезгилари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Экстрацептив, яъни ташқи сезгилар тўғрисидаги дастлабки
маълумот қадимги юнон (грек олими Арасту (Аристотель) томонидан
тавсифланиб берилган бўлиб, эраמידан олдинги 384-322 йилларда
яшаб, фаолият кўрсатган), у сезгиларни кўриш, эшитиш, ҳид билиш,
маза, таъм турларига ажратган эди. Психологик маълумотларга
қараганда, сезгилар гоҳо ўзаро боғланиб бошқа сезги турларини юзага
келтириш мумкин: масалан, пайпаслаб кўриш натижасида сезиш тар-
кибида тактил тери-туюш сезгилар билан бир қаторда сезгиларнинг
тамомлаб бошқа тури, яъни ҳарорат сезгиси ҳам киради. Худди шунга
ўхшаш воқелик, ҳодиса тактил ва эшитиш сезгиларига нисбатан ора-
лиқ ўринни вибрацион сезги эгаллаши мумкин.

Мувозанат сезгиси мураккаб вестибуляр аппарати, вестибуляр
нервларини ҳамда кўз пўстости қисмларини ўзида бирлаштиради.
Турли анализаторлар учун умумий ҳисобланган оғриқ сезгалари
қўзғатувчиларнинг таъсир кучи ҳаддан ташқари кучли эканлигидан
далолат беради. шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, инсоннинг тана
аъзоларида рецепторларнинг жойлашув даражаси ҳар хилдир, жумла-
дан бармоқ учларида рецепторлар зич, елка қисмида эса жуда сийрак
жойлашгандир. Ҳозирги замонда сезгилар ички ва ташқи турларга
қарийб ажратилмайди ва улар ҳарорат, оғриқ, маза, вибрацион, стати-
стик, динамик сезгилар деб юритилади.

С. В. Кравков (1893-1951) маълумотларига кўра, бир сезги аъзо-
сининг фаолияти иккинчисининг таъсири туфайли ўзгаради, товуш
асосан кўриш сезгисининг ёруғлик сезувчанлигини орттиради. шунга
ўхшаш турли ҳидлар ҳам ёруғлик ва ҳид билишга нисбатан сезгир-
ликни ошириши ёки камайтириши мумкин. Бундай ўзаро таъсир са-
бабли мия устунни юқори қисми ва кўриш бўртиқларига тегишли

Г" & « ? " ^ » » » » Г / б о Ш № , , га ^ < - < -

Лиз аторнинг м^пп ^Рияти ту№,, И Уч№ц Да сун^ ХОлл арда
эти^ андип 7^ "каб уз аро таI, ^, И - П Па " Сэзг «Рликни
^сезиши^^НжиС эГ й ПУсг* Да Й^Г"ТМ ^ ЛИГа н ФязиолоГи? УЗ «Фодасини
ТоГ ТИЛаёга н Тоа^ УЛИб, б «Р ПёРикритиК, nI *аР аёи нлапни ^ Лади
%бон, о У №, кел аётган ^Рнннг туГ^ Деб «ош" ОСИ5 ут^ и заIп ^ПУСТИДа *£?

-йагг- * . «:Г ТМ^ дара*Л_*

РИИчи нроСняГ^Кол Мис олднп Iг иши ^ин 2 И боСКи «тар!
ланади. ТоИаг_ ^илар^аГ^нн- ЙГГ *Ури*
Сэзг иларнн пя ЭСа ЭИо^РишпТ г ""^ *»'
ДОВлаР текшир^/?бектив йўналинги ^ йЛЗр Тик_
^ентлар гЪм, ЛаР^а улап гт ^нича Е н- n
^инг ов^ оеРилган у,ггя Ш т изимид_»^чо и Ве гетати_»,,
^атгин ;,Г^ЗГИИ иайдо ИфаТИДа ишлашТа м РИШЪри
**бид ?*они*Т *РатадТ
тивл иги,,и,,г,зг: ^ери Кар^илигин;и! РИ Галъван ик ре2Г ""^

муҳим негиз ҳозирлайди. Томир ва электрофизиологик реакциялар чегараларга одатдаги кўзғатувчиларга караганда якин кўзғатувчиларга нисбатан кескинроқ бўлади.

И. П. Павлов кейин унинг шогирдлари анализаторларнинг ўзаро боғлиқлигини конвергенция асосида тадқиқ қилганлар, П. П. Лазерев (1878-1942) тери ультрабинафша нурлар билан нурланиши натижасида кўриш сезувчанлигининг сусайишини аниқлаган. Бу ҳолат бошқа анализаторларга куйи чегарадаги кўзғатувчиларнинг таъсир этишида ҳам бирон-бир анализаторнинг сезувчанлиги ўзгариши мумкин деган умумий хулоса чиқаришга олиб келади.

Е. Н. Соколовнинг тажрибаларида кўзғатувчига нисбатан мувофиқлашувчи реакциянинг суеайиши юзасидан далолат берувчи далиллар тўпланган эди. Нерв системаси сезги аъзоларига таъсир қилган ҳолда уларнинг хусусиятларини нафисрок, намоён этади, Бунда моделлар танлаб таъсир қилувчи филтрлик вазифасини бажаради. Муайян пайтда реценторга таъсир қилуви кўзғатувчи илгари таркиб топган нерв модели билан мувофиқ келмаганда тахминий таъсиротни ҳосил қилувчи мувофиқлаштириш сигналлари вужудга келиши мумкин. Ва аксинча, илгари тажрибаларда қўлланилган кўзғатувчи тахминий таъсиротни йўқотиб қўйиши эҳтимоли бор.

Чет эл психологлари ва физиологлари сезгирликни Мендельнинг қонуниятига асосланган ҳолда насл, яъни ирсият билан боғлиқ шаклда тадқиқ қилганлар. Спейдер таъм «билиш наслга боғлиқ деган хулоса чиқаради ва 100 оилада буни синаб кўради. Олинган маълу-мотларга караганда, ота-оналар билмаган таъмини болалари ҳам пайкамаганлиги намоён бўлган.

И. П. Павловнинг шогирди П. К. Анохин ўзининг қирқ йиллик фаолияти давомида организм интегратив фаолиятиинг нозик механизмларини ўрганган. Муаллиф ўзининг бир қатор асарларида функционал система назарияси моҳиятини баён қилади, яъни организмнинг фаолият системаси мавжуд бўлиб, у ёпиқ, такрорланувчи физо-логик циклик тузилмасидан иборатдир. Муаллифнинг фикрича, организмнинг функционал системаси организм хатти-ҳаракати реакцияларининг физиологик механизмнинг принципиал схемасидан иборатдир. Организмнинг барча жараёнлари, хатти-ҳаракатлари, вегетатив активлар агарда фойдали самара билан тугалланса, у ҳолда уч босқич орқали бажарилади. Мазкур босқичлар афферент, синтез, қарор қабул қилиниш бажарйлиши учун зарур бўлган ҳаракатлар натижаси, яъни моделини ҳосил қилиш йўли билан олдиндан акс эттиришдан иборат.

И*а^ВД<*С1^7^Да^ХМ^Р^Ч

^ 4Ир 5\Г,, 3 ООСКИо I*ИЦИД. Д асОсий », ИЦ

> ?"»»)*,, -

ИИИИ "аГ ТО ><<>" *, Г"*

^лалИ.^Г узаро ^8а^Ха^^ар,. 'МясиГГ,- '
Иун^алгаИ!, БСИР У^таИ "РиИ"

83 *ЧР<^ "**** ^айИ
НаТй^7ар{ ^ШГ<<Риш Ся^^а <<*

аРоР «Б?^ "»
" йИЙ^ Олиб

Ўзгалиш билан аксонга узатилган буйруқ нусхаси олинган на-• аларни баҳолаш учун шарт-шароитлар яратади. Эволюция жараё- хосил бўлганлиги билишнинг нейродинамик механизмларининг ашФ этилиши ҳар қандай бўлажак ҳодисаларнинг таҳлил килинишига мақсадли омиллар олдиндан билишга асос бўлади.

Кўриш анализатори ўзаро бир-бири билан алоҳида бўлган ўтказувчан периферик қисмдан, пўстлоқости ва бош мия ярим шарла- ридаги кўриш марказларидан иборатдир. Эшитиш анализатори ҳаво тўлкинларининг тебранишини қабул қилади, уларнинг механик энер- гиясини нерв ҳужайрасиининг кўзгалишига айлантиради.

Шундай қилиб, сезгиларнинг нейрофизиологик асоси жуда му- раккаб бўлганлиги туфайли уни ўрганиш бир талай қийинчиликларни вужудга келтирар экан.

6. Сезги турларининг психологик тавсифи

Психология фанида учта катта гуруҳ (туркум)га ажратилган сез- гилар (экстерорецептив, проприорецептив, интерорецептив) ўз навба- тида куйидаги турларга бўлинади:

1. Кўриш сезгилари.
2. Эшитиш сезгилари.
3. Ҳид билиш сезгилари. Экстерорецептив
4. Таъм билиш сезгилари
5. Тери сезгилари.
6. Мускул-ҳаракат (кинестетик).
7. Статик сезгилар Проприоцептив
8. Органик сезгилар. Интерорецептив

6.1. Кўриш сезгилари.

Инсон томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари таркибига кириб, сезиладиган ранглар эса хроматик ва ахроматик турларга бўлинади.

Психофизиологик қонуниятга бцноан ёруғлик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранглар хрома- тик ранглар деб аталиб, улар камалак ранглар ҳисобланади ва тарки- бига қизил, зарғалдоқ, сариқ, яшил, ҳаворанг, қўк, бинафша туслари- ни қамраб олади. Бироқ мазкур рангларнинг турлари, кўринишлари табиатда хилма-хил ва ниҳоятда кўпдир. Одатда оқ ранг, қора ранг,

квл р^2 ва,

* «"Е** - »&" № 1:Т № 17"ча 3И?

^Р "»Рδ7,, 73п^{НаКСус} 46I^{КаДа} ^Р*ла Та^ар« ^ »У*,» 6*л"6, хй1 P ^лалГ

^^чалав * ? 1, «%0№? ?он к^и «и P

^^_^.

нинг акси тушса, худди шуни ҳаммадан равшанроқ кўраимиз. Объектга тик қараш натижасида кўз мускуллари унга қаратилади ва акс эттирилувчининг сурати сариқ доғга тушади, бундай тарздаги кўриш тўғридан кўриш дейилади. Агарда нарсаларнинг сурати сариқ доғдан ташқарида, яъни тўр парданинг бир жойида ранг ва ёруғликни сезади-ган таёқчалар ва колбачалар мавжуд эмас, бу кўрув нервининг кўз соккасидан чиқиш жойи бўлиб, у ёруғликдан таъсирланмаганлиги учун кўр доғ деб аталади.

Одам кўзи рангларни тахминан 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирида сезади: 1) 780-610 кизил ранг; 2) 610-590 зарғалдоқ; 3) 590-575 сариқ; 4) 560-510 яшил; 5) 480-470 ҳаво ранг; 6) 470-450 кўк ранг; 7) 450-380 бинафша ранг сезилади.

а) Кўриш сезиларининг хоссалари:

1. Рангнинг тони (150 га яқин туслари).
2. Очқидик (қора билан оқ рангда 200 гача тус ажратилади).
3. Рангнинг равшанлиги (600 га яқин).
4. Рангнинг қуюқлиги (тонгнинг яққоллиги).
5. Рангларнинг аралашиб кетиши (турли узунликлардаги ёруғлик нури)

б) Кўриш сезгиси жараёни:

Уч рангли сезиш назарияси:

1. 1756 йилда М. В. Ломоносов асосий қоидаларини баёқ қилиб берган;

2. 100 йилдан кейин немис физиги Г. Гельмгольц уни тўла исботлаб берган.

3. Ушбу назарияга биноан, тўр парданинг колбачаларида уч-та асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг кўзғалиши кизил ранг сезгисини иккинчи бирининг кўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учинчи бирининг кўзғалиши бинафша ранг сезгиси ҳосил қилади. На-зарияга кўра, ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хил-да кўзгатса, оқ ранг сезгиси вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементга таъсир қилса-ю, аммо бу таъсир бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг қанчалик кўзгалганлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологиясида рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага кела-

* <££*■£- XГгадГ >>>"Г"""- ^Й> *

Иборат вў^ ^УзУштп, *?*"* Улар гаранг
^«аряб

турларга ўхшайди, унинг юқори қисмида махсус таёқчасимон хужайралар мавжуд ва улар Кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка қиллари бор махсус хужайралар ёрдамида Кортий дугапарни орқали мия катта ярим шарлари пўстининг бўлагига жойлашгандир.

а) эшитиш сезгиларининг физик сабаблари.

ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жисмлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳосил бўлади. Агарда мусикавий товушлар ҳаво тўлқинларининг текис, ритмик ҳаракатлари натижасида вужудга келса, шовкинли товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатларидан туғилади.

6.3. Ҳид билиш сезгилари

Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун ковагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш хужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган, улар шиллик пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни кўзгайди, ҳид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади. Ҳидли моддалар ҳид билиш хужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни кўзгатади (уларнинг барчаси буғланади ва эрийди). Одатда газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан*нафас олиш жараёнида бурун ковагига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади. /

6.4. Таъм билиш (маза) сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччик, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Улар муайян туркумга киритилган ва киритилмаган хилма-хил турларга эга бўлиб, нарсаларнинг, моддаларнинг номлари билан юритилади: ноннинг мазаси, қовуннинг мазаси кабилар.

Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топгандир. Тилнинг шиллик пардасида махсус таъм билиш сўргичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркибида таёқсимон хужайралардан тузилган махсус таъм билиш «куртаклари» («сўғонлари»)га эга. Ўзига хос хусусиятлари, сифатлари билан тафовутланувчи таъм билиш сўғонлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччик мазани, учи ширин мазани, четлари эса нордон мазани аниқ сезади, лекин унинг ўртаси

~ ● ■ "●" " "●" " " " - : ; : = Г ^ = й ,
6.< т езг «лап т™ .Г л^ГЦо

. , м.рС?™*»»Р«»™
ЛаРнянг г»,, °^Дай »,, ^иад в

1>в»~ »»"«<»»,, мн»»ад,, " ' сез»»« иш "»*ла»ад«.

^сихолог» Урса ткици ,,П Рда Та «ачагт* Зпирл* № /адДз,

йГ^ ^ йзйй^тГ »е№а <^*

'*.*» 5^5* <>«*»,, Ф_*

"> °Р«ЗДа 60-го ? >члаРида I ,
70""»»ф" ойр^

1' < оёқча тегаётганлигини сезиш мўмкин (масофа камайса, сезгир-лик пасаяди).

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пўстининг орқадаги марказий пуштасида жойлашган дебтахмин қилинади.

Туйиш сезгиларининг ташки, яъни физик сабаби - бу бирон-бир нарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Ҳарорат сезгилари иссиқ ёки совуқни сезиш билан тавсифлана-йи. Махсус таначаларнинг ичида иссиқни ёки совуқни сезувчи нервларнинг чеккатармоқлари жойлашган бўлади.

Уларнинг ташка сабаби - бирон-бир ҳароратга эга бўлган каттиқ, суюқ ва газсимон жисмларнинг танага тегиб туришидир. Ис-сиқни ёки совуқни фарқлаш қўзғатувчи ҳарорати билан бадан ҳарорати ўртасидаги нисбат билан белгиланади. Масалан, қўзғатувчининг ҳарорати бадан ҳароратидан паст бўлса - совуқни, агарда юқори бўлса - иссиқни сезамиз, ҳис қиламиз.

ФАРҚЛАШ: а) жисмларнинг иссиқ ўтказувчанлиги: темир ва юнг.

ҲАРОРАТ СЕЗГИЛАРИ: а) ташки қўзғатувчилар, б) организм ичида жўркиш - кон томирн тораяди, уялиш - кон томири кенгаяди/

6.6. Мускул - ҳаракат сезгилари ва статик сезгилар.

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилари, гоҳо кинестетик сезгилар деб номланиб, уларга оғирлқни, каршилиқни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари - гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркиби-да сезувчи нервларнинг чсқка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул-ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъ-сир этувчи нарсаларнинг механик тайзики ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилар гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувоза-иат сақлаш сезгилар деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сез-гиси учун ич-ки кулоқдаги вестибуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат кулоқ даҳлизи ва ярим доира канал-лардан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатини ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда отолитлар алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда оҳактош кристалларидан ташкил топгандир.

УЎБОБ ИДРОК

1. Идрок тўғрисида умумий тушунча.

/ Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб ҳисобланганлиги сабабли барча рухий ҳолатлар, ҳодисалар, хусусиятлар хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни, эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмапар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок килади.

Идрок тушунчаси лотин тилида «регсерйю» қабул қилиш, идрок деб номланади, унинг юқори босқичи эса «апперцепция» (лот-аа¹ га регсергю-идрок, қабул қилиш) дейилади. Апперцепция- идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман, рухий ҳаётнинг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ходисаси туфайли одамлар ўзаро идрокнинг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тафовутланадилар, яъни улар айнан бир хил нарсани ўзининг билим савияси, маслағи, позицияси, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок киладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, «илдиз» тушунчасини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдиз остидаги кўринишида, ижтимоий нуқтаи назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз ўрнига келтиради. Мазкур тушунча баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлик, тўлиқлик, равшанлиқ, предметлиқ, танловчанлиқ (саралаш) каби сифатларнинг маъноси ўрнида қўлланилган. Психология назарияларига кўра апперцепция ходисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб[^], юритувчи икки Кўринишга (турга) ажратилади. Барқарор апперцепция ходисаси шахснинг дунёқараши, катъий маслағи, идеали, позицияси, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, хулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб ту-зилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, руҳланиши, шижоати, стресс, аффектив кўринишдаги ҳис-туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги, тезлигида ўз ифодаси-ни топади[^]

Психология фанида идрок муайян шаклларга ажратилиб тадқиқ қилинади, вақт, ҳаракат, фазо ёрдами билан атроф-муҳитнинг, био-

-'P« »<><,,,,," Яга,,да,, «B« •»<,,,"*»• »,-хат.
■* •<<<>> С ^» <* а) ^" "" «ад., ода,Т°"В *""<><

= ^

ЗЙ Ва Ио*Рб^Г бадая дун^Эга б^Ди £; ахборроглар

>*ассалришади

ижада яхлит инъикос этиш ҳолати юзага келади, билишга оид аксарият махсуллар тўпланади.

Идрок жараёнида унинг феноменлари (юнон «рЪатотепоп»-ноёб, ғайриодатий ҳолат деган маъно англатади) муайян ҳодисаларни акс эттиришда иштирок этади, инъикоснинг турлича аникликда намо-ён бўлиши мумкинлиги тўғрисида маълумот беради. Улар жаҳон психологияси фанида галлюцинация (лотинча ЁаЙистМо) алаҳлаш, бо-синкираш, валдирлаш, яъни йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитили-ши, сезилиши), иллюзия (лотинча «Шизю» -хато, адашиш, янглашиш деган маънони билдиради), аттракция (франц. апгаспоп)-ўзига тор-тиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш маъносини беради), яққол кўриниш (русча «ясновидение»-яққол олдиндан кўриш, яққол ғойибдан хабар олиш демакдир) тушунчалар орқали номланади.

Яққол воқеаликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларига бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) хаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (руҳий хасталик) ҳодисасига галлюцинация дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат руҳий хасталикнинг аломати бўлиб, баъзан кўркинч ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли, сушт (патологик) ҳаракати натижасида, гоҳо асаб тизимининг заҳарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиш мумкин. Бизиингча, галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиш мумкин уларнинг энг асосийлари куйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши; б) у ёки бу овозлар, товушлар, куйлар эшитилиш; в) йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилар.

Иллюзия ҳиссий аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг нотўғри (ноадекват), янглиш, хато идрок қилишдан иборат жараённинг ноёб ҳодисасидир. Баъзан психология фанида нотўғри (ноадекват) идрок қилишга олиб келувчи кўзғатувчилар конфигурациясининг (лотинча «сопп§игапо» ташқи тузилишида ўхшашлик, ўзаро ўхшашлик, жойлашувда ёндашувлик деганидир) ўзи ҳам иллюзия деб аталади. «Адекват» тушунчаси лотинча «ас!ае §§иализ», яъни теппа-тенг, мутлақо мос, айни тўғри демакдир. Ҳозирги даврда кўриш идрокни кузатишнинг энг самаралиси-бу тасвирларнинг икки ўлчовли ифодаланишидир. Иллюзияларнинг бир туркуми оптик геометрик иллюзиялар деб номланиб, улар асосий тасвир билан уни қуршаб турган фазовий жойлашув билан фарқ қилувчи

6 Ү» *АИ. т^Р Урт асида ,

^12 № ^^^Г^ОТМ''^ад'' «Г4, *^ноад^ГГ

Та^рТδТ^р. Бу^Тс''ннсо^и2^нн ^^%Носа^й

***к; 3) ;г йГсиз л^да1^2) с^Бекти, ; Лас^аб\Л ар, й Отив, !Ш

|
ч* ' .

нинг муҳим хусусиятларидан бири- бу фаол равишда, бевосита акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолияти унинг ўзлаштирилган билимлари, тупланган тажрибалари, шунингдек, мураккаб аналитик- синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади. Бу ҳолат идрок қилиниши зарур бўлган ўқув фани моҳиятига боғлиқ илмий фараз яратиш, уни амалга ошириш борасида қарор қабул қилиш яққол воқелик билан тасаввур қилинаётганининг ўзаро мослигини аниқлаш сингари босқичма-босқич ўзаро бир-бирини тақозо этувчи таркибий қисмлардан иборатдир^

^Удрокнинг яна бир муҳим хусусияти- унинг умумлашган ҳолда нарса ва ҳодисаларнинг акс эттиришидир. Маълумки, инсон психикасига кириб бораётган кўпқиррали, кўпёқлама аломатлари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки ўша мажмуа аниқ жисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади. Жисмларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки мазкур нарсаларни маълум маъновий қисмларга ажратади. Жумладан, «соат», «бино», «хайвонот» ва ҳоказо.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти -унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан, тошқўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни «қора» ва «оқ» деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартишлар, тузатишлар киритади. Чунки идрок жараёни инсон олдида турган мақсадга, мақсад қўя олишга, унга берилган установага (онгли, ихтиёрий кўрсатмага) узвий боғлиқ ҳолда иродавий бошқарилиш хусусиятига эгадир. Шунинг учун инсонни идрок қилиш (перцептив) фаолиятида онгли бошқарилув имконияти мавжуд бўлиб, аналитик- синтетик ҳаракатлар негизида вербал орқали амалга оширилади.

Идрокнинг бошқа билиш жараёнларидан, шу жумладан, сезгидан фарқли томони шуки, у нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда акс эттиришидир. Худди шу яхлитлик белгиси алоҳида намоён бўлувчи айрим аломатларда ифодаланувчи нарсаларни предмет ёки жисм тарикасида инъикос қилиш қобилиятига эга. Чунки жисмларнинг аниқлиги, раволиги предмет ёки жисм сифатида кўзга ташланишида ўз ифодасини топиб, муайян тузилиш (структура)ни вужудга келтиради. Идрок мазмунига, таркибига кирувчи ҳар қандай ҳодиса, хоҳ вербал, хоҳ новербал тарзда ифодаланишидан қатъи назар у предмет

•*0»п,,,,, ;,*.«.эвладалад»

^*Аон^H^m, mε ^ "У* обЪек

УНн^ аС0Сий

дае^{й-иц} ГГ~ЛГин ЛДгача^{НГ^ я*Г КиШ} с/у?..*^{Тие*^РГ} од
Хо^с^асар *!Г^{езд} аяад^и у^{йт*} тет!^{ахл<*}Г^{асб} эЙш^{л3, сун^} й ш! Од
ТО1 «они^ Худ*» шув Ха Ра^атлап

СУСй^Рида^илиш*а^{би} РасК Т^га^{ни} нчага^а^и^{акозп,} яь"и стп, Га б^йтш

Р"'"^!52^ ^ Г-^Г"'^Г"'" . I
ΛЮ Г,,Г:Λ:Г"-^{Уц% *^ Уз,ад" пигя Мухи м ху-} Нбудга,Λ4:::- ^ Г Г
.

бюа « *»*(51Г?)» *»сГ£"В' чС*?
КСад *у* олиш-7 Мо' .-v пер-α2

цептив фаолиятнинг фаоллиги, изчиллиги ва танқидий хусусияти; 4) идрок қилиш фаолияти таркибига кирувчи фаол хатти-ҳаракатларнинг сакданиши, уларнинг ўзаро уйғунлиги.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жисм идрокнинг объекти деб аталади. Идрок қилинадиган нарса уни ўраб турган бошқа нарса, жисм ёки ҳодисаларга нисбатан объект ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса фон дейилади. Идрокнинг сифати объектни фондан тез, тўлиқ ва аниқ ажратиш олиш билан белгиланади.

Идрок кўзгатувчиларининг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттиради. Шунинг учун идрок айрим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборатдир, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатдан янги, юксакроқ босқичидир.

Идрокнинг предметлилиги, яхлитлиги, маълум тартибда тузилиши (структуравийлиги), константлиги, анланганлиги, предметлилиги (жисмлилиги), танловчанлиги (сараланувчанлиги) унинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Идрокнинг муҳим жабҳалари ва таркиблари моҳиятига кирувчилар қаторига кўз билан акс эттиришнинг негизи бўлмиш кўз ҳаракатлари киради. Улар ўзларининг тузилиши, келиб чиқиши, вақтлилиги, суръати каби белгиларига биноан, қуйидаги турларга ажратилади.

1. Конвергенция (лотинча *convergēre* яқинлашиш, қўшилиш демакдир) - иккала кўзнинг кўриш ўқдарининг яқинлашуви натижасида тўр пардасида жисмнинг иккиланишига йўл қўймасликда ўз ифодасини топади.

2. Дивергенция (лотинча *divergēre* узоқлашиш) кўзнинг вергент ҳаракатларининг бир тури бўлиб, бир-биридан муайян масофада турган нуқталарни қайд қилишда кўриш ўқдарининг узоқлашувидан иборат ҳаракат.

3. Горизонтал ҳаракат, яъни кўзнинг бир хил текисликдаги икки нуқта оралиқ бўйича нарсаларнинг қайд қилишидир.

4. Вертикал ҳаракат ҳар хил фазовий жойлашувига эга бўлган нуқталар ўртасида алоқани тиклашдан иборат кўз ҳаракати ёрдами билан идрок қилинишидир.

^{а1*}оЛ»Г5_{В3яя} ^{Г Г В}а.3п 1 *^аРаКам ”””
2 и аЛ << >>> **2о *''* >><<,, *'' <<*

^«оС:,:!*» |

билан кийиниши, меъёр билан ўзига аро бериши унинг ибосида «Аодаяанишининг руҳий дунёси билан мутаносиблиги). Идрок қилинаётган инсон муайян масофада муомала ва мулоқотга киришув-чи шахс томонидан қай йўсинда қабул қилинса, демак ўша одам тўғрисидаги таассурот бевосита фавқуллоддаги ҳолатга, вазиятга боғлиқ бўлади, чунки ёқтириш ёки ёқтирмаслик, симпатия, антипатия, эмпатия бир лаҳзалик идрок маҳсулида мужассамлашиши мумкин.

3. Идрок қилинаётган инсонни ташқи кўринишининг аломатлари илик таассурот ва тасаввур уйғотувчи таниш одамнинг психологик хусусиятлари нотаниш кишига ўхшашлиги туфайли ихтиёрсиз равишда унга қиёс берилади. Олдин идрок қилинган таниш инсоннинг барча фазилатлари ва хислатлари ташқи қиёфа эвазига нотаниш кишига кўчирилади. Шуниси ажабланарлики, мазкур жараёнда на мантиқий таҳлил, на узвийлик талқини иштирок этади. Худди шу боис-дан, бу тарзда инсонни инсон томонидан идрок қилиш ўхшашликка асосланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

4. Инсоннинг ташқи қиёфасини идрок қилиш негизида уни у ёки бу ижтимоий (ишчи, деҳқон, зиёли) гуруҳларга, яъни тоифаларга алоқадорлиги тўғрисида муайян қарорга келинса, одамнинг шахсий сифатларини баҳолаш худди шу нуқтаи назардан амалга оширилади. Кишининг ташқи кўринишига нисбатан бундай ёндашиш ижтимоий келиб чиқишга асосланувчи ўхшатиш дейилади.

Бизнингча, инсонни инсон томонидан идрок қилиш жараёни қатъий равишда қуйидаги босқичлар орқали амалга ошиши мумкин:

-идрок қилинаётган одамни идрок қилувчи ўзининг шахсий хислатлари билан қиёслаш натижасида, унинг маҳсули бўйича талқин қилинади ва тушунтирилади; бундай идрок қилиш тарзида инсонни инсон томонидан акс эттириш, ўхшатиш, унга таклид қилиш, ундан ибрат олиш услублари орқали юзага келади, яъни идентификация босқичи бевосита амалга ошади;

-идрок қилинаётган шахснинг ўрнига идрок қилувчи ўз хоҳиши бўйича мулоҳаза юритиши, уни тушунишга интилиш ўз-ўзини англаш негизида намоён бўлади, яъни рефлексия босқичи вужудга келганлиги тўғрисида муайян қарорга келинади;

- ўзга кишиларнинг кечинмалари ва ҳис-туйғуларига нисбатан ҳамдардлик билдириш, меҳр-оқибатлилигини амалий ифодалаш орқали уларни тушуниш имконияти туғилади, бунинг натижасида туб маънодаги эмпатияга асосланган идрок қилиш босқичи юзага келади;

ана С1"иим ? «Г-дав - тм»г,,.а6 «Са ? "»«.»*,,*««-

-»с.~;*й5Ег..г::~::;;Г~;.....;; I

Ч25^1Э^Й?£ ■

*<5йг£ж -^ :Г-«^ *- -; ; ;

*->дайа.№^

Гавяанинг мужассамлашуви ва ҳаракат барқарорлиги инсоннинг ихтиёрий саъй-ҳаракатга тайёргарлик кўриш учун муҳим замин таъминлайди.

Антиципациянинг сенсомотор босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзаро такқослашда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар мутаносиблигини узлуксиз равишда идора қилиб туришда намоён бўлади.

Перцептив босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уйғунлашиб кетади. Бунинг натижасида ўтмиш тажрибаларига асосланиб келажакда вақт ва фазовий ўзгаришлар юз бериши эҳтимоли чуқур таҳлил қилинади, унинг образлари яққоллаштирилади.

Антиципациянинг тасаввур даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришига биноан уларни фикрап қайтадан яратиш, бунёд этиш, гоҳо қоришиқ тасвирлар вужудга келтириш, улар схемасини ва режасини тузиш учун инсонда укувчанлик, қобиллик ҳамда ижодий фаолликнинг туғилишини намоёиш қилади.

Антиципациянинг бешинчи босқичи нугқ ва тафаккур ёрдамида бўлғуси ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида башорат (прогноз) қилиш хулқ-атвор ҳаракатларини ва амалга оширилувчи фаолиятини режалаштириш жараёнининг юксаклиги билан бошқа даражалардан сифат жиҳатидан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш ва мавҳумлаштиришнинг айрим сермаҳсул даражалари, мантикий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ хатти-ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг чўққисига эришади. Лекин бу борада яна изланишни давом эттириш лозим.

Бизнингча, инсон томонидан янгилик моделини бир неча йўналишда амалга ошириши мумкин:

- ҳозирги замондан келажак томон фикрий йўналишда:
- келажак муаммоларидан ҳозирги давр масалаларига фикран кўчиш;
- ҳозирги давр ва истиқбол режалари юзасидан мозийга мурожаат қилиш қабилар.

Антиципациянинг ҳар қайси босқичи интегратив хусусиятга эга бўлиб, улар бир-бирларини узлуксиз равишда тақозо қилади ва худди шу йўсинда маълумотлар такчиллигига барҳам берилади. Шундай ре-ал воқелик вужудга келиши мумкинки, бунда инсон олдида турган яққол топшириқ ва вазифадан келиб чиққан ҳолда у ёки бу антиципациянинг босқичи устуворликка эришади. Худди шу боисдан, унинг

-«»"»»1 ТМ """"^«"" ^* ;!^° ТМ^»Л*-"■■*■« »у-
"ерцепти» Пац^Нинг **0«ияп, т^Г Инг.*йкс«, ~

-»>Й2?*таю""* «60С№н. ** ""г 4внзч ""
тштз ^

>

а""""-»А";^

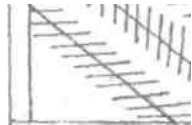

1-расм.

Иллюзиянинг юқорида келтирилган намуналари ҳар қандай акли расо (мукаммал) инсонларда содир бўладиган иллюзиялардан ҳисобланади. Бундай тарздаги иллюзияларнинг муайян даражадаги қонуниятлари мавжуд. Масалан, юқорида келтириб ўтилган Арасту иллюзияси пайдо бўлишининг асосий сабаби шундан иборатки, бунда битта нарса бармоқ учларимизнинг териси юзасидаги шундай икки нуктага тегади, одатда эса табиий шароитда битта нарса худди шу икки нуктага ҳеч қачон бир даврнинг ўзида тегиб турмайди. Шунингдек, оғирлиги баробар, аммо катталиги ҳар хил бўлган буюмлардан кичикроги каттароғига қараганда оғирроқ кўринишининг сабаби шундаки, шахс ҳажми каттарок буюмнинг ҳажми кичикроқ буюмдан оғир эканлигини ўз тажрибасида ҳамиша синаб келган, бинобарин, ҳажми ҳар хил нарсапарни кўз билан идрок қилганда беихтиёр шу шахсий тажрибага таянади-да, каттарок буюмни ушлаганда кўпроқ зўр беради, кичикроқ жисмни кўлга олганида эса унчалик зўр бермайди. Бунинг натижасида оғирлиги баравар бўлганлиги билан зўр бериши ёки мускулларнинг қаршилиқ кўрсатиши туфайли сарф қилинган қуч-қуввати ҳар хил эканлиги сабабли кичикроқ буюм оғирроқдек хис қилинади.

Идрок қилувчи шахснинг психикасида рўй берадиган ўзгаришлар билан юзага келадиган тасодифий иллюзиялар ҳам мавжуддир. Масалан, саҳрода чўллаган инсон узокда ярқираб турган шўрхок ерни кўл деб идрок қилиши, лекин бу иллюзияни саробдан фарқ қила олиши жоиз) ёки ўрмондаги тўнка кўрқок инсоннинг кўзига биронта йирткич ҳайвонга ўхшаб кўриниши худди шу иллюзиялар жумласидандир.

2-расм

Ш&1

шш

8<;

ЗДа*ераГ ^* бо,,№
ЭГа^ уГ' Яый *«сГ,а йЛл^ Лап
Га« ^лсГ ГЙНГ ^олг! /" ^ег) ^а 5у 0

^ ^Р«»4 п №ЯГ ^ар?а Т№ ^
*Расл <«Бвд^? ** *»Л
*Ис«Лкй

РеД^ар«я 4;"Ре^ег-

Ушбу илмий фаразни куйидагича исбот килиш мумкин.

4-расм

Фараз (тахмин) килайлик, бизга юкоридаги мисолда маълум бўлган идрок "тенденция" сининг натижасида аниқланган қатор оптик иллюзияларни исботлаш учун бир канча ракамли (микдорий) материаллар зарур. Идрокда предметларнинг улар орасидаги масофа таъсирини ўрганиш давомида биз уларнинг муайян текисликда акс этиш билан алмаштиришимиз мумкин. Ушбу тажрибада ундан мураккаброк шаклларга ўтиш шарти билан айланадек содда шаклдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Биринчи навбатда бу лаҳзада масофани идрок килишда предметнинг таъсирини аниқлаш лозим. Вертикал тўғри чизиклар ва вертикал тўғри чизик билан айлана орасидаги масофа объектив равишда бир хил узокликда жойлашган. Идрок килишда эса иккинчи масофа биринчисидан, одатда, каттарок кўринади.

Иккита вертикал тўғри чизиклар, орасидаги масофани кўз билан кузатиб (чамалаб) аниқланишида, мабодо якин ўртада бошқа чизик ёки шакл мавжуд бўлмаса, у холда идрок бузилишидан холидир. Бунга горизонтал бўлақлар ва улар билан баравар масофадаги вертикал тўғри чизиклар орасидаги масофани ўзаро таккослаш оркали иқрор бўлишимиз мумкин.

Масалан, -----

Шунинг учун 4-расмдан ўзига хос воқелик келиб чиқадики, бунда идрокда берилган вертикал тўғри чизик билан айлана ўртасидаги масофанинг катталаниши, одатда ушбу холатда айлананинг мавжудлиги билан шартлангандир.

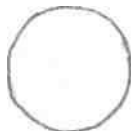
таъс »р^0/7рокки^

ерти^ чСГ^Н

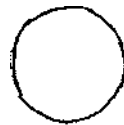
* Ир *«*, яь«й Л ^«йНГ гя (6-Р*СМ) х^у^ри ч»Зик ба

ва

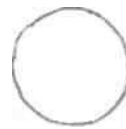

Расм.

расл*.

7.

Вертикал тўғри чизик ва айлананинг ташқи сирти орасидаги масофанинг идрок қилишда х-х деб оламиз (6-расм). Шунга мос тарзда 7-расм учун иккита айлана ташқи сиртлари орасидаги масофа идрок қилишда х-2х шаклига келади.

Биз идрок қилишда масофаларни баҳолашда айланаларнинг таъсири-ни мазкур масофаларнинг улар учун объектив тарзда бир хил эканлигини инобатга олган ҳолда таққослаб аниқлашимиз мумкин. Одатда идрок қилинаётган жисм (буюм, шакл) сиртлари орасидаги масофани биз идрок-даги ҳақиқий ва ўзгармас масофалар билан таққослаш имконияти йўқ ҳолатларда, баъзан эса уларнинг билинар ёки билинмас таъсирини ҳисобга олишимиз зарур.

Филогенезда жисмлар (буюмлар) ва уларнинг орасидаги масофани баҳолаш кўрсаткичи устунлик қилади.

Алоҳида жисм сиртлари орасидаги масофани солиштириш ва аниқлаш зарурияти инсон ривожланишининг кейинги босқичларида пайдо бўлган. Ушбу зарурият қачон инсон хўжалик буюмларива меҳнатнинг мураккаб қуролларини ишлатсагина юзага келади. Шахс ижтимоий-тарихий та-раққиётнинг муайян босқичида кўз билан чамалаш билан аниқланадиган масофани мукаммаллаштирамасдан туриб, ундан фойдаланиш мумкин эмаслигига иқрор бўла бошлаган. Масофани кўз билан чамалаш (қузатиш)нинг ўрнига даставвалига ўлчами бир хил буюмларни бевосита со-лиштириш орқали, кейинчалик эса узунликнинг тасодифий мезонлари (эталонлари) ёрдамида аниқлаш вужудга келган.

Инсонлар томонидан фойдалана бошланган ўлчамлар давр ўтиши би-лан кўз билан чамалаб (қузатиш орқали) баҳоланган буюмлар (жисмлар) сиртлари орасидаги масофани мукаммал ўлчашга тўсқинлик қила борган.

Иллюзия феноменларини тадқиқ этиш юзасидан бир қанча назариялар пайдо бўлган ва улар ичида гештальтназария алоҳида аҳамият касб этади. Гештальтпсихология мактаби бошқалардан фарқли ўлароқ кўпроқ инсон идрок қилаётган нарсалардан стимулларнинг ўзаро алоқасининг аҳамиятлилигини алоҳида таъкидлайди ҳамда констатлик гипотезаси (фа-рази)нинг хато эканлигини кўрсатиб беради. Айнан худди шу назария умумий таълимот сифатида иллюзияларни ўрганиш жараёнида муайян да-ражада яроқли ҳисобланади.

Маълумки, шахс тамонидан идрок қилаётган нарса ва ҳодиса фақатгина алоҳида (якка) стимулга боғлиқ бўлмайди, албатта. Шунингдек, кўриш майдонига кирувчи бошқа стимулларга ҳам боғлиқдир, чунки ил-люзия қандайдир аномал ёки қутилмагандек бўлиб кўринмайди, биноба-рин, у олдиндан қутилаётган иллюзиядир. Масалан, нейтрал ёруғлик бошқа интенсив (жадал) равишда қўшни руҳий майдонлар (бўлинмалар) билан муносабатларга асосланадиган бўлса, у ҳолда контраст (қарама-қарши) иллюзор бўлишига қарамасдан, уни олдиндан айтиб бериш мумкин

ақ Л"РДаГ' Лза РДа V, Тез Ду_к

●Г^ ^ ^ Г- ^ :- ^ СГ --,

% *«ги Срег^ Ка Расм
кЛРЛа^Г
Ха*»да ^о^ ^б^ ^лар,

Ла > «££.«-«*»; :?*-.»., *"•«»».:■ ..""»*«:; ::>

Рс ^ Ду_к За«тал
бО_г ДИКДЬ Узу«-

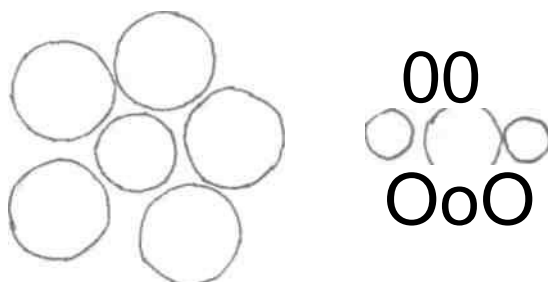
»»«<;; ^ Шад
йа_г ка «УЗ жап_гк, ати
«АЛГ_{рок}»
«Уйд Нг П_ог»
«ла_нй»
кайд^ ЛС -ракаг
КУЗ М_УЗ_а»

Г*»»»»» ^ »" ^ ::»» *»»».: ^ «Л ^ ЗД < ^ * «< *

'озага ^ч
и
ча кел- ^

Мюллер-Лайер иллюзиясида мантикий жихатдан ёпик айлана мавжуд эмас, чунки ҳамма шакл қисмларнинг узунлиги турличадир. Ушбу назариянинг тасдиғи сифатида тажрибада кўйидаги нарса текширилган, яъни кузатувчи шакллари солиштириш имкониятига эга бўлганда унинг кўз мускулларига берадиган эфферент буйруклари (командалари) ноадекват эканлиги англайди, шуниндек, у ихтиёрий ҳаракатлар амплитудаси (тебраниши)нинг шаклини ташкил этувчи таркиблари масштаби билан мослаштиришга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида иллюзион ҳодиса камайиши содир бўлади. Гарчи вокелик шундай тарзда намоён бўлса-да, тадқиқотчилар шу нарсани тан оладиларки, кўз ҳаракатидаги бундай ўзгариш узоқ муддатли экспозиция оқибатида юз беради. Лекин нима учун кўз ҳаракатлари аввал бошдан бошлаб ноаниқ бўлганлиги тўғрисидаги савол ёки муаммо то ҳозирги давргача жавобсиз қолиб келмоқда. Шундай қилиб, назариянинг ушбу варианты ҳам, умуман олганда, жавоби кидирилаётган, олдиндан мавжудлиги аниқ иллюзияни тахминлашга хизмат қилади.

Психологияда контраст (қарама-қарши) ва ассимиляция назарияси ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Гарчи контрастлик тушунтириш имконияти заиф феномен сифатида талқин қилинса-да, лекин бир қатор психологлар айрим иллюзияларни контраст самарасига яқинлаштиради. Бу ҳолатга мутлақо мос тушувчи мисол тариқасида Эббингауз иллюзиясини таҳлил қилиш мумкин.

9-расм. Контрастга биноан кичик индукцияловчи айланалар билан ўралган ўнг томондаги марказий шакл ёки "тест айланаси" аслидагига қараганда каттароқ кўринади. Шу билан бир даврда чап томондаги марказий айлана индукцияловчи катта айланалар билан ўралганлиги туфайли аслидагидан кичикроқ, нотўғри идрок қилинади. Бунинг натижасида иккита марказий айлана турли хил катталиқда сингари туюлади.

Бу феномен тўғрисида яна шуни айтиш мумкинки, 10-расмда тасвирланган марказий чизик индукцияловчи эгри чизиклар сабабли эгри бўлиб кўринади. Чап томондаги шаклда марказий чизикнинг эгрилиги индукцияловчи эгри чизиклар эгрилигидан ортиқлиги туфайли ўнг томондаги мар-

аа_н Кам ри чизикд_{ан}

^^^Ц^И

ШкФфой СлпиДа_н IT^{РД}а_нес_тТо Шу«ар_ся

>Р ч^0/0Л_а,

асв^*** юзаг" рчЛа « ол^ У^Уинт^Г^ аа_заш_я_
^йгб, у _^{0тн}»да Копиг ^лаги ,, ->■ »ар_Сан - ^уац

ча_{ад}кагл_я, Го_за_га ^Г_а ол_{»б} ка_гГ₂ит_»Риш_Га_ада М_сед_»
^=ГГ£ ^.фйй?5Г5ГГ

~Расм.

%

Бу узунлик иллюзияси вужудга келмайди, чунки хар бир чизик ичка-
га ваташкарига йўналган учлардан иборатдир. Ҳолатнинг иллюзияси шу
абабдан вужудга келадики, бу ўринда чизикни стрелкадан ажратиш
гийинлашади ва шу боис юқоридаги чап томондаги стрелка кесманинг
учини бирмунча юқорига кўтаради ҳамда ўнг томондаги стрелка уни бир
роз пастга туширади. Худди шу тарзда қолган иккита пастки учларни ҳам
талкин қилиш мумкин. Бу хилдаги боғланишида яна шу нарсани кўшимча
килиш жоизки, Мюллер-Лайер иллюзиясида айрилувчи учли шакл бир хил
учлари бўлмаган бошқа шаклдан узунроқдай туюлади. Лекин бирлашти-
рувчи учли стрелка узун кўринмайди. Шунинг учун ўзгача мулоҳаза юри-
тиш мумкинки, бу ерда таклиф этилаётган асимметрия самараси билан
боғлиқдир, яъни иллюзия кўпроқ ажралувчи учлар самарасини узайтирув-
чи натижасига кўпроқ алоқадордир, чунки бирлашувчи учлар самараси-
нинг камаовчи натижасита кўра содир бўлади. Яна шу нарса мазкур назар-
рияни тасдиқлаш мумкинки, стрелка билан унинг учи орасидаги масофани
кузатадиган бўлсак, у ҳолда иллюзия ҳодисаси камаяди. Шу тарздаги ка-
майиш кузатувчига стрелка учларини эътиборга олмаган ҳолда кузатил-
ганда кўзга ташланади.

Худди шунга ўхшаш далил Мюллер-Лайер иллюзиясининг стрелкалар
узунлигини баҳолашда ҳам кўзга ташланади. Бу воқелик 12-расмда ўз ак-
сини топган. Бу расмда тасвирланган а расмга диққат тўпланса ва уни в
расмдагиси билан солиштирилса, бу ҳолда а стрелка узунроқ кўринади.

12-расм.

Худди шу тарзда аксинча, агар а шаклдаги узлуксиз чизик орқали бе-
рилган шаклга диққат жалб қилинса ва уни в расмдаги пунктир (синик) чи-
зиқлар билан ифодаланган шаклга солиштирилса, у ҳолда в стрелка узун-
роқ кўринади. Шундай қилиб, иллюзия у ёки бу турдаги учларнинг мав-
жудлигига эмас, балки перцептив ҳаракат (акт)га боғлиқдир.

Қоришиқ (аралаш) назарияси ва бошқа иллюзияларни тушунтиришда-
ги ассимиляция назарияси орасида ўхшашликлар мавжуд. Тест чизиги ин-
дукцияловчи чизиклар ёки атрофдаги фазога боғлиқ равишда ассимиля-
цияланади ва, демак, у мустақил тарзда идрок этилмайди, балки индукция-
ловчи чизиклар билан биргаликда идрок қилинади.

Манзаранинг туювчи узоклашиши ёки константлиги назарияси психо-
логия фани учун муҳим аҳамиятга эга. Бу хилдаги манзараларда чуқурлик
самараси турли узокликда тасвирланган, ҳақиқатда эса бир хил шаклда
бўлган объектларни англаш билан бирга олиб борилади. Бу хил ҳолатда
агар иккита объект турлича узокликда жойлашган бўлса-ю, лекин улар бир
хил тасвирланса, у ҳолда улар турлича бўлиб кўринади.

■
к га сз
я ч я га
« я й
ю го со

аР

«я гт со'с?
и» й з к
ч 5 и
» ^ о
з

8!

? ^ § E~5 £ I

/'>0_в

штштштшт

^

Да_вио

килиш деган ибора эмас, чунки унда объективлик (ташқи) ва субъективлик (ички) юзасидан маълумот акс эттирилмади. Умуман олиб караганда эса, бу нарсага ҳожат ҳам, эҳтиёж ҳам, ҳатто имконият ҳам йўқдир.

Таърифда хотиранинг эса олиб қолиш, эса сақлаш, эса тушириш, унутиш, таниш, эслаш каби асосий жараёнлари алоҳида ажратиб кўрсатилган, лекин уларнинг ҳар бири мустақил ҳолат ва жараён ҳисобланмайди. Чунки улар муайян фаолият давомида, хоҳ билиш, хоҳ мнсмик фаолият бўлишидан қатъи назар шаклланади ва ўша фаолият тузилиши, моҳияти ва мазмуни билан белгиланади. Шунинг учун инсон томонидан муайян бир материални эса олиб қолиш, эса сақлаш, эса тушириш унинг индивидуал тажриба кўлами, билим савияси ва ақл-заковатп даражасига боғлиқдир. Чунки эса олиб қолинган нарса ва ҳодисаларни кейинчалик қўллаш учун эса тушириш тақозо этилади; бу мнемик фаолиятни талаб қилади. Узлаштирилган материалларнинг ушбу фаолият доирасидан чиқиб кетиши эса унинг унутлишига олиб келади. Материални эса сақлаш учун шахс фаолиятида қандай акс этишига боғлиқдир. Ана шунинг учун ҳар хил ҳолатларда одамнинг билиш фаолияти, хулқ-атвори ҳаётий тажрибаси ва маданий малакаси билан белгиланади. Лекин бу тўғрида қарама-қарши нуктаи назарлар ҳам мавжуд; улар ўзаро мезонлари ҳамда шарҳлари билан тафовутланадилар.

Шундай қилиб, хотира шахс психик фаолиятнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг атоҳида таъкидлаш керакки, хотиранинг бош роли ўтмишда юз берган нарса ва ҳодисаларни акс эттириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳам ҳозирги, ҳам келгусида амалга ошириш режалаштирилган воқеликнинг рўёбга чиқишини таъминлайди. Табиатда ва жамиятда намоён бўладиган ҳар қандай тоифадаги психик ҳодиса ўзининг таркибига кирувчи ҳар бир қисмни муайян тартибда ўзаро боғланган тарзда сақлаб қолинишини талаб этади. Турли кўринишга эга бўлган "боғланш"га имконият ёки шарт-шароит вужудга келмаса, у ҳолда ривожланиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки, И. М. Сеченов ибораси билан айтганда, киши "чақалоқлик ҳолатида" мангу қолиб кетган бўлур эди.

Психологик илмий адабиётларда кўп марогаба таъкидланишига биноан, хотира барча психик жараёнларнинг энг муҳим таснифи бўлиши билан бир қаторда, инсон шахсининг бирлиги ва яхлшлиги, биологик ва ижтимоийлик нисбатини таъминлаб туради. Уларнинг

■ЎЗДа Ко
и,Риу^.*Б?иу,и*« *,,

~~~~Ш

^^^1

,оРиу»ад г! Уиу1 «иу1 Неу»Па, """"- бой!:"Не» Неадг ,,

/и*и^*Г ариуи^ ^Г:и3 ^Г,па <*

у3, Ха РФ, сон/02

ямда тасвирларни катъии маълум вақт оралигида автоматик равишда -урсатиш учун қўлланиладиган механик ёки электр аппарати.

3. Мнемоника-мнемоника; эсда қолдиришни енгиллаштириш мақсадида сунъий равишда махсус чизмалари, шартли белгилар тарикасида қўлланиладиган усуллар йиғиндиси. Мнемоника кўпроқ асоциатив (ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилиқ) қонунларига асосланган бўлиб, фақат ўзаро боғланган маълумот ва материалларни эсда қолдириш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллар йиғиндиси.

4. Амнезия (юнон. а-инкор юклама, тлета-хотира амнезия; хотира фаолиятининг қисман бузилиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат рухий нуқсон. Амнезия (хотира нуқсони) ҳолатида киши баъзан ҳатто ўз исми шарифини унутиб қўйиши ҳам мумкин. Амнезия ҳолати турли касалликлар (мас. менингит) ёки бош мия қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

5. Ассоциация (лат. аздоакпо-бирлашиш, қўшилиш) бирлашиш, уюшиш онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланидиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгимизда пайдо бўладиган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлиқ ва қарама-қаршилиқ белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қилади. Масалан, «беш қарра беш» деган иборани идрок қилганимизда, бош мия қобиғида шундай бир вазифавий боғланиш ҳосил бўладики, натижада биз «йигирма, беш» деган микдорни эслаймиз. Рухий уюшмалар ташқи таъсуротлар туфайли ҳосил бўлиб, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг яққол боғланишларини акс эттиради. Инсон рухий ҳаётида уларнинг аҳамияти катта; билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш ўша уюшмаларга асосланади. Уларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғидаги муваққат асаб боғланишларидир.

6. Реминисценция (лат. гетшзсеп сал-пал эслаш) реминисценция; зарур пайтда эсга тушмаган ёки аввал унутилган деб ҳисобланган материалларнинг кейинчалик эсга тушишидан иборат хотира жараёни; вақтинчалик унутиш. Реминисценциянинг сабаби асаб тизимининг чарчашаи, захарланиши ёки шахснинг кучли ҳаяжонланиши ва ҳоказолардан келиб чиқиши мумкин.

7. Эйдетизм (юнон. еШоз образ) эйдетизм; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини (тимсоллари, тасвирларини) онгда аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узок вақт сақлаб қола олиш қобилиятида ифодаладиган рухий ҳодиса. Нарсаларнинг тасвирларидан деярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифатида.

Парламентская
Рвлга Ра/а йоле/,, """"^а, °лдида

акс *от# ра Кас, прд иРбо
Т-"»-Г2-- *:*'"'»' (лат. Рго « ^зц.
а*тив т^о
*УЗГ; ;< *am Биа£1°«Ъ ас«

а,аа" ,ра ^ я7а
И^^*^арй.
ВДцс/т

Л0"" эс,,

(лат.

Ман,
:::Ф^_^Ш

«^ йз^йля ..... *аРаснпая... цел си-п
1й?5^«5ГЗй-5?5й5:
-олиц-, *жа Усе ^Литер

^цц Ни мидь ^УЗГ; аРя

а. ^боц, қа Ма Рхазл

РИШД, ^ДаГ!>> «бб^; ^.. "«***

чдр

&&3\$*&яая1

б"Р*4;»»«-ьЛй?.«*Г^.

«*»»» РМ 5^*""»ГГ««Л;.-
Шаишин «»«».
Унутип

Э^Дая ^ИЯ; ОВГД,^^». ге- ^

ОЛ

'««^«^Л'п Кайта^ан

^ая йарса

га ^ес/са
Р о^»», '№ра-
^тцл-

'Цйя:

"(»«0,, ,

*"" >«№»,»,

*от 'Рянинг
Цс
вазиф,
Ш-

с°аглаб

аеярли билинмайди, тана қисмлари ҳаракатсиз, фаолиятсиз, суст бўлиб қолади.

16. Образ хотираси - яққол мазмунни, яъни нарса ва ходисаларнинг аниқ образларини, уларнинг ёрқин хусусияти ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. Образ хотираси анализаторларнинг (ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсуротларни қабул қилиб, физиологик жараён ҳисобланган қўзғалишни руҳий жараёнга айлантирувчи асаб механизмлари тизими) номига кўра кўрув, эшитув, тер сезгиси каби турларга бўлинади. Образ хотирасининг алоҳида бир тури эйдетизм ҳисобланади. Масалан, биз илгари ўзимиз кўрган кўшиқчининг образини, у ижро этган куйнинг ва ашулани, унинг ашула пайтидаги ифодали ҳаракатларини ва турли қўзғатувчилар ҳосил қилган бошқа таассуротларни эсимизда сақлаймиз.

17. Ҳаракат хотираси-турли ҳаракатларни, уларнинг бажарилиш тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат тури. Ҳаракатни эсга тушириш шу ҳаракатни бевосита бажариш ёки тасаввур қилиш орқали содир бўлади. Ҳаракат хотираси меҳнат, ўқув, маиший хизмат ишлари, спорт ва бошқа турдаги малакаларнинг таркиб топиши ҳамда бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир. Узгавдасининг хатти-ҳаракатларини эсда сақлаб қолиш инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади, бундай эсда Эслаб қолишнинг асосида ҳаракат шакли, тезлиги, изчиллиги, уларнинг ритми ва ҳоказолар тўғрисидаги мускул ҳаракат тасаввурлари ётади.

18. Мантиқ хотираси-маълум ғоялар, фикрлар ҳамда улар ўртасидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Масалан, фалсафий мушоҳадалар, қонуниятлар ва шу кабиларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қайта тиклаш жараёнларидир. Сўзлар (вербал) орқали ифодаланган фикрлар сўз мантиқ хотираси ёрдамида эсда олиб қолинади. Ўқувчилар ва талабалар ўзлари ўрганадиган, ўзлаштирадиган, ходисаларнинг моҳиятини акс эттирувчи тушунчаларни эгаллаш, улар тўғрисида ҳукм ва хулосалар чиқариш жараёнида хотиранинг худди мана шу турига суяниб иш кўрадилар. Бадий ва илмий адабиётлар матнларини эсда олиб қолиш ва эсга тушириш асосида мазкур хотира тури ётади. Бундай фикрлар худди китобдагидек сўзма-сўз шаклда ҳам, шунингдек, фикрнинг сўз ифодаси аниқ

Кин. нмаг^я ии Ко. Ла/ц >Ма

ко тСаа⁹ х,
га мУишзаци е у³нми¹², б>лга^я .^{Нра}Ла еа эсга¹ ,Эсла о^б ,<n
РЬЧИТ
РЙШЕ <^И/ц
"окс!" ::1

0да^р^7а¹¹ адо
уам
«Г:*->» •*И* 6°С,?ЗД
едн «<>» *р", "»<->- 'с.

!" <> 6 :>:!»<> *р ^>>>>- &» с:!:>>>> *" Г°б»
^уЛ^{у0} ар^{ни} °о^ с<#
УЛ- а^а
оагл анца Уусоб;
хуш

*КЦи,
20. <Ие
:ч,">>>><<:
;?"<<■*_
мУрц Ра
21.
Рин < Эсд ^йКа х
ИзУ «й»,- Р^а*ат¹,... Ко»ц»иКа⁷м Ха*Хо-^{У3о}«
» Чм/с^{Уаит} Кам7иГ ***об-
^55^25-
*Расиг *От#,

Г^ау***бУ' ^охаза
&ейо с<та>> У*«ту^{й1},» ва эсгя 'ли ссяёг Уз *ас&.,
Улар- Ла-
^а<>а эсга^{Ряа}
псих,,
^агуга са-
алар!
ага *■ атг)
ас*»РН{ц
«« сГ0Р^Т-
«УРНгт^и»
Г^аалл 23. р

мУрц А ' ЧКс-
Фе^.. рйго 8а эсл- . ЛаР> ^Усоа! ШР^И.
Т^{Рса} еа оМе<ая
1эсла, *Од^а
лошела/^ . эста **£*■*
ТУШц Рхнтга

24. «**>£Г^а»>>< Э:5^ ^п^я^^Пно
Кнли <12^н1 ^<^
^ац; ва эсга¹ ЛаРНчи
Гуц/й Рй_ца
ва эсга¹ VШЙГ*^ Ус сез^
^Рац^, «ИИ" ^Х"
Юб
^Рй«и

итиш хотираси асосан кузи ожиз кишиларда ва мусикачиларда кучли ривожланган бўлади.

25. Эсда қолдириш-идрок килинган материалларни, нарса ва ходисаларни онгимизда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

26. Ихтиёрсиз эсда қолдириш-идрок килинган нарса ва ходисаларни, уларнинг айрим белгилари ва хусусиятларини, улар ҳақидаги фикр ҳамда тушунчаларни олдиндан аниқ мақсад қўймаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. И. П. Павловнинг фикрича, ихтиёрсиз эсда қолдириш бош мия ярим шарлари қобигининг маълум даражада тормозланган участкалари орқали рўй беради. Шунинг ҳам ихтиёрсиз эсда қолдирилган нарсаларни биз кейин пайкаб қоламиз.

27. Ихтиёрий эсда қолдириш-идрок материални мақсадга мувофиқ, унинг муҳимлигини англаган ҳолда, иродавий ва асабий куч сарфлаб эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни.

28. Маъносига тушунмай (механик) эсда қолдириш-муайян материални унинг мазмунига, моҳиятига тушунмасдан, куруқ ёдлаш асосида эсда қолдириш. Ундай эсда қолдиришнинг асосий шарти материалнинг кўп марта такрорланишидир. Бундай эсда қолдириш кўпинча боғча ёшидаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларга хосдир.

29. Мантикий эсда қолдириш-материалнинг маъносига тушуниб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантикий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира жараёни. Мантикий эсда қолдириш эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор ту-ридир.

30. Эсда қолдириш тезлиги-шахснинг муайян материални идрок қилиш билан эсда қолдириш ўртасидаги вақт бирлиги билан белгиладиган яккахол (индивидуал) хотира хусусияти. Эсда қолдириш тезлиги шахснинг кизиқишига, қобилятига ва истеъдодига, билим даражасига, ёшига ва бошқа унинг яккахол, бетакрор хусусиятларига боғлиқ.

31. Тезкор (оператив. лат. *орегату-тезкор*) хотира инсон томонидан бевосита амалга ошириладиган кўз ҳаракатлари, аклий ҳаракатлар учун хизмат қилувчи хотира жараёнидан иборатдир. Масалан, математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни бўлақларга ажратиб бажаришга киришамиз; оралиқ натижаларини эсимизда сақлаб турамыз: фаолиятимиз ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсан чика бошлайди. Бундай ҳолатни матнни ўқишда, уни кўчириб ёзишда, мураккаброқ аклий меҳнатни амалга оширишда ку-

«П»»»»»Г) ^* ^кУД
УЧУН Т Ха*^Я V •■ P ^ЎЗ Т»»

^^

^4а^Г^а СХ,*|Λ*1иЧ»ЙГГ^Г ^Йа *-»»

«4*-»>*£?2 ^»»*?^!""Г

'«»■»»»»»»1 асР»»»»Г 7,,',,

""""«Гчег»: жТ"«0,,/,,» Be«-

ГОК

Н ЭГЯЦГа Ва

а дуларнинг асосида изларни хотирада сақланиш муддатини ҳамда аста-секин сўниш ҳолатини текширишга имконият яратган.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида америкалик психолог Эдуард Торндайкнинг текширишлари пайдо бўлади. У биринчилардан бўлиб, текшириш предмети сифатида ҳайвонларда кўникмаларни пайдо бўлиш жараёнини танлаган эди.

XX асрнинг биринчи ўн йиллигида хотирани текшириш янгича илмий талқинга эга бўлди, унинг моддий асоси тўғрисидаги муаммоларга моҳият жиҳатидан мутлақо бошқача ёндашиш рўёбга чиқди.

Худди шу давр хотира психологиясида кескин бурилиш нуктасини вужудга келтирди. Академик И. П. Павлов шартли рефлексларни ўрганишнинг илмий методини таклиф этди. Бу нарса, ўз навбатида, бош мия катта ярим шарларида янги боғланишлар пайдо бўлишига ва мустаҳкамланишнинг асосий физиологик механизмларини текшириш имкониятини туғдирди. Ана шундай қилиб, ушбу боғланишлар пайдо бўлишига ва сақлаб қолишига ёрдам берадиган шарт-шароитлар, шунингдек, боғланишларнинг сақланишига таъсир қилувчи ҳолатлар, омиллар ва механизмлар тасвирлаб берилди. И. П. Павлов олий асаб фаолияти таълимоти ва унинг асосий қонунлари хотиранинг физиологик механизмларига оид билимларнинг асосий манбаига айланиб қолди.

Болаларда хотиранинг юксак (юқори) шаклларини биринчи марта тадрижий равишда тадқиқот қилиш таниқли Л. С. Виготскийга нисиб этган (1896-1934). Л. С. Виготский 20-йилларнинг охирларида махсус текширишларнинг предмети қилиб, хотиранинг юксак шаклларини ривожланиш муаммосини танлаган ва у ўз шогирдлари Л. Н. Леонтъев (1903-1979) ва Л. В. Занков билан биргаликда хотиранинг юксак шакллари руҳий фаолиятнинг мураккаб шакли эканлигини, келиб чиқиш жиҳатидан ижтимоийлигини кўрсатади. Шунинг билан бирга у мураккаб, моҳиятига кўра, эса олиб қолишнинг асосий босқичлари ривожланишини далиллаб берди.

Психологлардан А. А. Смирнов, П. И. Зинченколар ҳам хотира бўйича илмий-текшириш ишларини олиб бордилар, унинг янги қонунлари ва механизмларини очдилар, эса одиб қолишнинг фаолият мақсадига боғлиқлигини ёритдилар, мураккаб материални эса олиб қолишнинг оқилона усулларини кўрсатиб беришга мувофиқ бўлдилар. Уларнинг тадқиқотлари тўғрисида бошқа бобда батафсил тўхталиб ўтамиз, шунинг учун ҳозир умумий тасниф билан чеклана-миз, холос.

Гавел* 0/0Г тлар <>>: тѳи <>>Грда
у>><< ^И>> Уиб- ^о/^ндаГ ?*У* шдТш^т5Т^Т*£*
эс «* 07нТ/чун ^ ?атг^0^хаза «*^£? <P*6

галар т^Р<<Сй *цИ^а0 ^Г^ОСйДа 5*Ра^^Л!Ла№0%.
т^^Лтсн^ *>>>> «^>Ло^ПкТ'''я боар ет>В^ 'ОЗас
&**» ^Й^Ф^, ^«C><>>

==Ш&Ш
^

^#во№ *0лУвчд еу*уд <<<<^ЙЙ
электр Ж-^
ог олап*и Рнтмик Ови Дала *слт яРицЛ^Т^о*д б ***** *о-
Бдк икот **>>Шг **Рик Л.ЛЛЛ£?^В^
^Осдд^Лад #Щ <<>><> .ЛЕ:"-»»;;:^^
КНи була ад

Ко. ЕН2 яИ о^иГ^б^арх бо**РКни^ВНГа йа^т &ир ^осла *йл >><<й
^осла ий с*Т>>ад

ТсРд ^даГ, ^Майод^ . а^оръ КОДн саси», . ^-^ололпв,..^ - **■
Вой. ^оҳид.
*^заГ] Кўзга
йк аяох>> «агаб^Г^^ ер,
Ин
кайта Ву:..^..... **Р^/2?. ***** *ав обинм
У*МГа^ а Тирй10 *Сўзгаг Увчин*
^гар *ара^оГ!*^
^»ГДр Реф-

Е. Н. Соколов олиб борган текширишлар шуни кўрсатадики, ил-
„ўнган ориентир рефлексининг қайта тикланиши фақатгина
«згатувчининг характерини ўзгартирилган заҳоти эмас, балки
маълум вақт ўтгандан сўнг ҳам кузатиш мумкин. Агар теширувчилар-
алоҳида бир қўзгатувчига нисбатан мослашиш пайдо қилдирилган,
салгина қўзгатувчининг жадаллигини, таъсир этиш вақти ёки харак-
тери ўзгартирилса, у ҳолда ориентир рефлексининг вегетатив ёки
электрофизиологик симптомлари қайта тикланади. Бу ориентир реф-
лексининг қайта тикланиши унинг сўнгганидан узоқ муддат ўтгандан
кейин ҳам кузатилган.

Нерв системаси илгариги қўзгатувчиларнинг изларини аниқ
сақлай олиш қобилиятига эга. Буни тўлароқ далиллаш мақсадида ми-
солларга мурожаат қиламиз.

Маълумки, агар бир хил хусусиятга эга бўлган сигнал қанчалик
кўп учраса, синалувчи унга шунчалик тез мослашади, худди шу та-
риқа тезкорликда (реакциянинг латент вақти жуда қисқа бўлишига
қарамай) жавоб қайтаради.

Турли методикалар билан атрофлича текширишлар шуни кўр-
сатадики, бу қонун энг оддий шароитларда ҳам сақланиб қолар экан.

Кейинги даврдаги текширишларнинг кўрсатишича, инсоннинг
нерв системаси алоҳида сигнал изларини ўта аниқлик билан узоқ
муддат сақлаш имкониятига эгадир, бунга Е. Н. Соколов тажрибалари
якқол мисол бўла олади.

Синалувчиларга бир мартаба маълум бир баландлиги 500 гц ва
жадаллиги 20 дб бўлган эшитиш сигнали берилган, унга жавоб та-
риқасида қўлни қисиши керак бўлган. Улар фақат шу сигналга жавоб
бериб, бошқа сигналга қўл ҳаракатлари қилмасликлари зарур эди.
Тажрибанинг навбатдаги босқичида синалувчиларга шу баландликда-
ги, лекин интенсивлиги 5 дб дан 30 дб гача бўлган турли товушлар
берилган. Бунда бир даврнинг ўзида электроэнцефалограмма, элек-
тромиограмма, тери-гальваник реакциялар қайд қилиб борилган.

Ушбу тажриба орадан икки, тўрт ва йигирма беш кун ўтгандан
сўнг қайтатдан такрорланган, лекин бир мартаба берилган эталон
қайта такрор намоён бўлмаган.

Тажриба натижаларининг кўрсатишига қараганда, бир мартаба
кўрсатилган эталон синалувчиларда узоқ вақт давомида сақланиб
қолган ва ундан сўнг ҳам улар эталонга мос сигналларга аниқ элек-
трофизиологик ва ҳаракат реакцияларини билдирганлар.

£ ^Pни^^УборгаТс' ИЗДаР«*НГ2 ВаКт ^К са" М

Э|

:/2

3а^Р Эди.

длбатта, мисолларни ечиш давомида синалувчи хотирасида илгариги натижаларни сақдаш керак эди. Фавқулодда «бирданига» синалувчига кескин ёруғлик чақнаши кўринишида «шок» берилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, бундай ҳолларда текширилувчилар ҳозиргина олинган натижани эсларидан чиқариб қўйиб, ҳисобни охиргисидан эмас, балки олдингисидан давом эттирдилар. Тажирибалар шуни кўрсатдики, кучсизгина шок унғача бўлган изларни ўчираш ва изларнинг «консолидация» ланиши учун зарур бўлган шароитга тўскинлик қилар экан.

Юқоридаги кузатишлар шундай фикрга олиб келдики, изларнинг мустаҳкамланиши учун муайян вақт талаб қилинади ва ушбу фактни текшириш учун психологияда қатор тадқиқотлар ўтказила бошланди.

Кўпгина муаллифлар америкаликлар томонидан тадқиқотлар қуйидагича амалга оширилган. Ҳайвонларда кўникма ҳосил қилинаётгандан биров вақт ўтган, ҳайвонга электр токи берилади. Агар шок кўникма ҳосил қилинганидан 10-15 минутдан кейин берилса, у ҳолда мазкур кўникма йўқолади: агар кўникма ҳосил қилинганидан кейин 45-60 минут ичида берилса, кўникма сақланади. Шу сабабдан изларнинг мустаҳкамланиш вақти учун 10-15 минут ажратилиши кифоя қилади. Жаҳон психологлари олиб борган кейинги тажирибалар шуни кўрсатдики, шокдан сўнг ҳосил қилинадиган кўникмага ҳам шок салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Демак, шок изларининг «консолидация» ланишигача таъсир қилиб қолмасдан, балки мияни шундай ҳолатга солиб қўяр эканки, бунда кўникма ҳосил бўлиши реалликдан узокдашади.

Ҳозирги даврда шу нарса маълум бўлдики, юқоридаги самара (эффект) фақат электр шоки ёрдамидагина эмас, балки фармакологик элементлар таъсири остида ҳам кузатилади экан. Масалан, барбитуралар бош мия пўстлоғини тормозланиш ҳолатига олиб келади; метразол пўстлоқдак кучли қўзғалишни юзага келтиради. Тўпланган маълумотларга караганда, одамда кўникма ҳосил қилиниб, бир минут ўтгандан сўнг барбитуратларни қабул қилиш кўникма изининг йўқолишига олиб келар экан; айнан шу дозадаги барбитуратли кўникма ҳосил қилингандан сўнг 30 минут ўтгач қабул қилинса, кўникманинг бузилишига олиб келиши мумкин. Шунга ўхшаш натижалар метразол билан ўтказилган тажирибаларда ҳам кузатилади; кўникма ҳосил қилингандан сўнг 10 секунд ўтгач, метразол қабул қилиниши изларнинг қўпол равишда бузилишига олиб келади, 10 ми-

ч5кг ^-гйг^Угу *°&^:»т 5й ,:-

* «: ^ :»»»»х::г?«:«» «^: ^

ВД «_ *"»»»» «С 2Е» *»» *ГГ» »& РВДа
^НСОН т,, узо, < ВақТгяно ^а йзлап ,/радй (Узок

„ *5*-£*ГХ ^»»«¹⁰№га ии:Л:ииа :»^ <« *:»»»
^с:»"» **»ЛГ^СЕ""*!*"»

% «аГ»"" й«а7Г-""0»»»»я ;Г,, " »3"»»'««_ та

кииитаи . юлад -« ^Г^М:::

Изларнинг нейрофизиологик асослари тўғрисида фикр юритилганда Лоренте, Максэлеин каби олимларнинг реверберлаштириш ходисасини (реверберлаштириш-айланма акс эттириш демакдир) татбиқ қилинганларини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Уларнинг кўрсатишларича, нерв хужайралардан чиққан аксонлар бошқа хужайраларидаги дендритлар билан кўшилиши натижасида реверберлаштириш ходисаси вужудга келади.

Протоинлар ҳосил бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳолатлар биокимёвий реакциялар дейилади. Буходисани жаҳон психологлари узоқ муддатли хотиранинг психофизиологик механизми деб атайдилар. Мак Коннел (АҚШ) ёмгар чувалчангларида тажриба ўтказган. У шартли рефлексларни ҳосил қилиш бошқа реакциялардан фаркли ўлароқ, биокимёвий реакцияларда (ёруғдан қочишни машқ қилиш) икки-уч марта камайиб кетишини кўрсатган.

Юқорида баён қилинган тадқиқотларнинг кўрсатишича, хотира сабабий боғланиш, яъни детерминатор ҳолати натижасида вужудга келади.

4. Хотира турлари

Психиканинг энг муҳим хусусиятларидан бири-боғлиқ тўғрисидаги ташки таассуротларнинг, инсоннинг индивидуал-типологик хусусиятларининг акс эттирилиши индивиднинг юриш-туришида, хатти-ҳаракатларида, феъл-атворида кейинчалик узлуксиз равишда фойдаланишдан иборатдир. Инсон хатти-ҳаракатларининг аста-секин мураккаблашуви, янгича мазмун ва шакл касб этиши, сифатий ўзгаришларининг юз бериши, шахсий тажрибанинг кенгайиши, ортиши билан рўй беради. Ташки оламнинг, борликнинг, турмуш тарзининг бош мия катта ярим шарларининг пўст қобиғида ҳосил бўладиган образлари, тасвирлари, хоссалари тубдан йўқолиб кетмайди. Воқеликнинг ва ташки оламнинг тимсоллари, тизимлари ўзаро турли йўсинда, тарзда боғланиб мустаҳкамланади, тартибга келади, гуруҳга бирлашади, ҳаёт ва фаолиятнинг талабларига мос равишда эсда олиб қолинади; эсда сакланади, муайян изларнинг жонланиши натижасида уларнинг барчаси тикланади.

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида катнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда хотиранинг турларига ва уларни муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб, унинг характеристикасини эсда олиб қолиш,

у^м1 пу^Л^а^ри1

>K,, f. !* > 0" «<T,,,,

"#|

a, ^ * Г "" "" Г >> « 0 , , -
* * « * : « , , , , "га вр«:

.l.

<>

^аталад^ ' Эсга

Хотиранинг бошқа турларига караганда, ҳаракат хотираси баъзи лдамларда аниқ, равиған устунлик қилаётганлиги учраб туради. Психология фанида классик (мумтоз) мисолга айланиб қолған ушбу ҳолатни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир; бир мусиқа ишқибози мусиқий асарни хотирасида мутлақо қайтатиклай олмас экан, лекин у яқиндагина эшитган операни фақат пантомима тарзидагина қайта тиклаш имкониятига эга бўлган. Турмушда шувдай одамлар учрайдики, улар ўзларида ҳаракат хотирасининг бирлигини умуман пайкамайдилар. Мазкур хотира турининг ғоят катта аҳамияти шундан иборатки, у юриш, ёзиш, ифодали ҳаракат малакалари билан бир қаторда ҳар хил амалий меҳнат малакалари таркиб топишининг асосини ташкил қилади. Агар инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, у биронта ҳаракатни амалга ошириш учун ўша ҳаракатнинг айнан ўзини ҳар гал «бошдан бошлар», ўрганар эди. Фигурали учуш, лангар билан сакраш, гимнастика, чопишда хатти-ҳаракатлар, бадиий гимнастика билан шугулланиш ҳаракат хотирасини тақозо этади. Жисмоний чакқонлик, меҳнатдаги маҳорат, «олтин қўллар», зийрак кўзлар, эгилувчанлик ва кузатувчанликка эга бўлиш юксак, барқарор ҳаракат хотираси мавжудлигининг аломати бўлиб ҳисобланади.

Ҳис-туйғу ёки ҳиссий хотира. Бу хотира ҳис-туйғулар, руҳий кечинмалар, ҳиссиётлар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай кондирилаётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатларимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш эсга туширишдан иборат хотира тури ҳиссий хотира деб аталади. Улар биз руҳиятимизда кечирган, маънавиятимизга таъсир қилувчи, хотирамизда сақланиб қолган ҳис-туйғу, эҳтирос, алам, армон кабилар жонланишга ҳаракатга ундовчи ёки ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақлаб туривчи сигнал тарзида намоён бўлади. Узга кишиларнинг руҳий ҳолатига ҳамдард (эмпатия) бўлиш, бевосита воқелик моҳиятига ошнолик, китоб, санъат, кино, театр қаҳрамонлари билан биргаликда қайғуриш сингари инсон туйғулари ҳиссий ёки ҳис-туйғу хотирасига асосланади.

ИкаА ИИкаси СЛ,Хог «Ра *»,
^а^С^ОМий 7^ИНГ
а*РалиЛ

^^^

^4

И бипац V

а *ели»,

Г" * *Э? " ^ 52Г '*;; ^ О,,Р;; ^ . ^ ,,;Г: ■

р_ °&Разли ^^Га уз ^а СаКяами ^/. е^^

^> гарз

«^

^«поло^^а» вл «^гла»
^Л^и * .4Г6"

'/8

чил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Ўзининг келиб чиқиши, кучлилиги жиҳатдан изчил образлар салбий ва ижобий турларга бўлинади. Агар изчил равишда одам кизил рангга караб туриб, сўнгра нигоҳини оқ коғозга кўчирса, у холда объектда кўк-яшил ранг пайдо бўлгандай туюлади. Изчил образларнинг ушбу тури салбий изчил образлар деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса, қуйидаги кетма-кетлик ҳодисаси намоён бўлади. Қоронги хонада кўз олдида бир нарса, масалан, қўл яқинлаштирилса, сўнгра қисқа муддатли (0, 5 сек) электр чироғи ёқилса, бу холда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образларини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир канча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Ушбу руҳий ҳолатни онг билан бошқариб бўлмайди, чунончи хоҳишларга қараб узайтириш, ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар ушбу хотиранинг мураккаброк турларидан ана шу жиҳати билан фарқ қилади.

Изчил образларни эшитиш, тери орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ номоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар. Умумий психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган («эйдос»-юнон «образ» деган маънони англатади). Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис психология мактабининг намоёндалари ака-ука Йенишлар томонидан таърифлаб берилган. Баъзи одамларда, айниқса, болалик ва ўсмирлик, ўспиринлик ёш давларида кузатилган нарса ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилса ҳам сурат сиймоси узок вақт сақланиш хусусиятига эга.

Мазкур нарса ва жисмларнинг аниқ образлари, тасвирларини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса жаҳон психология фанида тажрибада текширилиб кўрилган. Тажрибада текширилувчига 3-4 минут давомида расм кўрсатилган ва тасвир олиб қўйилгандан сўнг, унинг таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнда айрим текширилувчилар биронта саволга жавоб бера олмагач бўлсалар, аниқ эйдетик образга эга бўлган иштирокчилар эса расмни кўришда давом этаётгандай ҳар бир саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

ваКм

ИГа

7¹сн йл*Оод - *e1^и кТ

Са^а

Со^б%^{^й!!^о^с_a}, *? *тнюI, Хап*^{*} лекци^{МУмк^} Хе[>], %eТЛ
6 Ул й^ ^, КараI^да

холоГик х7^асй Л,.. ХолоГ, саВ8ур

га

*%оа а ~у*а %! оСт^а *!* оЛ^а ,,! РазДар ХаПя,!* ***с

^бЛгад¹. "" "" "" ^

ГХ^Г^Л^С^Г^

Ун#н т-та-

Те*^от аНлЛ е*^е№Г Расл<^п ва^Д У,да» *р<бзда
»^6 ооеасг>>>>>>>

сал^{узо^"3}<<-
^ас^уиИ^
Д

#. ^Рса^а "Фсйз^{ав} Да ,, браД#: иП» *ей<<<<
йДегзд п/т ^асй^аб^рй %о^руапя ра^ав^ао брраД#: иП»

Успир, иили е*у злад м ий Да <<Ф.7Г!!* <<!!* >>^т оМоу^-
олл,о* йсл^, Разлап^ стяля ,, ^ат^ ^5^ ^ва^.. рМо<<
Утнии ^ел-ц^ Торта-

ЗДарй

6 Упнп ~б ГаСав «Урга, ... - а 5*35* хол г и
н# (В- Разл йЗла-
моЛлад, ари мал^е*. йдеп Нк
^ате, йаллар «УАди гр. Ытй^учств-
йДдй с, Эядег «к^уррок ~"ТМдар оай

Ун^аг ТЛ : р талк^{ин} - у 0о Разля^ йи Ун>>>- Му~

Г>>5^Т ДаТа кЛ^I^ТрЛ^т зДгар* << таГ^Да та савв!^а *а? ИбаИЛ Л етиК
я* >><<Д, .. ТУгр^ - иар^и ?ИбаИЛ Л етиК
* >Н1 * >>> * Лекиц з^ ,, ! ^ р,, ари Эга
а-КНю,

Унга

^ЧИ ^caБ^P

БУР 06-

язларининг полимодаллик хусусиятидир. Бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиради. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши (шакли, ранги), мазаси, оғирлиги, вазнини ўзаро бирлаштириб акс эттиради.

Тасаввур образларининг эйдетик образларидан асосий фарқи шундан иборатки, у ўз таркибига нарса ҳақидаги тасаввурларни ақлий жиҳатдан қайта ишлашни киритади ва жисмларнинг асосий хусусиятларини ажратиб, маълум бир категорияга бирлаштиради. Инсон гул образини фақатгина эсга туширмайди, балки уни муайян бир сўз ёки тушунча билан атайди, номлайди хусусиятларини ажратиб кўрсатади, аниқ бир категория моҳиятига киритади.

Демак, тасаввур образларида одамнинг хотираси идрок қилинган нарсанинг изини суут равишда сақлабгина қолмай, балки бир қатор таассуротлар билан бойитади, нарса мазмуни ва моҳиятини таҳдил қилиб, у ҳақида ўз билимлари, тушунчалари кабиларни тажриба билан боғловчи ижодий сермахсул фаолиятни амалга оширади. Буларнинг барчаси иродавий сифатлар, ақлий зўриқиш, асабий таранглашув натижасида рўёбга чиқади.

Хуллас, тасаввур образлари хотиранинг мураккаб фаолият маҳсули ҳисобланиб, улар изчил ёки эйдетик образларга нисбатан мураккаб психологик ҳодисадир. Тасаввур образлари хотира изларининг мураккаб тури бўлиб, унинг ақлий жараён билан яқинлиги инсон билиш фаолиятининг муҳим таркибий қисмидан бири эканлигидан далолат беради.

Сўз-мантиқ хотираси. Сўз-мантиқ хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли, уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўз-ма-сўз ифодаланилишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъно жиҳатдан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўз-ма сўз ўзлаштириш мантиқий ўрганиш бўлмасдан, балки, аксинча, механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантиқ хотирасининг вужудга келишида биринчи сигнал билан бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосият касб этади. Чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг маҳсул тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари би-

лан ^ЙВОИлап

^^^

Уч^{ра}ЙДи и^Л^Р^Г^Еь

Тула^РЙн^нГ,

учун^{ЯХИВЛ}РИЙ^{Х0Неп}

УРа *oГ1 Фа ихтн^э^Р^э^РатнГ

^Рин х^я,³ Да Ра«али я» Карат илади к Мант *К^{Хол}1 оЛДи «из-^са-дГ
КОЛМа *Г^Ти ОД Фа и2 ^ **££ *^Хо^Хо^Хо^Х
Л^р?.. да еа^х1 т^пям^лсда еа^лТ^ф со^лп-
Р^Давомэта^дй. и^ди^ькш^{из}, &; ^3 Ул *р^ни^а *Кан^ди

окибатиля, кУйилгаи я Ти лнинг\ ^Р^ада т Вдч Ёз
Р^ганиг? УНча катт а 5*1 Вазн *^рин^н ТУШ УН^2йГ1 "^^_***^ Ка^а*
эс^МаГадга д4от1 лайКай ол^га йТУ^и.

,«>

Р ао, кнсмга

Ҳотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира та-аккиётига иккита кетма-кет боскичларини ташкил этади. Ихтиёрсиз отиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким яз шахсий тажрибасида биледи. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим уусусиятларидан бири- махсус мнемик мақсадсиз, аклий, асабий, иро-иавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг кўламдаги маълумот, хабар, ахборот, таассуротларнинг кўпчилик қисмини акс эгтиришидир. Шунга қарамадан, инсон фаолиятининг турли жабҳа-ларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шундай шароитда, ҳолатларда, вазиятларда, фавқулодда керакли нарсалар ихтиёрий равишда эса сақлаш, эса тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури катта аҳами-ятга эгаллиги шубҳасиз.

Қисқа муддатли, узок муддатли ва оператив хотира.

Сўнги пайтларда собиқ шўро ва чет эл психологиясида хотира тадқиқотчиларининг эътиборини эса олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан, ташқи таассурот изларининг мустаҳкамлашигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиш муддатлари ўзига жалб қилиб келмоқда. Масалан, бирор материал (шак-ли, моҳиятидан катъий) хотирада мустаҳкам жой олиш учун бунинг субъекти томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши, зарур материалларни бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиши табиийдир. Ана шу вақт, муддат оралиғида хотирада қайта тикланаётган изларни консолидациялаш-мустаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқингинада бўлиб ўтган ҳодисаларни акс садосидай кечинма сифатида кечирилади ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда долзарб пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эши-тишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жи-ҳатидан беқарор, ҳатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар махсус тажриба орттириш механизмларининг фаолиятида муҳим аҳамият касб этади, шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятлики, бу жа-раёнларда эса олиб қолиш, эса сақлаш, ахборотлар, маълумотлар, хабарларни қайта эса туширишнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психология фанида қисқа муддатли хотира деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида матери-ални узок муддат давомида эса сақлаб қолиш характерли бўлган узок

муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа еакт оралигида идрок қилиш ва шу ондасқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида қисқа муддатли хотиранинг қуйидаги атамалари мавжуд: "бир лаҳзалик", "зудлик", дастлабки, қисқа муддатли ва бошқалар.

Оператив хотира. Инсон томонидан бевосита амалга оширилаётган фаол, тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараён-ни англаувчи мнемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намойиш қилиш учун ушбу ми-сол келтирилади: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб қўямиз. Шу боисдан, оралиқ натижаларини ёдда сақлашга интиламиз, ниҳоясига (охирга, якунланишга) яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Мазкур фаолиятда хотиранинг оператив бирликлари деб номланган қисмлар (бўлақлар парчалар) ҳажми, кўлами у еки бу фаолиятнинг муваффақиятли якунланишига таъсир кўрсатади. Хотирада омилкор, тезкор бирликларни таркиб топишида ана шу қисмларнинг аниқловчилик аҳамияти каттадир. Қисмнинг ҳажми, кўлами, аниқлиги, лабиллиги, тактик ва стратегик хусусиятга эга эканлиги муҳим аҳамиятга эга (мисол учун: почта қутиси). Рамзий маънода юқорида қисқача мулоҳаза юритилган хотира турлари қуйидагича уз-вий боғлиқликка эгадир: оператив-қисқа муддатли ва узок муддатли.

5. Эсда олиб қолиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методикаси

Психология фанида эсда олиб қолишнинг қуйидаги турлари мавжуд эканлиги тан олинган:

- 1) маълумот, хабар, таассурот, ахборот ва материалларни эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эса олиб қолиш;
- 2) эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган бўлган материалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эсда олиб қолиш;
- 3) материалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш;

4) арапаш ҳолатда эсда олиб қолинг. эшитиш, кўриш, ҳаракат, кабилар орқали идрок қилиш ва эсда олиб қолиш, бошқача айтганда, бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Ушбу мисоллар ёрдамида биз эсда олиб қолишнинг таҳлил қилиб ўтилган тўрт тоифаси хусусиятлари билан таништириб, ўзига хос жиҳатлари ҳақиқат ўхталамиз. I II III IV

Перо/ дело/ тезда/ дарс
Тоғ/ чанғи/ ўк /коракурт
Дарахт/ денгиз/ осмон/ арава
қулф /тош/ қум/ эчки
таёк/ сарой /китоб/ ўқитувч
картон/ кўнғироқ /шок /апельси
сиёҳ/ пўст/ балкон/ ўт
асалари/ каламуш/ чирок/ бўри
карам/ бўта/ ит /парта
ойна/ эртак /топишмок/ кўзикарин

1) биринчи қатор ўқиб берилади, сўнг эслаб қолинган сўзларни ёддан талаб қилинади;

2) иккинчи қатордагини кўриб идрок қилиш, сўнг эслаб қолганларини ёзиш вазифаси қўйилади;

3) 8-10 минутдан кейин 3 қатордаги сўзлар ўқиб берилади ва уларни ҳавода ёзиб кўрсатиш сўралади, бу йўл идрок қилинган сўзларни ёддан ўзича ёзишни такозо қилади;

4) сўнгги қатор ўқилади ва кўрсатилади; синалувчилар уларни ичдан такрорлашлари керак, ундан сўнг эслаб қолинган сўзларни ёзиш тавсия қилинади.

Мана шу йўллар орқали эшитиш, кўриш, эшитиш-ҳаракат, комбинирлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси ту-ри устунроқ ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида, улар хусусиятларига биноан қуйидаги: 1) сабаб-оқибат боғланиш (кесилса-оғрийди), 2) бўлак ва яхлит муносабати (қўйлак-ёқаси), 3) қарама-қаршилиқ муносабати (осойишталик-шовқин), 4) инъкор этиш ҳолати (қувноқ-ғамгин), 5) адекват ёки аниқлик (ғор сақланиш жойи, ўқитувчи сўзига ўқувчининг жавоб топиши) турларга ажратилади.

Ус>^Н^Р^Ф5?_а НЯ эс^Л_0_Либ_к_«^Рам_а*_рам_«а тагигя /^кали) ^Уйча я

са.

ан^Д^« кейи» , Тама_лар

рао/онган Г_я , Лекин «атн ? Эса ЭсДа Г^КЭДдай ФаолТ Лар

Дата>>^а>'''>> *С^o "«^ГТМ^8>>'1>>>ТМ>> ''''''''

РГат_егннтЛ_и ^азуичи_ УрхатМ_иларн_и

(сўрсатмаларни ишлаб чиқиш ёки уларни яратиш, б) қайси хабар, «аълумот, ахборот, таассурот муваққат хусусиятга эга, в) нимани умрбод эсда олиб қолиш зарурияти мавжуд, г) қандайларини тушуниб олиш кифоя қилади, д) нимани қай ҳолда сўзма-сўз эсда олиб қолиш кераклигини кўрсатиб ўтиш лозим. Кузатишларнинг кўрсатишича, бундай кўрсатмалар (установкалар берилмаганда); тажриба иштирокчиларида кўпинча нотўғри ва қарама-қарши ҳукмлар вужудга келади.

Махсус воситалар ва оқилона усулларни қўллаш орқали эсда олиб қолиш соҳасидаги ёдлашдан иборат ташкилий фаолият алоҳида аҳамиятга эга. А. А. Смирновнинг ўтказган тажрибасидаги натижалар шуни кўрсатадики, матнни махсус тузиб чиқилган режага асосланган ҳолда ёдлаш режаси, пала-партиш эсда олиб қолишдан икки барабар самаралироқ экан, психолог олимларнинг тавсиясига биноан ёдлаш жараёнида материални такрорлаш билан уни фаол эсга тушириш ўзаро алмаштириб туриш юқори натижалар беради. Кузатишлар ва тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчилар ва талабалар бу усулларни мустақил равишда эгаллай олмайдилар, одатда улар муаллимнинг раҳбарлигида эгаллашади. Акс ҳолда ўқув фаолияти иштирокчидари материални бевосита, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш босқичида қотиб қолиши мумкин, бу ҳол ақлий ўсишга қарама-қаршидир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўқув материалларини маъносига тушуниб эсда олиб қолиш йўли оқилона йўл бўлиб қолмасдан, балки у механик эсда олиб қолиш жараёнини ўзининг самарадорлиги билан кескин даражада ажралиб туради.

Инсон улғайиб борган сари унинг ақдий фаолиятида маълумот, хабар, билимлар маъносини тушуниб эсда олиб қолиш кенг ўрин эгаллай бошлайди. Ҳозирги давр талаби шундан иборатки, ахборот кўламининг тезкорлик билан кенгайиб бориши ўқиш ва ўқитишда материалларни маъносига тушуниб эсда олиб қолишдан иборат хотира фаолиятга нисбатан эҳтиёж янада кучаяди. Лекин бу мулоҳаза механик эсда олиб қолиш мутлақо яроқсиз ўқув фаолияти ёки умуминсоний фаолиятнинг таркибий қисми деган хулосага олиб келмаслиги зарур. Чунки ишлаб чиқаришда, турмуш жабҳаларида, таълимда таърифлар, ифодаланган саналар, шартли белгилар, математик ва кимёвий аломатлар, хорижий атамалардан фойдаланиш механик эсда олиб қолиш жараёни орқали амалга оширилади. Шунинг учун бу ҳолатни эсда олиб қолиш ва эсга тушириш кўрсатмаларидан (установкаларидан) келиб чиққан ҳолда талқин қилиш адолат тантанаси деб тушуниш керак. Механик эсда олиб қолиш билан боғлиқ ахборот-

лар ^дҗмр,
т...
^^^<>>"^эаи

»» № олиш ху А - Смириов тат, Г Қйлишга Ч» Мв, нусия

» » иб олиш **! А - С «нриов тя. Л Қ«лиига , Ва Мв Ын
" * ^йинлГг аНда, ^аи2Г-Кол Мйс олЛГ^атеР«ални ўз ол*СлитГ
Улар»» С^Г-Лае, Пган МатГ_и^Уал^Фнинг

■ = ~ = ^ = ~ § = 5 ^ Н ~

*ологи? ^«^лиги , Эраени Да ўзлапг. ^УВДор-

касб" «. 0тнРани »Сол,, !КадирНВДНинг » Татб, ик эгя-и Фне -

^^ **V** ^^ 5 ■ ■

""^«РИШ № ТМ. а В ; ■"-»!»«>><<
-° марта

такрорлашни талаб қилади. Эсда олиб қолиш учун 38-40 сўздан, 11 та боғлиқ бўлмаган сўзлардан фойдаланган. Бу материални ўзлаштириш 6-7 мартаба такрорлашни талаб этган, умумий ҳисоб эса 9:1 нисбатга тўғри келган.

Д. Лайон ҳам худди шу муаммо билан шуғулланган (1914 йили). Унинг тажрибаларида 200 та мазмунга эга бўлмаган, маъно касб этмайдиган сўзлар 98 минутдан кейин эсда олиб қолинган. Прозаик (сода тил билан ёзилган, бадиий бўёққа бўялган) матндан олинган 200 та сўз 24 минутдан сўнг, шеърий услубда ёзилган матндан олинган 200 та сўз 10 минутдан кейин эсда олиб қолинган. Бу ерда ҳам маълум бир маъно касб этувчи материални эсда олиб қолиш маъносиз материални эсда олиб қолишга нисбатан 9:1 ҳосил қилади. Эсда олиб қолишнинг мустақамлиги ўзлаштирилаётган материални маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқдир.

Г. Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материал ёд олингандан сўнг унутиш суръати тез, кейинчалик у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мобайнида, хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқалари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб борилаётган ёки унутилиб кетилаётган вақтли боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни кучкуват, ҳатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г. Эббингауз издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англашилганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор, англашилган, тушуниб олинган бўлса, у ҳолда унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда, кейинчалик эса бу секинлашади. Бирон бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш - инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустақамлигига тескари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустақамлиги ўзлаштирилаётган материалнинг

тасдиқлашга интиланган. Бу материални эсда олиб қолишга тўғри йўналиш берилишининг натижасида материал мазмунини тушуниб олган ҳамда эсда олиб қолиш тезлиги, аниқлиги, мустақамлиги ва тўлиқлиги таъминланади.

А. А. Смирновнинг таъкидлашича, шу давргача ҳеч ким, ҳеч бир илмий адабиётларда болаларга ва қуйи синф ўқувчиларига аҳамиятли бўлган материални механик тарзда олиб қолишлари кўрсатилмаган

Немис психологи Вильям Штерн(1871-1938) фикрича, болаларда ҳам, катта ёшдаги одамларда ҳам маъносига тушуниб ўзлаштиришга нисбатан механик эгаллаш кам махсулдордир. Бу мулоҳаза ҳақиқатдан ҳам тўғри бўлиб, у Меймон фикрига кўра, ёш улгайиши билан маъносиз материални эсда олиб қолиш камайиб боради ва кам самара беради[^] лекин маънога эга бўлган билимларни эсда олиб қолиш эса сезиларли даражада ривожланиб боради. Шунга ўхшаш омилар бошқа психологлар томонидан ҳам тўпланган бўлиб, бу ҳақда бой материаллар умумий психология хрестоматияларида ўз ифодасини топган.

А. А. Смирнов маъно англатмайдиган бўғинлардан ва маъно касб этувчи сўзлардан тузилган материал асосида текшириш ўтказган. Катта ва кичик ёшдагиларда ихтиёрий ва ихтиёрсиз эсда олиб қолишни алоҳида текшириш, ҳар иккала ёш даврида мазмундор ва мазмунсиз материални эсда олиб қолишнинг муносабатини текшириш мақсад қилиб қўйилган.

Маъно касб этган материални эсда олиб қолиш ёш болаларга нисбатан катталарда устунлиги, лекин маъносиз материални эсда олиб қолиш кичик ёшдаги болаларга қараганда кам самара бермаслиги аниқланган. Маъносиз бўғинлар нафақат кичик ёшдаги болаларда, балки катта ёшдагиларда ҳам яхши ўзлаштирилади.

А. Н. Леонтьев тадқиқот ишларида катта ёшдагиларнинг маъносиз бўғинлардан тузилган материални яхши, пухта эсда сақдаб қолишлиги таъкидланган. Катта ёшдагилар маъносиз бўғинларни қандайдир мазмун билан тез ва осон боғлай оладилар. Шунинг учун уларда болаларга нисбатан ҳам кучлироқ маъно касб этади, шунингдек, маъно англатмайдиган материални ўзлаштириш жараёни тез кўчади, махсулдорроқ бўлади. Маъносиз материаллар эгаллаш учун ирода кучи, иродавий сифатлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Эсда олиб қолишга ҳеч қандай йўналиш берилмай материални яхши олиб қолиниши кишининг жадал фаолият билан боғлиқдир. Фаол фаолият одамларнинг хотира йўналиши ўрнини босиб, эсда олиб

^^оҒЛГИНГ ооЛалаР ^>ов ^ьноли м? Куч"***"ф
 ВДладилап Л " МатеРИални гсГ Длаб Ёта Ди. Чу^{нь}, ^ УСусл-:
 б илнш ^, МаГй Маь носининг Г Маьноси «варин^ ~ оЛалаР **<,
 ^УШДа п^ У арНи Ла боратоПГ а Тааб нанлик уй^ алЗИКИш>
 сот иб ол П П зарур ь Л ф ** о ** Р Ё Л Т П К У Н Л
 Та «амэсдГп ! аол Ф аод иятм^ ЭР Ва^ алапГ ^^н УлаР к/п наГ^б КоЛИНа^
 махГл^' ^е^ айф Ш^па_эга буйган мя ЭНИ Ме^ниГЭС У ДоРЛИГИ ^ч^Г**448
 ^

эга-с.С;^«-«ар^;г^р,,га 0И1юак•

механикэсдаоли&.п КилиНГ_{а кў}а юги Г - УипллПо/о

М *—-ч-ГЙ? **—~» „таик,,и•

- А) материалнинг таъсирчанлик даражаси;
- Б) шахснинг ўзлаштиришга муносабати;
- В) ўзлаштирувчининг имконияти ва қобилияти.

Агар ўзлаштирилаётган материал таъсир кучини кўрсатишда ёш даврларининг хусусиятлари, субъектнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги ҳисобга олиниб, уларни эгаллашга нисбатан тўғри кўрсатма берил-са, у ҳолда унинг таъсирчанлиги ортади. Материални ўзлаштиришга нисбатан муносабатда катта ёшдаги одамлар учун материални маъносига тушуниб эса олиб қолишнинг аҳамияти, болалар ва мактаб-ўқувчиларида эса тасаввур образлари ва образли хотира муҳим аҳамият касб этади. Болаларда ўзлаштирилаётган материалнинг аниқдиги, ўзига хослиги, бетакрорлиги, аксарият хусусиятларига эга эканлиги каби сифатларнинг аҳамияти муҳимдир.

Инсоннинг ўз устида мустақил ишлаши, ўз-ўзини такомиллаштириш, ўз-ўзини бошқариш имконияти, узлуксиз машқ қилиши, зарур қўникма ва малакаларни эгаллаши, ички имкониятлардан унумли фойдаланиши эса олиб қолиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

»^иф турлича битля

да^{рсл}»жлар,,Ла .. А

■**ЎЙ^К^~;?Г,Г**Ш " " " ! ~П- -ЭГ

*5:й?й'=Г53&=й5П' ●

^{во}Келикни _{ав1} ^{Жара}ёндип £!, ^{Ир ян}гилик қид_ир⁷ ^{Саба&ий}>

"лрГо^Т³" га'Р»Ф"ардаТ|Г *"[«]^[«]Г^{ШПЧ}«

*ихатлари тўла

В. В. Богословский таъриридаги дарсликда ҳам тафаккурга берилган таъриф унинг умумлашган ва билвосита акс эттириш хусусиятлари ёритилган холос, Худди шунга ўхшаш тафаккур хусусиятлари Ф. Н. Гоноволин, К. К. Платонов дарсликларида ҳам учрайди.

Бизнингча, тафаккур предмети белгилаш учун тўлароқ таъриф О. К. Тихомировнинг дарслигида берилган. Тафаккур предметига кирувчи таркибий қисмлар мана бундай ифодаланади: «Тафаккур - бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган, умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларига ҳамда ўша умумлашмалар янгиллигига боғлиқ равишда турларга ажратишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир". О. К. Тихомиров мазкур таърифда тафаккурнинг аксарият жиҳатлари ва хусусиятларини таъкидлаб ўтган. Лекин тафаккур муаммосига янгича ёндашишларнинг пайдо бўлиши таърифни янада такомиллаштиришни тақозо қилади.

Ҳозирги даврда тафаккурнинг предмети юзасидан психологияда турли-туман қараю ва таърифлар мавжуддир. Уларни айримларига характеристика бериб ўтамыз. С. Л. Рубинштейн назариясига биноан, тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмети - жараён, фаолият тарикасида намоён бўлишдир. Муаллиф тафаккур операциялари, шакллари шакллантиришда-жараён, муаммоли вазиятни ҳал қилишда эса-фикр юритиш фаолияти сифатида вужудга келишини чуқур таҳдил қилиб беради. С. Л. Рубинштейн тафаккур тўғрисидаги гоёни ривожлантириб, уни субъект фаоллигининг пайдо бўлиши деб аталади.

А. Н. Леонтьев тафаккур психологияси предмети юзасидан мулоҳаза юритиб, тафаккурни турли кўринишларга ажратади, фикр юритиш фаолияти эканлигини тан олади, лекин уни предметли-амалий фаолият деб номлайди. Шунинг билан бирга тафаккурнинг структураси, фикр юритиш мотивацияси тўғрисида назарий методологик муаммоларни ўртага ташлайди.

П. Я. Гальперин фикрига кўра, тафаккур-бу ориентирлаш-тадқиқот фаолияти, ориентировка жараёндир, яъни ориентировка-жараён, ориентировка фаолият. Муаллиф психология фани интеллектуал масалаларни ечишда субъектнинг тафаккурга ориентировка қилиш жараёнини ўрганишдан иборат деб тушунтирилади. П. Я. Гальперин тафаккурнинг бошқа жиҳатларини ўзининг ақлий ҳаракатларни босқияди шакллантириш назариясидан келиб чиққан ҳолда ёритишга интилади. ~

Ф^ад»л,,« ° ГИТ »«Ш » ж»ЛэДа,, ТМ «>>сб_ата,, *0e
 «-»^Г^адЛ юр»» «ГГ''' б»»»С *'''''' 'ор«ТМ*

ен> Фаолият аз Са&аб иилик я,,Г,, (фйКр> бВДад ум^УВДглаРй ва

'''''' «'''''';

ГрЙ^

Одлий аиализд!^^* ёнш? ^ Та^ ^ Ходаса ларни *Ила анализ^3^ У**» * *а
 £2F? ^^«нГ^ Длло «алар
 «^Дат бил й7е 0Л ВЭ ***»£2?, Ишла №« ам^ ЛаРс *арё.

асо^дагурЛи ^ьрузалар-
 П оУлакларига,

цорфема ва фонемаларга ажратилади. Агарда инсон олдига автомашина моторининг тузилишини билиш вазифаси қўйилса, у ҳолда бу топширикни ҳал қилиш учун у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ваҳоказо.

Маъруза ва дарс жараёнларида тафаккурнинг анализ қилиш операцияси жуда муҳим роль ўйнайди. Инсонга савод ўргатиш бола нутқини анализ қилишдан бошланади. Сўнг бу ҳолат матнни гаплар-га, гапларни сўзларга, сўзларни ўз навбатида бўғинларга, фонемалар-га уларни эса товушларга бўлиш сингари ақлий фаолият билан аста-секин алмаштирилади. Арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия, физика ённки Узбекистон тарихи, фалсафа, иқтисод, политология, психология ва бошқа фан асосларини ўрганиш муаммоли топширикларни, масалаларни ечиш ҳам анализ қилишдан бошланади.

Юқорида айтиб ўтилган мотор ёки бошқа қисмларнинг ролини чуқур тушуниш учун ёлғиз анализнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки таркибий қимларни бирлаштирилган ҳолда бир-бирига таъсир қилиб турган мотор ва машинани бутунлигича олиб текширгандагина, унинг мотор ёки машини эканлигини англаш мумкин.

Синтез-шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ходисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларни, "ўлакларини синтез ёрдами билан фикран ёки амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтираемиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ходисаларнинг қисмлари ва бўлакларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолият эканлиги таърифдан ҳам кўриниб турибди. Анализ амалий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, мотор ёки двигателнинг қисмларини, деталларини йиғиштириб ўрни-ўрнига жойлаштирилганда, яъни синтез қилинганда мотор ёки двигатель ҳосил бўлади. Автомашинанинг кузовани, кабинасини, мотор ва ҳақказо қисмлари синтез қилинган маҳалдагина бир бутун автомашинани бунёд этиш мумкин. Турли психологик мавзуларни ўрганиш орқали психология фани тўғрисида яхлит тушунча пайдо бўлади. Кимёвий элементни реакцияга киритиш йўли биланги-на исталган бирикма ҳосил қилиш имконияти туғилади. Рассомлар кўз, қош, бурун ва кишининг бошқа органларини муганосиб равишда чизик орқали бир бутун инсон шаклини яшаш, яратиш имкониятига эга бўладилар ва ҳоказо.

Биринчи синф боласи ўз ҳарф халтасидаги кесилган ҳарфлардан фойдаланиб бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, гаплардан қиска

бл р эиГ т 'ш ха р«ТЛ ар 'а; фаТМ» б,,р б

раён,инг и вДСинтез ўзаро1ея?ар Ярати^ му2Г Иродаи « %р-

ПредметлаНеи , УИИ си нтез ,,, Р^ Нарса ва ҳол^ оИа **_

га,,«,,, "''''Р "Раш ТОди-Г^" га"ат»р0,(„у1л? '№ш *№-

" Фда» б "'''' оа4»шга «, Ва3''«ин,, у ЙГГ''5ТМ''»

лар,ш а,,, Р ти) МУ»,,,, ^/''''аа^алар.эюп,тм йгарс и»а-
жавоб "1 хвДа "вГМР»б I, Лар "рДД*ст,,оо Р,ме «Датор,,,,,г

Р»«ар^"«>> а"и^.;Г»^Р« - а «ч5^**5

""«? -а»«, " ^тм»га "« 6 " ! * '№«У«лар,, а Т " * " «

"V .ГРга !! ~ ^''^ ~ _ _ .
^ЗДи, кечи'й?Ифані^Увчилаоля * Ифо^ашдари

^»^ . ^Г^?Р^ ^ ~»»

Р оилан келиши

МУМКИН». Синалувчи ўсмир ўқувчиларнинг ана шу мулоҳазалари асосида гауни айтиш мумкинки, анализ ва синтез операцияси куйидагича ақлий фаолият тизимсидан, таркибий қисмлардан иборат; а) берилган топширикни диққат билан ўқиш; б) текстдаги сўзларни фикран парчалаш; в) ўхшаш сўзларни ажратиш, яъни майда бўлақларга бўлиш; г) ўхшаш сўзларни яхлит ҳолда келтириш; д) текстдаги сўзларни фикран йиғиш; ж) гапнинг структурасини тиклаш ва бошқалар.

Талабаларнинг мустақил билим олиш фаолиятида, жумладан конспект тузиш, реферат тайёрлаш, семинарга ҳозирлик кўриш, курс иши ва диплом ёзиш каби ақлий фаолиятнинг турли шаклларида ав-вал анализ, сўнг синтез операцияларидан фойдаланадилар.

2.2. Таққослаш Инсоннинг ижтимоий фаолиятида, билимларнинг ўзлаштирилишида, воқеликни тўлароқ акс эттиришида бир-бирига ўхшаш жиҳатлар тафовутини, шунингдек, бир-биридан фарк киладиган томонлар ўртасидаги ўхшашликни топишдан иборат фикр юритиш операцияси катта аҳамиятга эга. Таққослаш-шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

XIX-XX асрларда яшаган алломалардан бири таққослашнинг психологик механизми тўғрисида жуда илғор фикрларни илгари суриб, куйидаги мулоҳазаларни билдиради: «Агар сиз табиатнинг бирор нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзидан жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлик топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим, ҳамма белгиларини пайқаб оласиз, демак, шу нарсани тушуниб оласиз».

Кузатишлар шуни кўрсатдики, инсон, кўпинча, жамият формацияларини ўрганиш даврида, уларнинг аввалги моҳиятини кейинги формацияни ўрганиш пайтида янада чуқурроқ ва пухтароқ эгаллаб олади.

Мазкур жараён тўғрисида фикр юритилганда, сўзнинг негизини ўзлаштиришда ўзакнинг мўлим белгиларини (хоссаларини) тўлароқ тушуниб олиш каби кўпгина ақлий ҳаракатларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Билиш объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни ёки фарқни, тенглик ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси

асос-
 л«ягяга (аломатга)
 Кишилар » а^{дса}Х^ай^акларга унраиДНЯ^У V ^ б и
 паНибтакослашдакиин дикк^{ат-эйтиоор} к №
 лаёТган информайиялар мод ^<<<^Т^ бўлса, да—
 Шилар унун та^{№о}, ^ Р^{ни} барта^{раф} килиш имко^ят Ч^ ^.
 мавжуд кийинчиликларни^ ёдаки урганилаегт дашда х—
 сон олдига аник *^К^ та^новка берилса, фикран
 хига кириб бориш учув У кар^{аганда},
 толар микдори <<<<^2-взяяг ^а ў^внилдрда у*
 Шахсий ^за^т^Л^а ешдаги кишиларда^ва У*У ^.
 такКослаш оиерациясид^^да нотўгри тасав^Р

Ф=ΛΛ

« таккослаш куникма

ликсамаралибўлади

2 3. Абстракция. п р

ва ходисаларгшн >

ф аломатн еки. ^аяги-

»,» ф»,»ра« УЯР»» ^"

»,»,ерашыя» »,«>»0

вя», »

«т,,к «п-гори» майУ»»»

о,,ер1ш,,ясшпрки. бУ

Ф Абстракия жаР^{8б""^} му^{ст} акил объекти оу^{лн} масалан,
 алаТ)нинг ўзи -Факкурнинг ^йжасида вужудга ^ белгисин»,» ракция операияиси
 анашгз ш жараёнида унингфакдт ^ ^
 синф деворини «^^-ш ^ ^Л эса У^ай ^ оклик хакида
 яьни окдигини ажратио ке»,»,Н ^ ^ баъзи
 балки Д^Р^{нийН} ^Гкигшлар куёш, ои, ««^Д ёритишини Ф-
 Р^^^вахоказол^^>ьни еритишини Гу^иб^арнинг битта умумии

^00»Па ,,

Ва> 'сУляари 6*7^{УКувчи}ларнЛГ

2.4. Умумлаштириш. Психологияда умумлаштириш муаммоси бўйича ягона йўналишдаги назария йўқ Шунинг учун психологлар бу жараёни турлича талкин қиладилар, гоҳо уни группаларга бўлиб ўргандилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича фикрдадилар. Баъзи психологлар таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини қўллаб чиқсалар (С. Л. Рубинштейн, В. В. Давидов ва бошқалар), айримлари ҳам назарий, ҳам амалий усулни қўллашни тавсия этмоқдалар (Н. А. Менчинская, Д. Н. Богоявленский). Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги, бизнингча, дарс жараёнида ҳар хил умумлаштириш усуллардан фойдаланиш кераклигини тақозо қилади.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва ҳиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунарли умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштирилади. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига биноан ташки белги билан умумлаштирилади. Психологлар нотўғри умумлаштиришнинг (Н. А. Менчинская, Е. Н. Кабанова-Меллер) ҳиссий-конкрет умумлаштиришдан тафовути борлигини ҳамини таъкидлаб келмоқдалар. Уқувчи ва талаба баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштиридилар, ваҳоланки топшириқ шартда бу талаб улар олдида мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг ҳимоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисобламайдилар.

Умумлаштириш деганда психологияда нарса ва ҳодисалардаги хосса, белги, хусусият, аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бирлаштириш тушунилади.

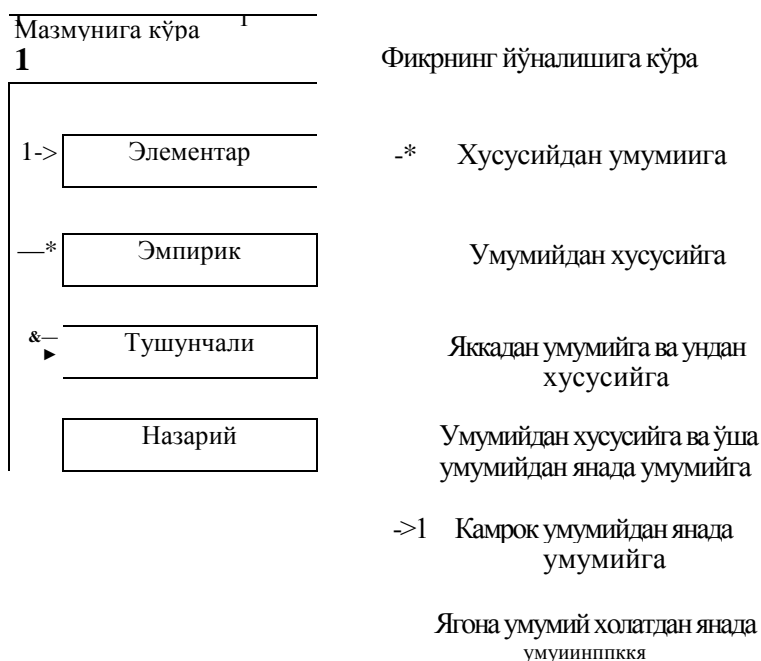
Масалан, темир, пўлат, латун, олтин ва бошқаларда мавжуд бўлган ўхшашлик ва умумий белгиларни ягона тушунча остида тўплаб, уни «металл» деган ибора билан номлашимиз мумкин. Шу-нингдек, қиш, баҳор, ёз ва куз «фасл» деган тушунча орқали ифодала-нади. Инсоннинг ёш давлари хусусиятдаги умумий белгилар ҳисобга олиниб, «ўсмир», «ўспирин», «етук киши», «кекса» сингари термин-лар ишлатилади.

Умумлаштириш абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умумлаштиришнинг юзага ке-

яаштипГ у*у^ *еда* ^%;«"Ядрязд *й*Р«*а, аут

йХар^асослар.

Умумлаштириш

Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол-кўрғазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўрғазмали умумлаштиришда нарса ва ҳодисалар ташки ҳамда яққол белгилари бўйича умумлаштирилади.

Биз тажрибамизда умумлаштиришнинг йўналиши бўйича фаркланувчи усулларга аҳамият берганмиз. Тажрибаларда ушбу умумлаштириш усуллари ўрганилган эди: умумийдан хусусийга (усул №1), хусусийдан умумийга (усул №2), ягонадан умумийга, сўнг хусусий ҳолларга (усул №3), умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга (усул №4), камроқ умумий ҳолдан кўпроқ умумий

Мустанк^

«£5^3?=ГЙ5=а=э

Таг ор астаГ РЭДИ - об_ектннГГ ЭТагннн кўрсГ^Л Снн адувнилар-тоф,,И,,г
еКин^нуния!_и ЛЛИЛ^лиш жап^ , Уларнн объект

Тасн Дан иккиг! оГ^№И Муста^ то_т

УМумнй

«ислиги V* Урам тоф ти^л • Ма сала,, у,, уннятВД ил-
рнментЦ^Р Хар <*Р ост^и Га УНГа ён До^ИМОлай *а унинг
КУР о^ект^а!Г оНИДан онн С шГХИДЭ -"■> килиГ^* Иас^~
Хулоса ни!Гя УМММЙ^нуниятн? таарни тмвд2 ун^а» экепе-
«Унигт Длар об^ай ан^Очи^тм^ су^а Маз.
Х^Л^БХХ «У-Ги^Г^Ила
СиналУйГ^ объектлап; У^УМий

^арСвГ^Р^У.^!..тм*)" «ус_та£Г^Лай - Сура. С»»а»У,,ла,, " Т^нт
о»У«£тм"" Ша^ро»тма^а! тм тм*««аш, тм«У»иягГ?^обм«тар,,, ,,
"" «Чифвд, ;""о"та, тог,,г
0* ■!!! рон^Г!!! *!!*\\\\шаГ_ «пннГЛ."б_Г^ад\\!
"о»У»иад,, Т* б""оан объектл"тм""""7" Тоизд,ла,, ?- б"р"«»
* .^ЙГЙ-ч *дг,, *тмГ б"р""^риГ;,,Г" ■

С^Л^Л^ Л^Л-Л"Л^Л
5С—*» -Г ~; 3£^~':

лар бунга ёрд_и

Мазкур группа синалувчилари хусусийдан умумийга ўтишдан йборат умумлаштириш усулини ўзлаштирадilar. Топширик улардан мустакил ечимни талаб қилади. Берилган объектлар ўзаро таққосланиб, умумий шароитлар топилиб, сўнгра умумий қонуниятга таъриф берилди.

Синалувчиларни умумлаштиришнинг яккадан умумийга, сўнг умумийдан яккага ўтиш усулига (№3) ўргатишда уларга Ҳимолай ва унинг жанубий этагидаги жой кўрсатилади. Тоғнинг ёғин миқдорига таъсири ҳақидаги қонуниятни шу объектдан топиш таклиф қилинади. Улар мазкур объектни анализ қилиб, ундаги мавжуд тўрт шароитни аниқлайдилар. Аввал бу қонуниятнинг берилган объектга тааллуқлилиги юзасидан фикр юритадилар, сўнгра хулоса чиқарадилар. Бундан сўнг улар шу заҳотиёқ унга аниқлик киритиб, ушбу қонуният умумий ҳисобланиб, Ҳимолайдан ташқари бошқа тоғларга ҳам алоқадордир, деган хулосага келадилар. Синалувчилар умумийликни барча аналогик объектларга «ёйиш»га муваффақ бўладилар.

Сўнгра улардан қонуниятни иккита бошқа объектда кўрсатиб бериш сўралади. Бу ҳолатда объектлар умумлаштирилганда синалувчилар умумий қонуниятдан чиқиб, уларни тўртала шароитга биноан бирлаштирадilar. Мазкур жараён умумийликни хусусий ҳолларга «ёйиш»ни билдириб келади.

Синалувчиларга умумлаштиришнинг умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга ўтиш усулини (№4) ўргатишда иккита топширикдан фойдаланилди. Биринчи топширикда умумлаштиришнинг «умумий қонуниятдан хусусий ҳолларга» ўтиш қисми ўргатилди. Экспериментатор раҳбарлигида синалувчилар картадан бир объектни анализ қилиб, қонуниятни аниқдовчи тўрт шароитни санаб ўтадилар. Сўнгра бир неча объектларга ушбу қонуниятни «ёйди»лар. Тўртинчи умумлаштириш усулини ўзлаштиришнинг иккинчи қисмида «умумий қонуниятдан янада умумийроқ қонуниятга» ўтиш таркиб топтирилади. Усул аввал қатор фанларда ўзлаштирилган қонуният материаллари асосида шакллантирилади. Бу қонуниятлар ҳолатларнинг ўзгариши, тоғларнинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқлиги, ҳароратга географик кенгликнинг таъсири, ўсмирликларнинг яшаш шароитларига мослашиши ҳамда жониворларнинг ранг хусусиятларига тааллуқдидир.

Шундан сўнг экспериментатор синалувчиларга ўзларига таниш бўлган жониворларнинг муҳитга мослашишига оид бир неча факторларни эсга келтиришни таклиф қилади ва умум зоологик қонуниятга

/

таъриф берилали- V лап «^{m^*}жа^{Ку}Р^a биолог^и Г ДРОК

^ладилао ;,- СиналУ^ечилар

Умумлаштиришнинг «^{ко}нуниятга» ў^{ти}ш

7^{Ре}^ан ФойдП^^ннчи усулини

ички бурча *^{Игин}Диси 2й га тенг ??^{Инада}»- «Учбуо^{ча}Г^и) Га
налларни^/ Йв»«««иЛ5й^? С^{ин}^и.15£*^и ^"

«^» ТМ^Г''№ * ТМ«-ТМ:Г иТМдавб .

ГаНда «Умумлашма-

ни умумлаштириш» ҳодисаси 6-усул билан амалга оширилади. Шундай қилиб, топшириқ ягона умумий ҳолатдан янада умумий ҳолатга ўтишдан иборат фикрнинг йўналиши воситаси билан ҳал қилинади.

Ўқувчи ва талабаларни умумлаштириш усулларига ўргатиш билмларни ўзлаштиришни осонлаштиради ва ўқув фаолиятини бошқариш имкониятини яратади.

2.5. Конкретлаштириш. Умумий, мавҳум белги ва хусусиятлар-ни яқка, ёлғиз объектларга татбиқ қилш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятларида актив иштирок этади. Вокелик қанчалик конкрет (яққол) шаклда ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб этади. Узининг генетик қилиб чиқишига қараганда, кишилар даставвал теварак-атрофни конкрет белгиларига асосланиб, конкрет ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб, тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар. Шу боисдан то ҳозирги кунга қадар конкретлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади. Чунки конкрет вокелик кишини акдий зўр беришликдан, иродавий тангликдан ва стресс ҳолатдан хориж қилади. Шунинг учун бўлса керак, одам энг мураккаб конун ҳамда тушунчаларни конкретлик даражасига айлантиришга ҳаракат қилади. Маса-лан, инсон «қиймат» тушунчасини конкретлаштириб «одамнинг кадр-қиммати», «товарнинг қиймати» шаклида конкретлаштиради ва ҳоказо.

Психология фанида мазкур фикр юритиш операциясига қуйдагича таъриф берилади: Конкретлаштириш ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан қатъи назар, бир томонлама таъкид-лашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда, конкретлаштириш одатда икки хил вазифани (функцияни) бажаради. Дастлабки функциясига тааллуқли кўпгина мисолларни келтириш билан унинг психологик механизмини кўрсатишига ҳаракат қиламиз. Маса-лан, ўқувчилар «қора» деган сўзни ишлатган пайтларидан кўз олдида битум, чакич, асфальт каби қора рангдаги нарсалар ва ҳайвонларни гавдалантиришлари мумкин. Шунингдек, улар «ҳаракат» деган иборани ишлатсалар, одамни, машинани, ҳайвонларни сув ва самолёт кабиларни тасаввур қила оладилар. Кейинчалик эса ҳаракат тушунчасининг кўлами кенгайиб боради, биологик, ижтимоий ва ҳоказо ҳаракатларни назарда тутлади.

26 К-
^°- Классифици

УХИМ ■"»"«■ касб этия РЗСТ ХоЛар«
Кс4СО3 таДг.

"Ч*ВДр,, тм ооши 'дауедаг," " "аРС1"»Р»»»г б?Гк ФнКап...-

*»а« гаирябг4»ТМаp,, бир тР» аТМ,, ^

утм»тм«ар.^;к и ил"«ак кў,,аГч ил ""тм^ «ў» в»лл,,7 бтм"*' лаГ,аса в Ш...ган

»олТМ ,,а,, тмШ М_тм««». Марода боии<олаp, габн

-*— ^ оГГ Л,,Рга «ГХ:

Лекин ижтимоий турмушда ва фан оламида оддий классификациялаш ҳолатидан тез-тез фойдаланилади. Жумладан, адабиёт, тарих, география, психология-гуманитар фанлари: фалсафа, иқтисод, ҳуқуқ, педагогика, тарих- ижтимоий фанлар: математика, физика, биология, кимё-табiiй-математик циклдаги фанлар. Худди шунингдек, асосга суяниб психология соҳалари ҳам классификация қилинади. Инженерлик, авиация, космос психологияси-меҳнат психологияси, патоисихология, олигофренопсихология, сурдопсихология, тифлопсихология-махсус психология; болалар, ўсмирлар, ўспиринлар, катта ёшдагилар психологияси, герантопсихология-ёш даврлари психологияси; суд иши психологияси, криминал психология, пенитенциар психология-сиюридик психология ва бошқалар. Психология фанида психик ҳолатлар, билиш жараёнлари, шахснинг индивидуал типологик хусу-• сиятлари ҳам классификация қилинади. Акс эттириш характерига ва рецепторларнинг ўрнига қараб, сезгилар уч гурпуага бўлинади: экстероцептив сезгилар, интероцептив сезгилар, проприоцептив сезгилар. Классик бўлинишга биноан сезгилар куйидагича классификация қилинади: кўриш, эшитиш, тактил, маза, ҳид, органик, ҳаракат ва ҳоказо.

Мақтаб таълим тизимида мураккаб билимлар қулайроқ йўл билан ўзлаштириш учун классификация операциясидан кенг қўламда фойдаланилади. Масалан, от, сифат, феъл, сон-сўз туркумлари; ибтидоий жамоа, қулдорчилик, феодализм, капитализм, ижтимоийизм-кишилиқ формациялари; проза, поэзия, драма, комедия, трагедия- адабий жанрлар; бриз, муссон, пассат-шамоллар ва бошқалар.

Шундай қилиб, классификация биз текширадиган объектларнинг муайян тартибни топишда, ўрганишимизда зарур бўлган нарса ва ходисаларни яхлит ҳолда текширишимизда, ўзлаштирмоқчи бўлган материалларни пухта эсда колдиришимизда муҳим роль ўйнайди.

7. Системалаштириш. Фикр объектив ҳисобланган нарса ва ходисаларни замон (вақт), макон (фазо) ва мантиқий жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат фикр юритиш операцияси билимларни ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни тартибга солишда муҳим роль ўйнайди. Одатда, системалаштириш операцияси ёрдамида нарса ва ходисалар, фактлар, фикрлар ва объектлар макондаги, вақтдаги эгаллаган ўрнига қараб ёки мантиқий жойлаштирилади.

Шунинг учун тизимга солиш маконий (фазовий) хронологик | белги ва мантикий белгисига асосан уч турга ажратилади. Кўчатларнинг бокқа олиб чикиб ўтказилиши, синф хонасидаги мебел-ларнинг бир текис жойлаштирилиши маконий (фазовий) тизим учун мисол бўла олади. Тарихий воқеаларнинг хронологик тартибда жой-лаштирилиши, кутубхонадаги китобларнинг хронологик жиҳатдан те-риб кўйилиши воқеаларни замонга (вақтга) қараб тизимга солишнинг намунаси деб аташ мумкин. Математика, ф&асафа, психология ва мантикка (логикага) доир асарларда илмий мақолаларнинг (яъни пункт, параграф назарда тутилмоқда) жойлашуви мантикий тизимга солишнинг намунасидир.

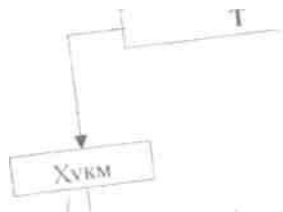
Мақтаб таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча боскичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметнинг боблари, кисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади. Тизимлаштиришнинг иккинчи боскичида бир-бирга ўхшаш предметларга оид билимлар фи-кран тартибга солинади. Учинчи боскичда бир неча предметлар юза-сидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фаркли томонлари ажратилади. Тизимга солишнинг тўртинчи боскичида дарсдан ва мактабдан ташқари машгулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Уқитувчи дарсда ўқувчилардан ўтилган мавзуларни сўраш, уларнинг тўғарак ишларида, олимпиада ва конкурсларда катнашувини кузатиш, деворий ғазетга ёзган мақолаларини таҳрир қилиш, ижодий ва ёзма ишларни текшириш орқиси улардаги билим-ларнинг қандай тизимлашаётганини аниқлаб бериш мумкин.

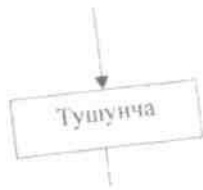
Демак, инсоннинг билиш фаолиятида «мавзулараро», «предметлараро» билимларни тизимлаштириш юзага келади. Бинобарин, билимларнинг тизимга солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

3. Тафаккур шакллари

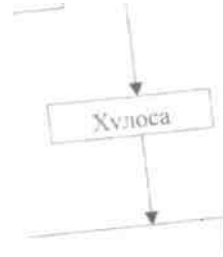
Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одатда нутқ тафаккур жараёнида ҳукмлар, хулоса чиқариш ва тушунчалар шаклида ифодаланиб келади. Шунинг учун ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар тафаккурнинг специфик шакл-лари деб аталади. ?

Жузый, тах-
миний
1 шартли,
тас-\
дикловчи

^ ^ р ^ й ^
^ _ ^ _ |
Якка, конкрет,
умумий, абстракт
Усусий, тўпланма

индуктив
дедуктив
|
аналогик

, , Хукмлар

^акикатдан ўзаро боғлик

булгано воқе-ликда оир^ б чин хукм део «МегаЛлар
берГ" рдахам ажратиб курс^ • ўтказув^дир ^ ^ ки
^КМЛар^еталлар-злектр тм хукмлардир-^«к« усиятлардир,
лан, 1 ,»и кенгаяди дек"» ..еталларга хос ху^

* килиб куреатилса, о^, д фатпаР (белги дааНШ

даи :Гх"« ?»»»«■* ЖЗЕГ^*-йЪ== №

сон томонидан кашф *

«*»* ^ЦЦ ^Да * ТГ ^Р *а йок

■***<£? ЭТТИ Р^дигI КүР«»«Шга, ^***** деб ^Р
***». *> ЭрТара °«» ВоКе ХоЛасалар ^ д^
^р* *С2т "ФЪШШЪ. ' та ***?3? .оФЛ^_

"ЧВДгли- Р м МутаА ТалI«И М, Л"««Ги) .
○_./ 977 * ^ ^ ! ^ ; * ^ Г ^ «

^_^ом2Т^мас^нз»,,. ' адтаре*4Г1^«***.*
й»«С;Г'''^»«Г^

»^Р«,, МЯРО0«С?^» <*«№0 £'''''''' У>,,
РГ"Р>^ТМ ^Г" *'''' йтас IУШШ^ «?? ?'''''_
БIз»»Л«в»,, "" »»КОП »,, даас«Ра,в б »"» »а X01м.
ВО^>^»»^ .Г1?'''»»^.; ^».- ?6e 'Г'''ТМ«» *

спектр токини ўтказмайдилаР- Цъ сессияга
^йилмайди, Жамоанинг айри* бр^А тм*£» яраши
Кхнат килмадилар. Бир туркуМД*и р> мажб>Р^и ^^
■гўгрисида тасдиклаб ёки инкор «•** ^Д^умвий кукм
деб аталади.

дси аюлчм"- , ШИСИ
Хукмда нарса ва ходиса о^{ел} % муайян шаро-
яларда тасдиклаб ёки инкор *Гйб ^боР«йГй^дй хукм Деб
« Масалан: Агар куёш нуРИУ" ^н *»»»» ^,
экранда спектр ҳосил бўлади, А ар ^лиризмад билан
пГта тайёрланса, у "яхши" 0* "» > <*о"Яи*ГДр ўқувчи диккат
килмаса, янги материаД»" узл^олар олади, ^^ баҳорда ерга яхшн
ишлов бер^са, ку^Лра оямаидиА.Р

РХукмда нарсалар ва ходисаларг, Лсил чўгИ «*бу^ ^ либ, шу

белгилардан фарк биггаси ун^р ^к^белги »
айи^ув^чи хукм деб аталади. ^^к^7^^
газсимон ҳолда бўлади; Ер юзаси Ч ^исмлар е ка тмX
катшк исиб кетади, гоҳ илиб « Лр^ннГ узгариШ ^
лан белги ўртасидаги алоқа^ ^ Л^Г^т* *аклда ^
эттирилса, қатъий хукм Д^б ^Ивк^лиги каг эпаси
жихатидан дунёдаги бошка Д^ЭЙ ^Те^акчи ўринлардан
биридатуради; Ёниш кимёви* жара^ уртаСй^да ета талаба
меҳнат отрядлари туз*^ ^ V Езги таЪтиЛ Да ^^

кўкаламзорлаштиришишларН оtm^Чорда Бар

Нарса ва ходисалар бнпан У), Чдй ва ҳоказо. да
алоқа бўлиши эҳтимоли Ф-^*^*» ТЙГиЕсон ўз фшс-
рини қуйидаги шаклда ифоД^Г*^ ^мол, МарсДа оР,
ганик ҳаёт бордир. Иигирма бириг,, Чумкин. Эҳги ватехнйКа
прогресси ҳозирги даврдагиД^ тм\Ч 6отм*»»» * й муМКИН,
Жаҳондаги фойдали даш^мЛн^чбаравар Р^^^ юз
йилгаётсакераквашабошкалаР- БУ%о^И^на биг*» к хвкМ^лари
деб аталади. Нарса билан *у^у^ Хукмлар Э*Т* НИ таХМинан
эмас, балки ҳақиқатда аник; билг^ур^вдаги фикримизни мана
бундай шаклда изҳор қилат^. Вн Цзда биз уз Ф ^ Урта
Осиёда энг кекса олий ўқув ^к>г ^иллии ^^ физйкА
кабинети жуда яхши ускун^аР Ц>анидир; ^ икдол» жа-
моаси пахта топширишда ^ди>^ жИ^бхонасида кўп янги
китоблар бор. Бундай хук^аР ^Чактаб кутуо млари деб

аталади.

^н^лик галаба қоз^Г а№ВДаббеРилади Мя ^ Х^ият^ ^гатуВчику Ш УН^

ю^ак буладн. ^«зкур а,,ализаторнин

^сихологиядя Г Нэмасл игиниа,,» Лад иган бошқа бип Р
ВДлиниши таъ ! Ида ХУКМла Р иккита ЭПир И-

тМ «одели. Мазкур ^и? о Ш^ади. Масалан Б? ЛоХаза «**■* ёр ^Рилган. Дастваал
Н ОЛдаХу «м ^и^Х...» * - ян-

^-2-Хулосачиқариш

В,

бўлган Т_{Нг} К аНЧа ^яарнинг Ма

Мии ек,, катга асо^Исси. *** ^^БтТ^ Дема*> Ой

3_ Барча сайёралар

харакатланади (умумий ёки катта асос), ой-сайёра (жузъий ёки кичик асос) дейилади.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мулоҳаза юритиш ҳам. хулоса чиқариш ҳам воқеликни бавосита билишнинг асосий шакли сифатида намоён бўлган. Олдинги икки ҳукмга асосланиб учинчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқариш фикр ўртасидаги шундай боғланишдирки, мазкур боғланиш натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учинчи ҳукм келтириб чиқарилади. Бунда янги ҳукм асосий ҳукмнинг моҳиятидан келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш- бу хулоса чиқаришнинг шундай мантикий усулдирки, бунда бир неча якка ёки айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан: Темир электр токини ўтказиши, Мис электр токини ўтказиши, Кумушда ҳам электр токини ўтказувчанлик қобилияти, хусусияти бор ва ҳоказо. Инсон юқоридаги ҳукмлардан янги умумий ҳукм (хулоса) чиқариб, демак, «Металларнинг ҳаммаси электр токини ўтказиши» деган янги ҳукм чиқарилади. Шунингдек, Тошкент Давлат маданият институти талабалари қишки сессияга нухта ҳозирлик кўрмоқдалар. Шаҳардаги бошқа олий ўқув юрти талабалари ҳам-қишки сессияга тайёргарликни кучайтмоқдалар. Демак, Тошкент шаҳрининг барча олий ўқув юрти талабалар қишки сессияга кунт билан тайёрланмоқдалар, деган ҳукм чиқарилади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Дедуктив хулоса чиқаришда- умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун: Ҳар қандай металл-элемент. Висмут металл. Демак, висмут-элемент. Ҳамма планеталар махсус шаклдадир. Ўзбекистон камолот аъзолари шижоатли ёшлардир. Тошкент Давлат педагогика университети талабалари камолот аъзосидирлар. Демак, улар ҳам шижоатлидирлар.

Таълим жараёнида мактаб ўқувчилари умумий қоида ва қонунларни якка ёки жузъий ҳолларга татбиқ этиш орқали ҳамма вақт дедуктив йўл билан фикр юритадилар. Масалан, ўқувчилар умумий грамматик қоидаларни билганликлари сабабли ўзбек тили дарсларида қаратқич, тушум келишикларини дифференциация қила билиб, ёзган пайтларида грамматик хатоларга асло йўл қўймайдилар. Ёинки

Тенг» деган умумий ко ар ИЖИБ^^кларнинг йИф
 >«» сира қи^алМаСД бИД!НИ, ТеоРемани Узлашт!Г"ДИСИ 2ε ^У*
 ^кин. Идрок ки^а/нГ^ ^ ^акка Г бик оЛГаН бўлс^Р,
 ;^ бор бўлган ^^аарса ва ходисаларни 2 Ин ^ оЛИШлаР«

Г И К З Г * ! " " " " У ^ ~ = га ^ :

%вчилар хамма В^ИИ ^лларга кУчирш РНН, М^аб хосса-
 ^Мда мулоҳаз-, дедУ«<иния усулила.г ж - Паитида талабалап
 >а~рн^ ^ ~ Фикрлайд^; Га оширилади ШунГГ ИНФОРМаВДялап.леГ Р
 Мето Длари ва >фиб ника^Т; 2* УМТМ №лардаТ^В *У» била« амал-
 а^иятгаэга КРИШДАН Иоорат «антн^/^ИТМ-ка бир хУКМ

муҳим

И>» тми«га айтаГ, ?*тм^а № юрнтл онР "Рнга *тмтм
 " :< > > > > > < П > . ТМ Т ^ Г Г к усу № ТМ » П . Г Л Г Т
 »!» купинча ёт л,, .улиш и мумкин фирп ' н хуЛоса чин
 Б !^мларгГа^ сл^ТГ ХоС ^ШР ДемТ^ б « заТан б,шВдатм бола
 Ма^а б^ИИ «« -ка х^ *£*£>*** иккн бул" исм имни
 айтиб йабуИДаим Улоҳазаяри^тал; / бичкаР^ам из. У№>Р кеРак. Бу бо!
 ^Длар. 7nТГ АдЭМлар Дарво-
 2ХИ? ~ ^ му ас ини Х^Г КбЛгаН эдИля оуламиз ў ар Мана
 «Дай тап^Да та У*К^шб «Урсак, у^ ТсТ^ ИСМИИИ
 ^йкап ТИР^Р- Албагтя я,, Совга ол,б келг1 РИб келг ан

я ўтгац йнли ноябр
"Г" — «7 Е^» " " ^ Г & Г " I
"Г" — Г? 5 И = - П - 2 £ -
& Б ^ £ ^ 5 Г ^ " " Р

Р " " " . Г 2 « Р . Л о б » Р " Г л б « " » « Л ю м " " " Т а ^ * « " " "

гал севикли наопк аналогик иул " " «, паштирилмаса д ,

Шундай ^ . Н исида № билимлар У Д нийбтур Иладй .

каб конуни ^ ар ^ капарйдаунян фойд

турмушингтур

бир бири билан

я 3 ^ = ^ . ^ Ч - Г = = = 5

холатларга, шуни

қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан: оқлик, узунлик, баландлик, кенглик, ҳаракат, ёруғлик. киймат ҳақидаги тушунчалар ва ҳоказо.

Тушунчалар қўлами жиҳатидан уч турга бўлинади: якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўпланма тушунчалар. Якка тушунчалар, якка нарса ва ҳодиса ҳақидаги тушунчадир. Бундай тушунчаларга Алишер Навоий, Саркарда генерал Собир Раҳимов, Тошкент, Амуда-рё, Ҷимолай, Тинч океан тўғрисидаги тушунчаларни мисол қилиб келтирса бўлади. Якка тушунчаларнинг хусусияти шуки, бу тушунчаларда ҳамиша аниқ образ мавжуд бўлади. Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Масалан: китоб, мактаб, юлдуз, Талаба, ўспирин, ҳосил, тоғ ва ер ва бошқалар.

Тўпланма тушунчалар бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритиладиган тушунчадир. Масалан: Пахтазор, Кутубхона, Ийғилиш ва ҳоказолар. Тўпланма тушунчаларнинг бир қанчаси бирданига татбиқ қилинганда умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан: Алишер Навоий номидаги Республика Давлат кутубхонаси тушунчаси якка тўпланма тушунчага оиддир. Труппа, синф, коллектив, полк, халқ, оломон ва бошқалар умумий тўпланма тушунчасига мисол бўла олади. Етти оғайни юлдузлар тўплами, Болгария ишчилар синфи, тошкент почташти хизматчилари жамоаси кабилар якка тўпланма тушунчалар жумласига киради.

Абстракт тушунчаларнинг юқорида кайд қилиб ўтилган тушунчалардан фарқи шуки, улар идрок ёки тасаввурга бевосита асосланмайди абстракт тушунчага мисол тариқасида «киймат» тушунчасини келтириб ўтади: сиз ҳар бир айрим товарни ушлаб ва кўлингизда ай-лантириб кўришингиз, уни хоҳдаганингизча ишлатишингиз мумкин, аммо шу товарни киймат тариқасида олиб қараганимизда уни асло ушлаб бўлмайди.

Тушунча билан сўз муносабати бир текис бўлмайди, айрим пайтлар сўз билан тушунча айнан мос тушади (олма-сўз, олма-тушунча), қолган пайтларда тушунча ўз қўлами жиҳатидан кенгдир.'

Фикр юритишда тушунча билан сўз ўзаро боғлиқ равишда на-моён бўлади. Бир томондан, сўз ёрдамсиз тушунча вужудга келмай-ди, иккинчи томондан, сўз тушунчанинг моддий асоси ва функцияси-ни бажаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортик сўзлардан ташкил то-пиши мумкин. Масалан, халқ деган тушунча бир сўздан, ўзбек халқи икки сўздан, қахрамон ўзбек халқи уч сўздан, озодлик учун курашаёт-ган халқлар деган тушунча тўрт сўздан ташкил топган.

, белгилар символлар
« «« тушунчалар шартли <^ амвоЛар
Психологияда баки ^ ар катОрига^ белгисик), = (

4 х^масини ифодалаиди, шу ^ маИЯН

■ валги аапод^^^я тушуичал<<^ н

нткод килади. вип ^ а эгалланиш^

^ётбоскичини босиб утад чуқурлашув

^шкпаР юданГда»рдаТМ «С»»Р»» 1«Г^аР» ■>««ИоГ» „актабни
«•»^^Гим» файига <*> «ШУ

а1^{Туш}ондай ^{ё0}киливе^{МавжМ} Хукмлар
Моҳияти

Г^И^0^^ё^а^{нн}^Л:ГГ^РТ^—С^и^:Г

б» КилинавеДГ! "^ *«*£?£ ^* Эт^ ихГ^ "Р»»»о «бар^{ТМ} ^{ТМ}

ТМ«» «п.ТМ^?^ •*Р«р «уаС *"

ифо,^{№и} «авбагда ■Наккур»^***»-^{К^иШ^иТМР}

■>«■ ^ГС^Г"ТМ^^&Г"* <<<< >>>>Р0»

•

ушунчаларни камраб

омустакил тафаккуртаШ

бидан 3 ол харак.

| «Чафакк,р»»"5 "2Г^:^2^-"" ?,"*-»

к,»»».»"». <"", ">,, »д«Р»»»даУ^ а В 0
а Г а та аллукл»

и чин эмаслигини тек V ^цятга бах,о ^ ннГ

огиб кетса, оундан х

тнв танк-

Дас-ед*" .Р»ВДГ №

' "" "" "«"«« «Г.Г бнТО *-'

5 ^-55§££ _-==Г

га -«Увакка' - фикрРлар учун Илана.ЛИ. УДи а ВацУадШо £'

М,

< оулад «- С а ;

^араёнларининг тезлини бахоналади. 3 ур пСИ-
 ^чалик самара бер^«^абалар ва ўқувчиларга жУД семдаар *а
 Фикрларнинг^езл^ ^ . №£«£^б, этда яа«ш
 холЛОГик курол ^£^ч^тм?^Б^^
 машгулотларидафаол иштир йўқотиб кУяд б муваф-
 билимларини вакгинн^ а УНУ^, У инг ^факкур*** торма нкэрЛИК
 бий эмоциялар (^с^ади ***«*» фикрни баЛДИ. Баъзи ашайи-
 факиятсизликка олиб келади; тормозланийшга а
 талабалар, аксинча, ««« таъсир натиж ^ фдар «бр
 қаттик хаяжонланини, қаттик жад аллашиб к^ад ^^
 рид нейронлар уиғониб фун учун УКИТинг
 данига» Равшанланшии мумк, ^ б^^ муво.
 яба ва ўқувчиларнинг ак*^ хисобга
 индивидуал топологик ху ^ ю а

^Т-ахон —&1даъ1ггг5

белгиси, хусусияти-бу^модди мазмундаги Умумл^ш ^^ ратиб,
 мустакил Р^ГодДИЙ нарсалар тутрисида ф^
 р.б чиқаришди- ^ ^ Гари билан ^^^ ш хакикатидан хам уларнинг
 ташки р^дур у^ таф
 ходиса моқиятини очи кнлади. шуо^ кнНиятлар-
 умумий конуният яралшнг Цдала нилмаган резердв ^ ^
 ^кури хали изланмагаиЛУЛ * г асосий вазифа дан и бо-
 гГэга. Тафаккур п^тм хнийка ирогрессини интен ^ ^.
 ларни тўла очиш, фан*а те* янгили^ ^ ника ирогресси

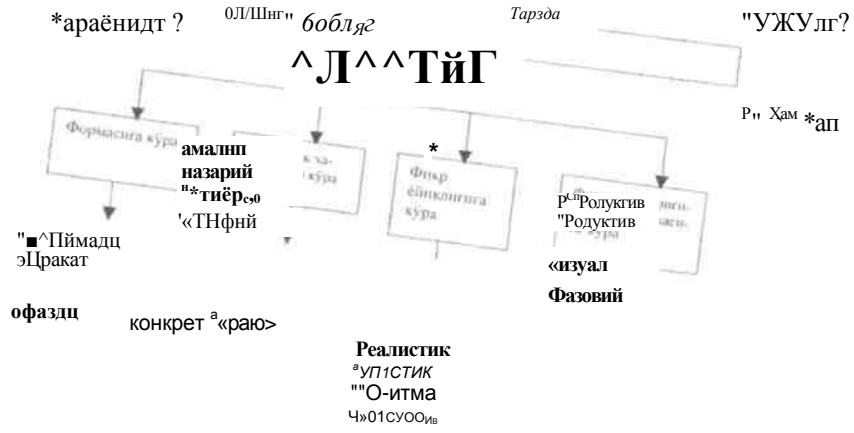
ГоХГс-

4 ТафаккуртурлаР»

кфанинингривожигаку

4 ^афал*-! г

г^тган одамларнинг

ГУ«ШИШ,,   Унчаш . «УЗ билаи   * " аЛ"-Мар,,,,   УЛ0^о»«вга ла.

каб»лар ВУЖудга

,жралиб чиккан. Мазкур м^аммосидан четла-
 юзага келгаи. нг та^арихий тар^аий фаолият бирламчи
 Агарда йНСОНИЯТ кол^ада амалш^аФ сн^асене-
 ниб, ушбу масалани оли^аВД^аБни^аИГ унун^ао^аН да^аМйз. Бола
 эканлигига ^а3^а фазасига «У^а амал^аий фаоли-
 тик тараккиетини Д^ал бо^аГча ёшигача дазр^а деб
 |гилишидантортиб^ани ийн^а 3^аий ради^а амалий^а билимларни
 Гтда к^аУР^аку^аГ^ани амалга оширад^аГ^а ботил^а
 ш^а мумкин. т^алаг^ани амалга оширад^аГ^а нарсалар,
^абигида акдий^а Ш^а«^аЦ^а узлар^а у^а**^а
 узлаштиради, "^^илар ўзлари у^а**^а
^ашбу ёшдаги ки^ак та^а ушша^аб кури^а инти^а
 Рчокларни к^аУ^аГ^абиян бирга^а **^аo^а**^а£^а%^а£^а солишти-
 яан ханишадил^аГ^а ва ўинчокларни узар^а
 ладилар.ЙДроқилган Р анализ ва рад^аилар.
 радилар, *исмлар^аГ^а**^ани яхлит холга келт^атриб &ир ударни
^алакларга ^тияганл^ан^а^^а №^атмасдан ^^а ^^а
 Кагталартушунтиришига бўлса хам ул^а ^^а ^^

ёшигаётгандансую

Инсон то«о»я«« №Я ,,,рса »"о^и^ата^афаккур деб ата-

Ф^РИМизн» **Ул<в МзЪ бадлИнГ Ургазм али-о5п Улмаг анли^а

■скшир Уме ясалган иккита эУй СШлаги бола* " Пиа*е
^^алилар "1^Р Уларнцйз бибул я >салаи ани кўпг Ирдан а.^ипл1 но нша*,,
и*Р анинг , ~ Рига Темк^ Ди Шв Н Экан шаклига келти». ^о тиек
Инци бит

(ул^Г лигини) вТп Р ^йининг яТ^Дга ^ВДтира-
•3 >Ити* аа анати ^^ар. бадаид ва Паст£
ГаАя^... алап7 итикт,л...

=<.*>*:Г " ■<<>> " оТГ Вда • *>>> * "магЭ" <<>ТМГ

^атездтика,

физика, кимё, психология ва бошқа фанлардаги муаммо ва масала-яарни ечиш жараёнлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Бундан ташқари ихтиёрий тафаккурга танқидий ёки назорат (контрол) тафаккур ҳам киради. Моддий борликни адекват акс эттириш фикр юритишни танқидий ва синчков бўлишини тақозо этади. Бинобарин, нар-са ва ҳодисаларни атрофлича билиш учун, объектив баҳо бериш зарурияти туғилади, бу эса ўз навбатида, фикр юритиш кўлами кенг, аналитик-синтетик фаолият доираси мустаҳкам бўлишини талаб килади.

Тафаккур жараёнлари ихтиёрсиз юз бериши ҳам мумкин. Лекин бу ҳолда улар ихтиёрий тафаккурга суянган тарзда вужудга келади. Жумладан, одамнинг амалий, маиший ва ҳоказо фаолиятларида ихтиёрсиз равишда қатор саволлар пайдо бўлиши ва уларга беихтиёр жавоблар ахтариш ҳодлари учраб туради. Бундай пайтларда инсон фикр юритяптими ёки йўқми, буни билиш жуда қийин, ваҳоланки у ўзича гўё саволларга жавоб топгандай, ширин ҳис-туйғуларни бошдан кечираётгандай бўлади, шунинг учун кўпинча «тилимнинг учиди турибди» одамлар қандайдир текст ёки муаммо, масала устида бош қотириб ўтирганларида (бирор нарсанинг бевосита таъсири натижасида) фикр юритиш мутлақо беихтиёр ўй бериб қолади ва уларни асосий топшириқни бажаришдан узоклаштиради. Баъзан амалга оширилиши мақсад қилиб қўйилган топшириқни ихтиёрий равишда бажариш жараёни-мизда бу режага киритилмаган (фавкулудда вужудга келган) айрим вазифаларни ҳам бажарамиз, бу жараён биз учун ихтиёрсиз равишда ўтади.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар ҳам кўпинча худди шундай беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, юнон олими Архимед солиштирма оғирлик қонунини зўр бериб ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч қутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуғ рус олими Д. И. Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даврий тизимси жадвалини тузиш вақтида уч кечаю уч кундуз бетиним меҳнат қилган, аммо бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Ундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйқуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвалини кўрган. Шунда Д. И. Менделеев уйқудан уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвалини кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиологлар таъкидлашларича, муаммонинг бундай осон равишда ечилиши ҳеч қутилмаган юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўрганича

^<_T''ВДМ К Г Н''*-*» «р*ТМ1«" :ТМ;Г ТМ№ - -«.

Риб бош котириш^ш^^ Т^^«ДашТхл!Г ^*ТМ асoс,,й Лад бирга ДиККат-
эГТМЛ(ФИКР ЮРИТИЛ beEY** оЛДВД эУР б

—^EE*- —» <*».

а,макд»р

-Факкурга хо" ГсГГп ^ ЮрийТ^^1 ^<^а^а
с^рГагаккосла/^дар. Алгебраик м^0?/йДДИриш ^стракт
еРДа бизнинг м1^ТбеРиб^нкp^л^2 РИШ Кон«Рет наГ
э«ас5 балки шу^с Ц2m КоНКрет ^кдор ШТМРИЛСа б^ади, лекин X
^ида мулох^а ^Г Р УРГЭСИДа >>>*ВД ^^4*: фикр Р ^Ритиш

«««« жа,,мТ ва ^П*-«ТМ «Уло^^Л ТМ«««ар

[га,кт,гр,,с»л».гү— юндаидаун

^{а6С1} Б,,рок конкре^тафакнур таф,,кур»»" ««^офл»»» «»»

=ГГ=Ь "22=^.-

«р ка»»»» » онКреТ Ф1бкетг»«бу»». , ка»»а ТМлга» тафа«УР
2^«-?,Г. «-»• «*» ТГр ЁР с»лг» 60ГЛЛ»"-

" Гтлар, *««»» "ГкТор « "Р"ТМ"" 6 1сф»лаД» ВУ»»»»»
ку^дар» ^ади"Г^ «глар» Ф«М^ГТМ ...»»-«« ^ТМ" к „лая»га» белг»
«~ »г ,»» *«»», *«»» _ шуннигдек, улар»

у Кч-ёш ботди-коронги тушд увчидир», «^ б б иш

5да£==.-~

Назарий тафаккурни айни бир пайтда абстракт тафаккур деб аташлик анъана тусига кириб қолган. Бундай ном билан аташга асо-сий сабаб назарий тафаккурнинг умумий ҳукмларда ифодаланиши-дир. Мисол учун, Металлар электр токини яхши ўтказади, Жисмлар ишқаланишдан қизийди, Ҳамма ҳайвонлар ўзи яшаётган муҳитга мослашади, Нарса ва предмет номини билдириб келган сўзлар от деб аталади. Дикқат барча психик жараён ва ҳолатларнинг мувафакқиятли амалга ошириш гаровидир, Ўтиш (ўсмирлик) даври ҳам жисмоний, ҳам жинсий жиҳатдан интенсив ўсиш давридир. Шахс тараққиёти на-слий (ирсий) белги, ижтимоий муҳит ва таълим тарбияга боғлиқдир, Қизиқиш ва эҳтиёж инсон шахсининг муҳим жиҳатидир ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур мактаб ўқувчиларида даставвал элементар шаклдаги абстракт тушунчаларга суянган ҳолда ривожланади, сўнгра мураккаб табиий-математик сран асосларини эгаллаш жараёнида маълум тизимдаги абстракт тушунчаларни ўзлаштириш эвазига юқори босқичга кўтарилади. Олий мактабларда таҳсил олиш да-вомида абстракт тафаккур ўзининг энг юқори илмий диалектик назарий босқичга кўтарилади. Бунда ижтимоий фанлар алоҳида аҳамият касб этади, жумладан философия, психология ва бошқалар. Талабалар ҳам кўлам, ҳам даража жиҳатидан мураккаб бўлган тушунчалар билан танишадилар. Масалан; материя, онг, хусусият, умумийлик, реаллик, макон, замон, ҳаракат, психика, сифат, кризис, босқич ва ҳоказо.

Абстракт тафаккур муаммоси қатор собик совет психологлари томонидан изчиллик билан тадқиқ этилган. Собик шўро психология-сининг дастлабки ривожланиши палласида ушбу масала билан Л. С. Виготский, П. П. Блонскийлар, кейинчалик С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, А. Н. Леонтьев, Н. А. Менчинская, Г. С. Костюк, П. Я. Гальперин, Р. Г. Натадзе, Д. Б. Эльконин, В. В. Давидов, А. М. Матюшкин ва бошқалар шуғулланганлар. Ҳозирги мазкур муаммо юзасидан етарли даражада эмпирик ва назарий билимлар тўпланган. Фан ва техниканинг тараққиёти абстракт тафаккурни янада ривожлантириш-ни тақозо этмокда.

Бу айтиб ўтилган мулоҳазалар назарий ва абстракт тафаккурга ёрқин мисол бўла олади. Назарий тафаккур туфайли воқеликдаги умумий ва муҳим боғланишларни, хоссаларни, қонуниятларни англаб оламиз. Шунинг учун Қуёш ва ой туталишини, юлдузлар тизимининг ҳаракатини, об-ҳаво маълумотларини, ер қимирлаш ўчоқларини воқеа содир бўлишини анча илгари айтиб беришимиз мумкин. Шу сабабдан

«аццГа» тафяк-ЧТ^ абстрап ^{тм}фа« Р " ^ ,,,,гир,,, »Р» «.
Шуида» ^{м,п},,ц ,,умки булиага» *, 7 0,,,паяи.
бе»,,с,,та «ДР"« «»^{тм} ,, б, сокага о»Д »»>"

-п еГк»» * «>:Г»« - —»,, да^*» Г"

пeб аталади- > ^ ^нгимизда янги билан ооғли^ Г

&£ -Г:»ТГ:»Р Г-да: Ги—
-''-ЗБ^Бб-» »Ф-; ф^{тм} р де6 «->;а;Г»»»Г
""1" *»УР ДУР» ^,,1 б»д»» «>»«;- ,^{тм}»»г едар»»
",; Гари-г »У*н *££ ,,,, «£- _ =а

5.4 Ижодий тафаккур

Ижодий тафаккур мураккаб билиш фаолиятдан бири бўлиб. И тадрижий равишда, изчил ўзаро боғланган жараёнлардан ташкил то- I пади: даставвад саволлар туғилади, вазифа аникланади, масаланв. ечиш ёки саволларга жавоб кидириш жараёни вужудга келади. Инсон олдида ^урган аниқ вазифа ёки масала-бу бажарилиши ёки ҳал килиниши зарур бўлган саволнинг ифодасидир. Мамоён бўлган вази-фа (масала) кўпинча ифодаланиши шарт бўлган мақсадни ҳам ўзига акс эгтириб келади. Мақсад эса инсоннинг изланаётган номаълум воқеликни тоняшга гумон ва ҳаяжон, шубҳа ҳислардан хориж этишга қаратилган майлидир.

Тафаккурнинг изланиш боскичларида вужудга келган масала-нинг ифодаланиши ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Жумладан, воқеликнинг нималари маълумки, нималари яна номаълум, уларни аниклаш, қай ҳолатда ва қайси йўл билан ечилиши мумкин, унинг турмуш учун қандай аҳамияти бор, сингари жиҳатларини аниклашга тўғри келади.

Ижодий тафаккурнинг навбатдаги компонентлари қуйидагича акс эттирилади: қўйилган саволларга жавоб излаш, масалани ечишга ёрдам берадиган йўллар, усуллар, воситалар, коидатар ва кўникма-ларни кидириш, уларни танлаш ҳамда мазкур фаолиятда уларни татбиқ қилиш ва бошқалар. Одам ушбу конкрет ҳолдаги вазифани ба-жариш учун қўйилган саволларга бериладиган жавобларни айрим пайтларда теварак-муҳитдаги объектлардан топишларга ҳаракат қилади. Мазкур ҳолатнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг куза-тувчанлиги ва синчковлик сифатларига боғлиқ. Айрим ҳолларда берилган саволларга жавобларни тўпланган тажриба ва йиғилган би-лим фондидан топиш кўзга ташланади. Масалан, сессия топшираётган талабанинг фикр юритиши, мулоҳазаси ва хулоса чиқариши худди ана шундай тарзда намоён бўлади.

Ижодий тафаккур ижодий ҳаёл билан узвий алоқада бўлади. Шунинг учун инсон амалий фаолиятида бир талай саволларга жавобларни ҳаёл ёрдами билан топади. Жумладан, ҳар хил тахминлар, фаразлар, илмий гипотезалар, кашфиётлар, техника соҳасидаги ихтиролар ҳам ана шу йўсинда амалга ошади, яъни ҳаёл ёрдами билан зарур натижаларга эришилади. Шунингдек, ижодий тафаккур жараёнида баъзи бир вазифаларни ҳал қилиш, бажариш, муҳокама юритиш, мулоҳаза қилиш, фикрлаш, фараз қилиш сингари жараёнлар мантикий фикр юритиш усуллари ва воситаларини қўллаш йўли билан

и-яби фан асосла-
математика, физика каби Ф
Гяништи пазилди, масалан, патрубери ДИ.
Бниузлаштир да, жаб ва восита-
И*Гли Натажда олинган * ада_ ^«.т

ларда Гй текшири* масал^ни а ушбу кезларда Ф^/дашпяш,
танки ГбулинШ ^КЙН_од а х^лоса никариш, ^б^

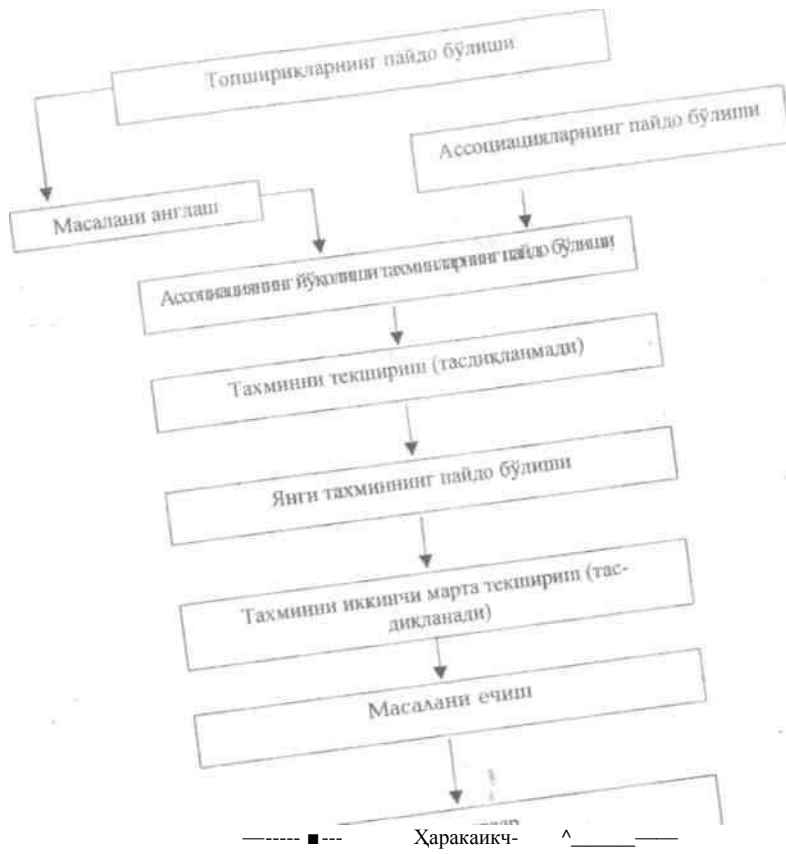
лнг ёрда^ига таяшц мш па йтида ижодии тац> алмашиш,
^ Гкни V килиш, ^б^ади. Мулокот эса Ф« р^

ходисаларни та масала ечи
^дазарУРД^ й (муаммоли) в-и^би^ ^ келганда
Хўш, муам^ ооми? Одатда муаммоли ўзаро
лафовули бор

одам фавқулдда ҳеч қутилмаган, нотаниш, тушунилиши мураккаб бўлган, номаълум нарса ва ҳодисалар билан учрашади. Ақлий зўр бериш натижасида ирода сифатларини ишга солиш орқали муаммоли вазият англашилган масалага айланади. Бинобарин, масала муаммоли вазиятдан келиб чиқиб, унинг билан маҳкам алоқа қилиб ҳукм суради. Тафаккур муаммоли вазиятни анализ қилиш натижасида уни равшанлаштириб, ечиш мумкин бўлган масалага айлантиради. Демак, бу ерда ўзаро мустаҳкам боғланган фикр юритишнинг берк занжири вужудга келади: Тафаккур - муаммо - масала. Занжирнинг ҳар бир звеноси ҳаминша ва бетўхтов бир-бирларини тақозо этади.

Масаланинг юзага келиши муаммоли вазиятдан ўзининг специфик хусусиятлари билан ажралиб туради. Одатда масала ифодаланганда, гарчи олдиндан бўлса ҳам, маълум маълумотлар ва номаълумлар (ҳидирилиши зарур бўлган нарсалар) алоҳида мантикий бўлақларга, қисмларга ажратилган бўлади. Масала нутқ билан баён қилинган қисмдан ва шартли белгилар ёки абстракт тушунчалардан ташкил топади. Масаланинг вербал бўлагиди маълум маълумотлар ва номаълум нарсаларга бўлиш акс эттирилган бўлади. Ҳар қандай предметларга оид ўқув масаласида унинг асосий шартлари ечувчилар онгига бориб етадиган даражада яққол шаклда баён қилинган бўлади, шунингдек, унинг олдига қўйилган талаблар ва саволлар ҳам турли ёшдаги одамларнинг ёшига, савиясига мос равишда тузилади. Қаттиқ изланиш, муҳокама юритиш, воситалар танлаш ва уларни татбиқ этиш натижасида қидирилган номаълум нарса топилади.

Собиқ совет психологиясида фикр юритиш актлардан, ҳаракатлардан иборат эканлиги таъкидланади. Инсоннинг амалий фаолиятида қўйилган масаланинг (вазифанинг) акти фикр юритиш ҳаракати деб аталади. Тафаккурнинг ҳаракати бирон-бир вазифа ёки масала юзага келиши биланок ўз функциясини бошлайди. К. К. Платонов тафаккур ҳаракати босқичларнинг ушбу схемасини ишлаб чиққан.

^55:::^»»--^'

TM<> ан,,йа ,,Г"шлар*. »нма ,,Г™™ <™шлар,, > УНИНГ ШЯПТ»
"*»»»«°ВДл,,а,,2л" М™™»»<> зар№ Фагаг а"аГ°Р"оМам»»»а™™Г

»»»> к. 7 л> .»бадан,>»»»»»» . л Г™™Г учуу эса ■»»»»»
лали I "™™^«- Г^М.Г Га0™™В™™™Р РДанУнтер»»Ф°_
Ла Ди, боскичлЯП ТМ анмУа ммога тЯЯГТТ
^ади^и ГаГ ВДЛИна^ е™™ГЗГ ГИПОТ а олга сури-Пив Ди на Хока30. ^
ол Ди Й, о хар а Н С Q *»»»» МУЛОХаза ШГЛар «**
зарурХтГГ^ ^ о Олдига ^,
ФоВДалан,лад, ^Г И*олай «&ГатеПГЛ' ХоЛатла Р ўС ИерРхияси
таГЯигл *найшГГГГГ -геза мантикий у™™Г.го ~
Г НГ ^ «-«^ ПГГГ^ Ф-Р^™™^И^О
^рилади. Доир оператив рав ИВ* «***» кшшнади, ВахУл осалап
Бешинчидан м^ял

Рамар, уйл та^Мй Р™™Ш обк «"иа» си,габ чи " ^»» экаиличи

техника масалала-

>> ар,д!;, !4.ч<о>>> » мс,п!!Г да» >>< вад!!!!,!;!0/o>>>-?"""" "">>> ""1 да >>-
 ГТМОШВ>>>р *я2^>>>< ида ва у

·Λ 0/o... Г ^ >> д - м ия,У 1 ->>-
 ^ *"" *"">>>>> " *,,ККУР <*>>>* ХДР 1'->>Р<< *~

— *Гк-Г"» >> Р ЯИМа,да >> ларак>>* <<*<
 т>>> аа суб^к""» Д» ..,дагн
 ..,дая >>У>>к<<<. >> А КР,«КИ" Д я... шц>>0>>>» «об>1.р ароди>>»
 Цсиколог В. А- ! оТ,,пологияс.>>> га,, яат>>*>>>*

учунечигимаиди ларй оу^ ппяГурда йу*

5 Мазмуни? ^ийкооилн>>1 г ддалар еРла ^,п-ири-

тикий фикр^' *сбо пади-

- ^*m* ^? ^ ~ : ЮРТМ — Р — Р. Е. 7

Килинмайди, лекин бунла мя!
мантикий мулохГа юрита олиГ ^Т иждокоРлик МХСс билимл ар талаб
баъзилари математик хашкте^м ^ булэди_ Бу ма^^ рнин
терда бўлади. ^Р^рда, оошқалари фақат мантикий харак-

зарбли_га Дⁿ е^^^
Фарқ килади, янги-янги м^Г К фикр ЮриТмШ жара^енларидан
килишда зарур —С^Г^ уйлаб ^қишда , масалани хал
роль ўйнайди. УТмби инсонТмнг билиш фаолиятида етакчи

ларга^а^Тм^а^я нишГ ТафаККу^ртм Р^сал^ис^Тм^к «а аутистик тур-
стик тафа^ккур, ^То^Г V* Г"*** оТм «"

га қаратилган фикр ^тм ^бТм *?» "*** акс эттириш-
бевосита бўйсунди ва111» тм у ^тм КоnУН Ва котмарга

килади. Мавж^ нарса вахГиГ ^тм" ^ во^ел^тм иньикос
турининг объекти ^^ТбТ^тм Г ЭПИЯШ Мажур таФ^*УР

хоҳиш ва исгаклариГ^Г^п ГТм ^^ инсоннин,,
содир бўлади. Амаш ,Г ЛбнуЗэй боғлик Р^шда

Ҳаракатлари фақат ўшТ^хсГГг тм ^тм буЛгаН таФ^4> йўналтирилган
14^^^ чикар^ишга ДуалистиктафаккурДнр РЦдан Иборат

индивидуаллик ёки индиви-
ЛИК 4 ^ " " ; ; ТМ : ^ қилишга - ; » * * « * » ^ ^ .

Визуал гафа^у^^^аⁿ ЧУМ ТафаККу^р дейла Ди-
оиерациялар, чу^нчТоб' л^аП мГ ^тм* ^ш ^д^шгви

ёрдами билан амалга шиГГГ* Ю траеФ^Р^мацияси
бўлади. Инженерлик нсиГлоТиГи Г " айланиш» Д^н намоён

гдек, эргономика сохГяп^ МСХнГпси холологияси, Шунин^
Ди- Кейинги ш^112 таГГ ^ ^^ иштмр^ок ^ сида интенсив ^^—« кос -

нсихология-
тадқиқотлаХа 1%£^^^тм* бйри 3, Иⁿ Калм икова ўз
-Ратиб ^&ЕГ П РеПрод>тм ^Р-Рга

тиш фаолиятида олшадигяГ у ^ билимлаРига фикр Юри_
носабати асос ^нб ^нади ГсТм" Г" ^ Д^—нг му-нал фикрлар
ярахиш^^^тм янш, ОД^.

килишбиланбелгютанадиган^Г ' ^ ма^салаларни хал
иланадиган тафаккур нродуктив тафаккур дейнлади

аларни ўзлаштириб

с г А«»»«» ва V»""""ТМ" „„о ю«»Да" «"""" „б „„р„б, сер-
Якиманская интенсив қирғида етир. 1»*Р б бориГАН.

*1»ш„ш», з«»0» »» ак -«»2"тас»ввурлар„„ *-

равахаелтасавв. Нутктуғрида умумий түшүнча
_Жой ПМ „5ТКТ»РР»С»»» *-'

С,Га» « б»Р »Ж"»а"ага»
тмфибалар»»*о~»ала» р» «-раГк»ет»Д», *»Р*»" ,р1ТМ„ б»ла» »Р
&Ч> »»о" „„„„ятлар, шаро-ш»т» ДУТМ»Ш" аг Г „о.а»»»'
»»»С^ХУЛД» шГ^». "» ТМ" "Грр

ЪшГ^»»»^ —ИР *~-=^&

харакатлантирувни кучлар

тарихии давр оралиғида ғоят улкан ютуқларға эришувчи инсонниш ҳайвонот оламидан муҳим фарқи шундан иборатки, биринчидан. одамнинг шахсий индивидуал тажрибаси умуминсоний тажриба билан узвий уйғунликка эга, иккинчидан, тажриба маҳсулотлар муайян даражада сақланади, учинчидан, мазкур тажрибалар такомиллашиб, модификациялашиб боради, тўртинчидан, уларнинг моҳияти, тузилиши кулёмаларда ўз аксини топади.

Одамдаги шахсий индивидуал тажрибанинг умуминсоний тажриба билан боғлиқлиги кишиларда тилнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Тил оддий килиб тушунтирилганда сўз ва белгилар системаси ҳамда мажмуасидан иборатдир. Инсон томонидан у ёки бу фаолиятнинг бажарилиши белгилар, аломатлар хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, унинг маҳсулдорлиги, муваффақияти тил таркибларининг аҳамиятига бевосита алоқадордир. Масалан, ҳайдовчи учун кўча қодалари, математик учун формулалар, оператор учун сигналлар (семиотика-5ета-юнон "белги") белгилар, символлар, атоматлар ва-зифасини бажариб, фаолият учун регулятор сифатида хизмат килади.

Шунинг учун белгилар ва уларнинг аҳамияти инсоннинг юксак психик функциялари (яъни идрок, хотира, тафаккур, хаёл) нинг воситасидир. Одатда белгилар турли-туман бўлишидан катъи назар уларнинг энг муҳими-бу сўздир. Ҳар бир сўз маълумот, хабар, ахборот ва-зифасини бажаради ва муайян мазмунни ўзида акс эттиради (масалан: машғулот, дафтар, ёмғир ва бошқалар).

Тилнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат: а) тил яшашнинг воситаси, ижтимоий тажрибани авлоддан авлодга узатиш, бериш ва ўзлаштириш курали тарзда вужудга келади (авлодлар оналар, ўқитувчилар ва мураббийлар);

б) тил восита ёки коммуникация усули, ҳатто одамларнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи курали сифатида намоён бўлади (масалан: "Лекция бўлмайди", "Бугун байрам" - таъсир килишдан, таъсир ўтказишдан иборатдир);

в) тилнинг муҳим функцияларидан яна биттаси-интеллектуал фаолиятнинг курали сифатида хизмат килишдир (муаммоли вазият моҳиятини тушуниш, ечишни режалаштириш, ижро этиш, мақсад билан солиштириш).

Одам ҳайвонот оламидан фаркли ўлароқ ўзи хоҳ амалий, хоҳ ақлий ҳаракат бўлишдан катъи назар уни режалаштира олади. Фаолиятни бундай режалаштириш ечими учун восита кидиришнинг ва умумий фикрий масалаларини ҳал қилишнинг асосий курали тилдир.

птиарнинг кўрсатн^ тилнинг энг 1иг асосий ича
тажрибани

нук^и ечиш Ф^йяТ 1дав уша жараБн^нг У

а:

«тузилншига

н)

олдйн

4. Бир хил типдаги тузилишдан бошқа типдаги тузилишга ўтиш механизми.
5. Программа элементларини грамматик тузилишга ёйиш механизми
6. Сўзни маъносига қараб қидиришни таъминловчи механизмлар.
7. Синтагмаларни ҳаракат жиҳатидан программалаштирувчи механизмлар.
8. Нутқ товушларини танлаш ва ҳаракат программасидан товушларни тўлдиришига ўтиш механизмлари.
9. Нутқни амалга оширишни таъминловчи механизм.

Тадқиқотчи А.Р.Лурия нутқнинг афазиясини текшириб, улар куйидаги турлардан иборат эканлигини баён қилади:

- 1) динамик афазия - гаплар ёрдами билан сўзлаш қобилиятининг бузилиши;
- 2) эфферент мотор афазияси-гапнинг грамматик тузилиши, бузилиши;
- 3) афферент мотор афазияси- нутқ артикуляциясининг бузилиши;
- 4) семантик афазия гаплар ўртасидаги боғлиқликнинг бузилиши;
- 5) сенсор афазия - сўзларни идрок қилишининг бузилиши.

Нутқ ривожланиши даврлари.

1-давр 2 ойдан 11 ойгача. 2-давр 11 ойдан 19 ойгача. 3- давр 19 ойдан 3 ёшгача.

Нутқнинг ривожланиши куйидаги хусусиятларга эга:

- а) гугулаш.
- б) ғудурланиш (сохта сўзлар).
- в) парадигматик фонетика (1,3 - 1,5 ёшгача) - буви, бува, ўтир, ўтирди, ўтиради.
- г) нутқнинг вазиятбоплиги (Ж.Пиаже-ситуатив нутқ).
- д) нутқ эгоцентризми (Ж.Пиаже-эгоцентрик нутқ).

НУТҚНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ. НАЗАРИЯЛАРИ

Психология, психофизиология, психоллингвистика фанларида тўплаган назарий ва амалий материаллар таҳлилига кўра, акустик нутқ сигналлари мураккаб мувофиқлашган ҳаракатларнинг натижасида намоён бўлувчи мажмуавий ҳолатларнинг бирлашуви нутқ аппарати деб аталади

--- ^^

... каракатп^{ар}й
ь30 яарнингмускУ^Р_ткаКТЙда

?кс этираД^й-
янатомйктасвири-,
Шткнинг анато
Жаккафаси.

2. ^пка
44Гпа^»(МЖлаР
5Г,,МОК^кас»в
6^а»п.Р»-»'

5'йру»^''''

^,,ки»о»ал а»а«*'''_люр»«»Г «»»' 5,б-

хикилдОква1

ада
 Пу ЛЛЛЛ

- в) лаб,
- г) пастки жаг

и жаг. Акустик тебранишнинг кузгатувчи механизмлари томок фао-лияти, шовкин ва импульсив, яъни ихтиёрсиз кўзгатиш. товушлари-нинг пайдо бўлиши, ҳаво оқимининг (массасининг) тор оралиғидан ўтиши, нутк актининг айрим ўринлари билан узвий алоқадордирлар. Акустика юнонча "асизйЧса", яъни эшитув, товуш назарияси демакдир. Частотапи фильтрация акустика манбаси бўлиб ҳисобланади.

Нутқ товушларнинг таснифи: I. Ҳар кайси тилда нуткнинг пайдо бўлишида чекланган тана аъзолари ҳаракати иштирок этиши мумкин (артикуляр имо-ишоралар). Артикулятор имо-ишора нутк аппаратининг хусусияти ва ҳолати. Муайян нутқ товушларининг пайдо бўлишига олиб томонидан артикуляр имо-ишоралар тартиб билан бирин-кетин инсон

IV. Нуткнинг хусусиятлари.

1. Матн - маъно - фикр билдириш.
2. Маълумот (хабар, ахборот) баёни.
- ?. Огзаки нутқда ахборотнинг муайян даражада йўқрилиши.

Ушашлик йук. Н[^]тикулядион аннaratлари.[^] ялИ У*У«^П

1. шкала, таштириш. . . . . ^.

^^Сберув—ияхвашароитдаИДР

3. Хда^{да} ^зуал, в) ^ктил..

а) акустик, б) ви[^]

ол[^]няоШ, а) уддоодд

б) уяЛИ.

УШ. НякФ»»""-

2 Аягдаш №>,).

Λ * ГГ» * »»»» * P1

- я : яД.»»»-«-н ГИКТАВСИФИ

Ушашлик йук. Н[^]тикулядион аннaratлари.[^] ялИ У*У«^П
^тикулядион ^ %исия ^^Нш»аб ^М^огенехик
^онома, Ф-^Д^Ралар У-^Г^*!*-*-» ва^^,
лар ^амДа У^нинг генезиси, унии ^ хос тавИ[^]
ш, боисян нут^ни ^ и ^ хш1ма-хип енд
хусу сиятлари, па^Д даТолог^яси бу
боскичлари, Фаз психологик муам* шй
-^Психологлар 1^?«-* * -^ ^ . урганилиши хам ўзнга хо

манткан изчилиги, таснифланиши, мавжуд бўлиб, илмий талқинининг туб моҳияти, баёнийлиги билан ўзаро тафовутланади. Ендашувлар таҳлилга тўхталишдан олдин, нуткнинг психологик тав-сифлари юзасидан мулоҳаза юритиш, унинг татбикий жиҳати қийматини оширишга хизмат қилади.

Бизнингча, нуткнинг муайян асосларига суянган ҳолда ноанъанавий таснифини бериш унинг қийматини янада оширади, инсон-техника муносабатини аматий жиҳатдан намойиш қилган бўлади (одатда оғзаки ва ёзма туркумга ажратилар эди): вербал ва новербал.

Генетик келиб чиқиш жиҳатидан новербал нутқ бирламчи ҳисобланади, чунки инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти даври-да даставвал товушсиз, сўзсиз нутқ турларини пайдо бўлган бўлиб, у ўз ичига шахс камолотининг йирик санасини қамраб олгандир. Инсониятда нуткнинг ҳозирги замон авлодига хос артикуляцион аппарати пайдо бўлгунга қадар, имо-ишора негизига қурилган. Маълумки, қадимги аждодларимизнинг нутқи ва нутқ фаолияти ҳозирги замон кишиларида қандай функцияни бажараётган бўлса, ўша даврда ҳам худди шундай вазифани ижро этган. У даврларда ахборотлар, маълумотлар кўлами тор бўлганлиги туфайли инсонлар новербал нутқдан кўп даврлар муваффақиятли фойдаланиб келганлар. Авлодлар тар-бияси, маълумотлар узатиш новербал нутқ орқали амалга оширилган, ижтимоий ва хусусий (шахсий) фикр узатиш ҳамда қабул қилиш ана шу тарика намён бўлган, тобора такомиллашиб борган.

НOVERбал нутқ турини шартли равишда қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

1. имо-ишора,
2. мимика,
3. пантомимика,
4. эхологик, яъни акс садо,
5. сигнификация,
6. дактилогик (бармоқ нутқи).

Инсон ер юзасидан ҳаёт ва фаолият кўрсатиш даврининг дастлабки палласида асосий нутқ тури сифатида имо-ишора алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун этник стереотиплар асосида муайян кечинмаларни, маълум ахборотларни шахслараро муносабат жараёнида узатиш ва қабул қилишда ифодаланувчи товушсиз, лекин маъноли, мазмунли нутқ тури имо-ишорали нутқ дейилади. Масалан, ўзбекларда фикрни тасдиқлаш олд томонга бош силташ билан ифода-ланса, худди шу маънони булғорларда бошни сарак-сарак қилиш анг-

латиб келади. Бир халқда санаш бошмолдоқдан бошланса, бошқасида жимжилокдан, бирисида бармоқлар букилса, иккинчисида ундай килинмайди. Аксарият ҳолларда имо- ишора ҳис- туйғусиз намоён бўлади ва шахслараро муносабатнинг туб маънодаги ҳам куроли, ҳам воситаси функциясини бажариб келган. Лекин уни ҳис-туйғусиз деб номлаш ҳам илмий-амалий кийматининг насайишига олиб келади, бу ҳолат унинг ижтимоий функцияни ўзида акс эттиради, шахслараро муносабат мағзини ташкил этиб келган, баъзида ҳозирги замонда ҳам ундан кенг кўламда фойдаланилади.

Юз ҳаракатлари (физиономия) ёрдамида инсонни инсон томонидан идрок қилиш, ўзгалар фикрига жавоб кайтариш, тана аъзолари тангининг ўзгариши ҳисобига шахслараро муносабатга киришишда намоён бўлувчи новербал нутқ турига мимика дейилади. Табассум, жилмайиш, мийғида қулиш, лаб қисиш ва чўчайтириш, тил чиқариш, қош учуриш ва сузиш, хуллас турли психологик ҳолатларни, айниқса ҳиссий кечинмаларни акс эттирувчи коммуникатив, интерактив, перцептив хусусиятли нутқ тури мимика бўлиб ҳисобланади. Мимика ёрдами билан ҳақгўйлик, қувлик, ёктириш ва ёктирмаслик, самимийлик ва иккиюзламлилик, ҳасад: қувонч, қайғу, бахтиёрлик, сингари юксак туйғулар намоёиш этилади. Хуш ёки нохуш кечинмалар акс этилаётганлигидан келиб чиққан ҳолда муомала жараёни ёки қисқа муддатли, у узок муддатли вақт мезонини намоён қилади, аянч, бахт ҳисларини ифодалаб келади. У моно вазиятни, диада, триада, полиада кўринишидаги шахслараро муносабат шакллари яққол акс эттиради, фикрни узатиш, қабул қилиш, таъсирланиш, рухланиш каби функцияни бажаради, Ҳаётий тажрибанинг кўпайиши билан ички кечинмаларни (интериоризациялаш) ташқи воқеа ҳодисаларга алмаштириш (экстериоризациялаш) билан яқунланади, кўпинча индивидуал ва ижтимоий тарбия вазифасини бажаради.

Юз ҳаракатлари, тана аъзолари, қадди-қомат ёрдами билан фикрларни узатиш, сюжетли қоидали, маъноли, драматик кечинмали новербал нутқ турига пантомимика деб аталади. Ўз моҳияти кўлами билан мимикадан устувор хусусиятга эга бўлиб, ахборотлар, интим ҳолатлар, мураккаб кечинмалар юзасидан ўзгаларга маълумот узатиш тарзида ҳукм суради. Инсонда турмуш тажрибаси орғиб бориши, касбий фаолият мазмунини ролларга ва сюжетга асосланган ҳолда сценарийсини яратиш, вазиятга қараб қисқа ва узок муддатли информатив функция бажаради. Пантомимика юмор ҳиссини, кўрқинч туйғусини, заҳмат образини, даҳшат кечинмасини ўзида акс эттириб, кўпинча

коммуникатив функцияни ижро қилади, хиссий алоқа ўрнатиш орқали таассуротлар мукамаллиги таъминланади.

Ташқи таъсирланиш ва унинг тескари алоқаси кулгида, кўз ёшларида (хоҳ қувончли, хоҳ қайғули бўлишидан қатъи назар) ифодала-ниб, ассоциацияларни жонлантиради ва кўламини кенгайтиради. Пантомимика сахна ҳаракатига нисбатан қобил, истеъдодли, иқтидорли, салоҳият намунасини намойиш этиб, махсус қобилятли шахслар томонидан мақсадга мувофиқ равишда ижро қилинади, лекин истисно тарикасида ўқитувчилик фаолиятида ҳам унумли фойдаланилади. Яққол руҳий ҳодисалар, ҳолатлар, хусусиятлар, шахснинг фазилатлари пантомимика ижроси давомида фаолият субъекти томонидан ба-жарилади.

Айрим ҳис-ҳаяжонли шартли товушларда мужассамлашган ахборот узатиш ва қабул қилиш мақсадини амалга оширувчи, табиий тўсиқларга урилиб қайтувчи алоқа воситасига эҳологик ёки садо нутқи дейилади. Эҳологик ёки акс садо нутқ тури бир томонлама алоқа (тог-инсон, инсон-жисм) негизида вужудга келади, кўпинча ин-дивидуал товуш ҳаракати жавоб, масофа функциясини ижро этади. Лекин акс садо орқали тоғларда, қалин ўрмонларда икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасида алоқа қуроли сифатида муайян аҳамият қозонади. Фазовий тасаввур қонунияти асосида шахслараро муноса-бат ўрнатилади, маълум шартлик белгилари ўзаро билвосита мулоқот воситаси ролини ижро қилади. Экстремал фавқулоддаги ҳодисалар юз бериши жараёнида шартли товушлардан тузилган алоқа усулидан фойдаланилади. Товушларнинг қайтиши фазовий чамалаш, муайян мўлжал олиш учун хизмат қилади, қўрқинч, ҳаяжон, умид, ишонч туйғуларининг алоқага киритувчи шахслар руҳий дунёсида мужас-самлашини таъминлайди.

Новербал туркумга кирувчи сигнификация бошқалардан ўз тузилиши, мазмуни, шакли билан кескин ажралиб туради. аниқ шартли аломатлар орқали муайян мантиқий юкламани ўзида акс эттирувчи коммуникатив хусусиятли новербал нутқ тури сигнификация дейилади. У шартли белгилар, сигналлар, моделлар шаклида ифодаланиши мумкин. Узок масофаларга хабар ёки маълумот узатиш ва қабул қилиш воситаси сифатида Морзе алифбоси ва шунга ўхшаш «сунъий тил» номи билан машҳур коммуникатив манбалари фаолият кўрсатиб келмоқда. Ҳар бир «сигнал» ўз кўлами, такрорланиши суръати, тем-бри, частотаси билан муайян маълумот узатиш ёки қабул қилиш им-кониятига эга бўлиб, шартли аломатлар негизида мазмун ёки моҳият

Грдами билан «V»""; „ряли «Ф«" *Y „ садога, ^P-тм' * от

ли кўл, юз хар ягя кучирилади. ^ара\ваЪлУмотлар У^л> йаКТИО-
|аб»ссу», -£*£ ^«иради ~£ н«* -о-^ал»

мазмунини боии у мбашариихусу ўйиПиьУрга в

ундан Ф^^нтирилади. *a^o* да жамиятга ни ай
одамларда ^ курилади. Та^ йишу нутк ерД
шу тамоиил ^Гтм уоМа-ла, маълумо* ал

ЙДИКПИ*тм^^ „аиар, моД«ДД;^ „шда кунидаг»^Д^

ЙЙЙ=35? ~П===?
«-&2= -"ЯГЪ- " ^ио«п^ *•■fff
№иинига»д. ;<><<<риш жоиз. 0>>>><< »2»ад» ..у >>>^отм»^ошК,

Новербал нутқ ўзининг асосий функциясини бажариб бўлганидан сўнг (унинг маълум таркиблари фаолият кўрсатишда давом этиб келмоқда) ахборот узатиш, тажрибаларни эгаллаш, инсонни камол топтириш ва шунга ўхшаш вазифалар табиий равишда оғзаки нутқ зиммасига юкланган. Жарангли, жарангсиз фаол, суст, ҳис-ҳаяжонли, монотон, юксак суръатли, шивирлаш кўринишидаги оғзаки нутқ хусусиятлари ва қонуниятларини ўзида мукаммаллаштирган ҳолда алоқа куроли, воситаси тариқасида муомала таркибларини акс эттиради. Коммуникатив хусусиятли ахборотлар оддий хабар, сўроқ, ундов маъносини англатувчи маълумотлар оғзаки нутқнинг мураккаб ҳамда ранг-баранг тузилишига эга эканлигидан далолат беради. Оғзаки нутқ шахслараро муносабатнинг пухта негизини ташкил этиб, мақсадга йўналтирилган ёки тасодифий вазиятлар моҳиятидан келиб чиқиб узоқ ижтимоий- тарихий тараққиёт даврида ўз устуворлигини сақлаб келмоқда. тилнинг такомиллашуви бевосита оғзаки (жонли тилда) нутқда намоён бўлади, истеъмомда эскирган сўзлар эски (архе) тушунчалар, атамаларга айланиб боради. Ҳудди шу боис миллатга хослик мавжуд бўлса-да, лекин шахсларни ўзаро катта тарихий давр ажратиб турса, у ҳолда бир-бирларини тўла тушуниш қийинлашади. Ҳудди шундай ҳолатни географик муҳит, ҳудудий фарқ, лаҳжаларга оидлик, шевалар, этник алоҳидаликни келтириб чиқаради, аммо ахборотларни идрок қилиш ва тушунишдаги бундай қийинчиликларни адабий тил бирлиги бартараф қилади (Хоразм, Наманган шеваси ва ҳоказо).

Оғзаки нутқ ўзининг жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатилишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги унинг кенг қиррали эканлигини билдиради.

Оғзаки нутқнинг дастлабки туридан бири-бу монологик нутқдир. Якка шахснинг ички кечинмаларини тил механизмларига асосланган ҳолда акс эттирувчи, унинг ўзига қаратилган (эгоцентрик), таъсирланишини ифодалашга ва ахборот узатишга мўлжалланган нутқ тури монологик нутқ деб атшгади. Унда шахсий ҳис-туйғуларининг ички ва ташқи шакллари уйғунлашади, шунингдек, ўзгалар фикрини ифодали ўқишда ҳам ўз аксини топади. Одатда монологик нутқда фикрлар қисқартирилмайди, мабодо бу қоида бузилса, ахборот маъносини тушуниш қийинлашади. Ҳис-ҳаяжоннинг ташқи ва ички кечинмалари ҳамда уларнинг механизмлари аниқ, раво, изчил акс эттирилади.

2 .пиегизидак>рия>в Чвчи. икки шахс
 пяги муносабатлар нег а ва кабул ишга д-

Ътасида ^^" диалогик *У« » й нутк Ч^
 Клжалланган в**^ тмни фшФ бу ^«^рр»
 Е* туридан *^аНга»дан кеин у кўпин^ У у сига
 ^^нашчиларида а^ ^нв то^ ^^^
 имкониятига га. ^ У ^, узаро Ф
 килади, ахооротлV ^^ маром .лжалла нган, триа-
 курилади, акс хо ^анади. оа ирийНга мулж ^даигга
 ^.атдан оДД^ ад билан амалга ош Р ^абу^
 Бид неитаки кУршг/вчи^ этвчи ОГзаки > ^
 ла ва полиада неги ки блари ишпир муХияти блари

катнашчи том бу эса узаро 1? ' бўлган ^е*ан ширш-

^«вч»" »Тша=<тм»р»>10 му" „у«»га кич,о" ;,,»V"*
 А»тмку да" „». РГМаотм в«" чр"га ТашК" а «»00 В.лаШга»

->>" ГГГ->> 0/0^ ^Т^<< -

акс эттирвни, ° и. узининг —няИИИИИ туфаияи

фикрни а богланишни оо*

моҳиятини ички ва ташқи омилларга асосланиб акс эттирувчи нутқ турига импрессив нутқ дейилади. Мулоҳазалар моҳияти шахс кечинмалари билан муносабатга киришиши натижасида ўзига хос воқеликни намоёниш қилади.

Миллат ва элатларнинг тил бойлиги афоризмлар, мақоллар, до-нишмандликлар, маталлар сифатида шаклланган, юксак мантикий юкламага эга бўлган йиғиқ нутқ тури лаконик, яъғцгдмғик, қатра нутқ дейилади. Етти ўлчаб -бир кес, сабрнинг таги-олтин. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ижоди махсулларидаги. фикрлар шулар жумласига киради:

Хўтик бирла кучукка ҳар ганч қилма тарбия,

Ит бўлур, эшак бўлур, асло бўлмас одами.

Қатра нутқ баъзи ўринларда жуда катта маъно англатади, хулқ, фаолият ва муомала учун манба ролини бажаради: Салют!, Марш! ва "бошқалар.

Турли омиллар таъсирида бирданига вужудга келувчи, жаҳлнинг маҳсули ҳисобланмиш, қисқа муддатли нутқ турига аффектив нутқ дейилади. Бирданига суҳбатдош, рақиб томонга узатилувчи, ўта таъсирчан, хавфли, руҳий нишон вазифасини бажарувчи қисқа муддатли нутқ аффектив деб номланиб, зарбаси жиҳатидан альтернативи йўқлиги билан бошқа нутқ турларидан кескин ажралиб туради. Жаҳл. қасос, алам, тажовуз кечинмаларини ўзида акс эттириб, ўта танглик, зўриқиш (стресс) маҳсули бўлиб ҳисобланади (жаҳл келганда-акд кетади: ҳиссиёт билан эмас, балки ақл билан иш тут).

Инсоният тарихининг цивилизациялик босқичига ўсиб ўтиши давридаги эътиборга ёзма нутқ пайдо бўла бошлаган ва ҳозиргача у ўз ривожланишида давом этмоқда. Тилнинг барча қоидаларига (орфо-график, морфологик, синтаксистик, лексик, орфоэпик, лингвистик, фонематик, флексив, ва ҳоказо), қонуниятларига, механизмларига (жонли ифодаларни мужассамлаштирган ҳодда) асосланган тарзда, муайян шартли аломатлар (графиклар) ёрдамида шакл, тузилиши, маъно, мазмун ва моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотлар-га айлантириб берувчи нутқ тури ёзма нутқ дейилади.

Ҳар бир тилнинг тўла моҳияти ёзма нутқ орқали ифодаланади, узоқ ва яқин масофалар учун ахборот (коммуникация) воситаси (куроли) вазифасини бажаради. Миллат маданияти, маънавияти, фан ва техникаси, санъати ва адабиёти ёзма нутқ орқали узатилиб, миллатлараро алоқа канали функциясини адо этади.

.)-« к.атра), Д)»»*

БЕ> ..... «оллоло». -г:.. " *Чй»2°».

Езма нуткнин. м оғзакй НУТКД яраТйШ, **<*

уз ифодасини -^асосланади. *^_шаклда «^^^0
БГО^ -ЛБГ^ Н^ЛЛЛ

мохиятини тул механйзмЯаридан ^^.
фаркданади- ии ифла нади. ифодаланувчи, м> _ тинл арга
; сонр^и; ав^С : жондар о ^иф Дрпарй никуидаг^и р)

Визнинна, хис^ аилтир увчи нут|^ ^, ,,, б) имнр
ларни узида ^У*^а аЖратНш мумкин- а) ^исида

а*фектм ,, нсихологик маЗ^ Н. ганлиги учу^ мазкvd НУТК
уларниш н даалар р зий^Фр _аГ йукДир- Лекив и

^ари бошк > ка рама-карли хоЮС- илГа-
жабатдан хечК^*^в Г^о^ м^иля, хизмат К нлгга Н МУЛОХ и
Нутк ва ну^ч^ м^иля, хизмат К ар му^лак^1" ооалар, ри, Мб айриМ^и

уларнинг ^у тавсифл ари ^^ериментал тадик э ишШла^ ояР е чйМйНИ дала-
конуниятлари, та бириНИ эксгIV

қилади, янги кйраДи, аМШ ниНГ муОМ мМЖН
нишпредметига бар этаДи^ риаллар Туп нотНКЛИК

VIII БОБ ХАЁЛ

1. Хаёл гўғрисида умумий тушунча

Психологияда хаёл тафаккур сингари билиш жараёнларидан би-ри ҳисобланиб, у инсоний ички ва ташқи хусусиятли ва изланишли фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазиятнинг вужудга келиши ва унинг ҳал қилинишида иштирок этади- Агарда хаёлни генетик жиҳатидан келиб чиқиши таҳлил қилинадиган бўлса, у албат-та инсоннинг меҳнати маҳсулини образлар, тимсоллар ёрдами билан акс эттирмасдан туриб, бевосита фаолиятга киришиш мумкин эмас, чунки фикри мулоҳазаларни тасаввур қилиш туфайли яққол тафаккурнинг предметига узатилади. Худди шу боисдан хаёл ёрдами билан инсон томонидан кутилаётган натижа, яъни кутилмаган тасаввур образлари яратилади, гўёки бу жараёнда ижодий фаолиятнинг модели ишлаб чиқилади, фантастик тимсоллар тизими янгиликларнинг мут-лак таркиблари билан бойиб боради, ички фаоллик эса унинг механи-змига айланади. Одамнинг ҳар қандай изланишли, меҳнат ва ижодий фаолиятлари хаёлий жараёнларни ўз ичига қамраб олади, кашфиёт-нинг дастлабки образлари, таркиблари аниқ воқелиқдан узоқ бўлишидан қатъи назар тараққиёт (ривожланиш), турткиси вазифаси-ни бажаради. Одатда хаёл инсон фаолиятининг зарурий таркиби, муҳим шarti сифатида унинг турлари атамаси номлари билан ифода-ланади, чунончи бадий, адабий, илмий изланишли, муסיқавий, лойиҳавий, конструкторлик, эвристик (фикрий топқирлик), ижодий фаолият кабилар. Шахс томонидан бажарилиши, амалга оширилиши лозим бўлган ҳар қандай фаолиятнинг маҳсули олдиндан тасаввур қилиниши, яхлит тимсол шаклда кўз ўнгига келтирилиши шарт.

Жаҳон психологиясида хаёл инсоннинг ижодий фаолиятнинг таркибий қисми сифатида талқин қилинади, у тизимий хусусиятли хатти-ҳаракатнинг оралиқ ва якуний маҳсуллари орқали акс этади, муаммоли вазиятда ноаниқлик, номаълумлик аломатлари вужудга келса, у ҳолда фаолият режасини қайта кўриб чиқишни таъминлайди. Шу нарсени алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳеч қачон хаёл ижодий фаолият дастурининг яратувчиси сифатида намоён бўлмайди, балки унинг айрим ўринларини тўлдиришнинг ва алмаштиришнинг тимсолларини яратади, холос.

1епирин1Дан и ; дга келса, уляри
киинчиликлар ^^рни яратади, У^
тади, хулЛа1енбулишинихаелузл
ий, унинг «У
у эД аВбераДИ,

^дир. БУ холат ^И Д
в ашЯТДа, ^^"Тришда ваУ**^ найдо
Гингари ^Гч! У^ш ^ -Ф^ТТэ^^
туғияди; 2) янги 3) хаелни^Г \ ^ боғлик, *) ^ ижаСИ-
булиши шаХСНИн лаб хаёлии об^Л ^ -^ идади, 5) **
конДири^^Т асар^вур ^!Та"иД^ -кол ^^ бил-
да вазиятни ер тасаввурлар т^р малар, тушун

ф_о»»»ТМ» »»ТМ*^ а »Ф»»»»»»*"; " „V»-» ^Тса»ву.*

(саралаш) хаел тафақкур °РД*" мийиккита идад бир
иДАН

разларни узвий боғланиб кетган фикрий мулоҳазаларнинг қўшилиши туфайли ҳаракатчанлик имкониятига эга бўлади.

Хаёл жараёни тафаккурдан фаркли ўларок муаммоли вазиятнинг маълумотлари қанчалик ноаниқ бўлса, шунчалик таъсавур образлари яралиши учун қулай имконият туғилади, унинг механизмлари тезкорликда ишга тушади. Масалан, ёзувчининг хаёли асар қаҳрамонларининг тавдирӣ билан узвий боғлиқ бўлиб, конструктор, муҳандис, меъмор каби мутахассисларга қараганда нихоят даражада катта ноаниқликларга эга, воқелиқдан тубдан узоқ фантазия оламида образлар, чизгилар, бадий тўқималар яратади. Маълумки, аниқ дунёвий фанларнинг қонуниятларига қараганда инсоннинг психикаси, унинг хат-тиҳаракатлари қонуниятлари мураккаб ва етарли даражада маълумотларга эга эмас. Худди шу боисдан бош мия катта ярим шарлари функциясининг қарийб учдан бир қисмини илмий далиллар асосида тушунтириб бера олишимиз мумкин, холос.

Муаммоли вазият ўзининг хусусиятига кўра бир даврнинг ўзида ҳам хаёлнинг, ҳам тафаккурнинг иштирок этишини такозо қилади. Агарда муаммонинг ечими, масаланинг шарти аниқ бўлса, бу ҳолда тафаккурнинг иштироки устуворлик қилади, мабодо номаълумликларнинг миқдори кўпайиб кетса, у тақдирда хаёл ёки фантазия етакчи роль ўйнай бошлайди. Муаммо ечимининг турли усуллари, уларнинг инвариантлари, муайян қонунлари, қоидалари таърифлари мавжуд бўлган тақдирда фаолият тафаккур ёрдами билан аматга оширилади.

Хаёлнинг энг аҳамиятли томони шундан иборатки, у тафаккур предметиға тааллуқия ҳолатлардаги етишмовчиликда ҳам у ёки бу йўл билан муаммоли вазиятдан енгилроқ чиқиб кетишға муҳим замин ҳозирлайди. Инсонда мавжуд нарсаларнинг ички тузилиши, унинг ривожланиши, ўзгариши тўғрисидаги маълумотларнинг етишмаслиги туфайли шахс хаёлға ва фантазияға мурожаат қилади. Биосфера ва неосферада инсоният учун номаълум ўрганилмаган соҳалар мавжуд экан, демакки, хаёл узлуксиз равишда ўз функциясини бажараверади, шунинг учун хаёлнинг қайси тури ҳукм сураётганлигидан қатъи назар у ижобий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим. Чунки, хаёл инсоннинг ақлий зўр беришда, стресс, аффект ҳолатларида асаб тизимининг танглигидан халос этиб, тана аъзолари функциясини тиклайди, ишчанлик қобилиятини барқарорлаштиради.

Б* ^Гсун^авитдаги^ х аракатларнинг сун кодаТларД^
нони канда*У
мигаС^б бориши ^а^ола^и^ларидан
хаёлотолами^акиг маса^ла^лар, та^онТЛ^ларидан, захм*
^КЛ^б
я1Г^У^ ГксонлТнинг -^нрагаида;

нлай режалаш^ри шакли^Г(Ф^^^^та^D^ юзага Пснхологиядаакт^ч^вай^ян маъЛУ^

Келтири Н ши з^ГГ-п^да^ ?и-
ОхМаган, ичянд^Узига Ж* * * * * ма^ри юзага
иуналтирилган^хаё ла^хаёл>>да^Г енгиллик бил*

ё*» Иёйицади^0^ шийидагг^«^ридса,У
од амлар ^Д^апассяв^ссаи^ ки
шун чалик дараж^ даК (суствк курашга хол

>>> * >> ^ ^ ' ^ ^ Т ^ ^ Г
«,,, де»» . »>££,» РД»» о,яа ЛХ««»»» Г Т „Гнг >*ТМ»» ча

қуйидаги хола зиминг^с^ д) афФ^скп^ИВ ^жака^ХО^казо.
х аракатсизланили Уикусира-^жпа ^ йх^Тй^ери
ту шуришда.В)^ б ўдилганидек^ тая^Ю^В^ЧИ
Юкорида та^б^* а^Тй^ганидек, акти
•• мп турларга ажр*
тиерсиз тур б^й^ка^ЛИ.
қуринишларгабу

Ўзининг моҳияти билан тасаввурларга мувофиқ келадиган тасаввурлар, тасвирлар тизимини яратувчи хаёл «тикловчи хаёл» деб аталади. Табиатга, жамиятга ва шахслараро муносабатга, билимларга оид маълумотлар ўрганилишида хаёл бевосита иштирок этади ҳамда матнларда, расмларда, хариталарда акс эттирилган нарсалар қайта тикланади. Ижтимоий тажрибада, таълим-тарбия жараёнида фазовий хаёл, вақт ва ҳаракат бирликларига оид ахборотлар, масофа, ҳажм тўғрисидаги хабарларга диққат билан синчковлик билан қараш, тикилиш жараёнида мазкур хаёл тури ривожланади.

Ижодий хаёл тикловчи хаёлдан фарқли ўлароқ оригинал ва қимматли моддий, ижодий маҳсулотларда гавдаланувчи янги образларнинг яратилишидан иборат хаёлнинг туридир.

3. Хаёлнинг хусусиятлари

Хаёлнинг муҳим томонларидан бири-унинг ижодиёт ва шахс муносабатининг яхлит ҳолда талқин қилиш хусусиятидир. Ижодиёт шахснинг ички имкониятлари ва захираларининг рўёбга чиқишининг асосий шартларидан биридир. Худди шу сабабдан шахс ўзининг ижодий фаолияти билан, биринчидан, инсоннинг яратувчилик қудратини амалиётда намойиш қилади. Иккинчидан, у ижодиёт таъсирида янги фазилатларни эгаллайди, нафосат, бадиий ижод, техник қобилият, кашфиёт ижтимоий муаммоларни интеграция қилиш ёки мавжуд умумий қонуниятлардан келиб чиқиб, уни дифференциаллаштиради. Учинчидан, жаҳон фанига ўз улушини қўшади ва цивилизацияга ўз таъсирини ўтказади, ижтимоий тараққиёт ҳаракатлантирувчисига айланади. Ижодиёт давомида шахс мотивацион, эмоционал, иродавий барқарорлик, характернинг мустаҳкамлиги ва бошқа индивидуал-типологик хусусиятлардаги етуклик ижодиёт маҳсулига, унинг самардорлигига, сифатига муносиб равишда ижобий таъсир ўтказади. Ижодиёт таркиблари билан шахснинг хусусиятлари ўртасидаги уйғунликнинг юзага келиши икки ёқлама таъсир ўтказиш механизми сифатида муҳим роль ўйнайди, яъни фаолиятда шахс ўзининг янги кирраларини очади, унинг фазилатлари эса ижодий изланишларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди.

4. Хаёлнинг аналитик-синтетик хусусияти

Хаёлнинг аналитик хусусияти бўйича (немисча «Лепскш» лотинча «lepcleге» келиб чиққан бўлиб, психологиянинг тарихий тараққиёти давомида ҳар хил кўринишларда ҳукм суриб келмоқда. Ана-

„онидан тан^ оли ^ ел. № ? ^Г" кайтадан ти-
ка^ тый равишдахи дагй ма^ЛУ аГЯКК^Г давомидак
^ фера ва **> **££& тар. № СНИ таракки ^ ^ ^
„иХ-мсоллар ^, махсус,, И -Ф-Хни- ^Тии сон хотира-
„ланиш ОР^И X а т енд ендияда об^ лук сиз Р^^Голият унун
асослаяда- ВУ да ^^^аншн» «^ * ^а тенде-
кунайиши еки У б^йлиши, ^ №,,и над*. Х^Р * яийГ
сида, кўз ***££ и сботлашга хар^кат слай а н ИМ
бирламни экан^Г паТинг ИНГ аналитик .ваз *' дар а жасйга ол нГ

ю,,да» ^»"^. «од,,« ^Г»ок«яо»б«обер» ? ,
уйгу,,,,а«(ув» ОР^ да ра*»"» дак,,,, тур» р,,б

гача "ЮМ1" м, да да1»Р- ,, «тет»к Я«У« ифо да да»а-

бўртгириш, куна

«зспета» образ, шакл вужудга келтириш демакдир); типизация (юнон I «Ipo5» из, чизик деган маънони билдиради) ёки типиклаштириш- ' ўхшатма-муайян нарсаларга нисбатан қиёслаш орқали муҳим ва но- муҳим томонларидан умумийликни танлаб олнш кабилар.

Агглютинация феномени образлар (тасвирлар, тимсоллар) син- тезлашув жараёнининг соддарок кўринишидан бири ҳисобланиб, ин- сониятнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида рўй-рост яхлитлаштириш имконияти йўқ хилма-хил хислатлар, фазилатлар, сифатлар ва қисмларни «коришиқ» тарзида (бирлаштирилган) шаклда акс эттира-ди. Одатда агглютинация ёрдами билан донишманд халқ томонидан яратилган эртак тимсоллари, афсона тасвирлари яратилади ёки хаёлий композицияси тўқиб чиқарилади (лотинча сотрозкю тузилмаси, тар- кибий жиҳатлари деган маъно англатади). Масалан, булбули гўё одамсимон (боши одам, танаси қуш) бир жонивор гавдаланади; сув париси (русалка) тимсолида аёл мужассамлашади (бош ва гавдаси одамники, думи баликники, сочи яшил сув ўтларидан иборат); кен-тавр (от ва одам); пегас (қанот ва от) қанотли от; товук оёкли уйча, еттибошли илон аждаҳо (илон, от ва қушдан иборат) ва бошқалар.

Ҳозирги замонда агглюцинациядан техник, бадий, санъат ижо- диёти кенг кўламда фойдаланилмоқда, чунончи, самолет амфибия (юнон атрЫЮ\$ иккиёклама ҳаёг кечириш маъносини билдиради)- учувчи қайиқ тоифасидаги қуруклик ва сувга мослашган гидросамолёт; аэросани (чана сингари сирғанувчи самолёт), жанговар техника амфибия (танк, бронетранспорт, автомобиль); аккордеон-фортепьяно билан баян бирлашмаси; автокран-автомобиль билан кран қоришиғи; автокор (инглизча «саг» арава)-ўзи юрар арава ва ҳоказо.

/ Гиперболизация феномени хаёл образларини ҳамда тасаввур шаклларини ўзлаштириш жиҳатидан яқин агглютинацияга ёндош, ўхшаш психик жараён-дир. Гиперболизация нарсалар ва жониворлар-ни нафақат ҳаддан зиёд катталаштириш ёки кичиклаштириш (бар-моқдек кичик бало, уйдек тухум, тоғдек паҳлавон, тарикдек бола, туядек бурга ва ҳоказо) билан тавсифланибгина қолмасдан, балки та~ саввур образлари (тимсоллар, тасвирлар) миқдорини кўпайтириш ёки уларнинг ўрцига алмаштириш хусусиятларини ҳам намоён этади. Ма-салан, етти бошли аждарлар, кўпқўлли ва икки коринли махлуқотлар. олти оёкли жониворлар, куёш нурини тўсган афсонавий қушлар шу-лар жумласидандир.

Схематизация феномени хаёлот (фантазия) образларини яратиш имконияти мавжуд воситалардан бири ҳисобланиб, у борликдаги нар-

*»«⁰ЛаР Саш"»«. 'ГТсГда « »» таИдаРГСоХшо»Р.

Х »У«»га К...Шнга г фю»оль,П.К •»«*" „ИИИГ

»дадга к«»»ш» «ТМ=°» *****-2ГЪ5*—^—'**

бош мия катта ярим шарлари пўстлоқ қисмининг функцияси орқали амалга ошади. Хотира билан хаёлнинг физиологик асослари, механизмлари ўртасида муайян даражада ўхшашлик ва баъзи тафовутлар мавжудлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Хотиранинг физиологик асоси муваққат нерв боғланиш-ларининг ўзаро бирикуви ҳамда фаоллашуви (қайта жонланиши, тормозланиши)дан иборат бўлса, хаёл жараёнида инсон онтогенезида юзага келтирилган боғланишлар тизими бузилиши (емирилиши) оқибатида янги тизим ҳосил қилинади. Фавкулуддаги бундай ҳолат (бирлашиши, янги тизим) маълум эҳтиёж ёки бирорта тасодифий таа-ссурот (ташқи таъсир) орқали мия пўстида кучли кўзғолиш ўчоғининг ҳосил бўлиши туфайли вужудга келиши мумкин. Худди шу боисдан хаёл сураётган шахсда нерв хужайраларининг гуруҳлари ўзаро янгит-дан (қайтатдан) боғланиши, шунинг учун фантазия образларига хос янгилик ва ўхшашлик аломатлари мазкур янгича боғланишга бўйсунди.

Шундай қилиб, хаёл мия катта ярим шарлари пўстнинг функцияси ҳисобланишига қарамадан, унинг физиологик механизмлари миянинг бошқа қисмлари билан боғлиқ эканлиги тўғрисида фараз қилишга имкон туғдиради. Миянинг мана шундай чуқурроқ қисмлари гипоталам-лимбик (юнон Ёуротактш англатади ва юксак марказлар мажмуасидан иборат бўлиб, ҳар хил функциялар мослашувини таъминлаб туради; лотинча Ётёиз чегара, чет, хошия деган маънони билдиради; юнон талатш тепалик дегани тизими фантазия образларининг шаклланиши билан уларни фаолият жараёнларига қўшилишда мия ярим шарлари пўсти билан бирга қатнашади. Тизимнинг пўстлоқ билан пўстлоқости қисмлари боғланиши туфайли гипоталамус мия стволининг ярим шарлар билан туташувида «лимб» (чегара) ҳосил қилади.

Инсон мияси фантазия образларига ҳамда организмнинг периферик (чет) қисмларига бошқарувчанлик таъсирини ўтказиб, уларнинг фаолиятини ўзгартириб туради. Шахс асабийлашганида бирор нарса ҳақида қаттиқ ўйласа, албатта тана аъзоларида кўзга ташлана-диган ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Юзага келган бундай ало-матлар (белгилар, излар) «стигмат»лар деб номланади (юнон зпёта доғ ёки чандиқ деган маънони англатади). Қадимги халқ афсонлари, ривоятларига қараганда инсон қаттиқ жисмоний калтакланган даври-ни эсласа, гўёки ўша азобнинг излари фавкулуддаги пайтда юзага келиши таъкидланади. Кўрқинч ҳолат тўғрисида хаёл образлари яратил-

- ТМС >Т»ши «шшшио»

и.ода»тму»^умас»»^{чек,ш} !!Гда ў*"* У""г, 1ш и«Q»*у-
^Г>>^<<^>>0ГГ^ ^ Х^ ^

номланади. Фобия^л сга эга б^ўлмаГ¹ иГй^к муттасил нсихопат
ТТ^_^^Г^
^Токати Мазкур ^^Тфоби^ ^ахсини гавжу ^^
гик холати. ила^миз: 1)^£с\нипи- 2) каустрофоо хс.

^^Х^гс ^ ЪЪГ''

(»р^аитдай»»ш ^ юа»»кхуДД««»Р ка14с»Д»Р ^" «дата-

юбошкаюр,
, «.-ГЯЗЗда=ГГ=Г^
^•^=П2£=«&:

имкон беради ҳамда бадий, илмий билиш кадриятларни ўзида мужассамлаштиради.

Одатда боланинг асосий фаолияти ўйинга айлана борган сари боғча ва кичик мактаб ёши даврида жадал ривожланиши билан тавсифланади. Маълумки, таъкидланган ёш давридаги болалар учун фантазия образлари уларнинг ўйин фаолияти учун дастур тарикасида вужудга келади: а) бола ўзини космонавт сифатида ҳис қилади; б) конструктор ролини бажаради; в) ўзини персонаж хулқ-атвори билан таққослайди; г) ролли, сюжетли ўйинларда муайян ролларга кириша-ди ва ҳоказо.

Хаёлнинг ўзи фаолиятнинг ҳар хил турларида таркиб топади, уни амалга ошириш ва уюштириш учун алоҳида аҳамият касб этади. Боланинг хаёли ташқи таянчларга (ўйинчоқларга) асосланувчи фаолиятдан сўзлар билан содда ҳамда бадий ижодиётни амалга оширишга шароит туғдирадиган ички фаолиятга ўсиб ўтади. Унинг хаёли нутқни эгаллаш муносабати билан шахслараро муомала ҳам тараққий этади. Нутқ фаолиятининг юксак кўрсаткичи кўрмаган, эшитмаган нарса ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини яратади. Худди шу боис болалар чўплардан от образларини, стулдан ҳаракатланувчи техникани яратиш имконига эга бўлади. Шунинг учун фантазия ижтимоий тажрибани бири сифатида гавдаланади. Бадий фантазия образлари (Билмасвойнинг саргузаштлари, Сарик девни миниб, Буратино, Нўхат полвон, Қорқиз, Қорбобо, Жодугар кампир ва ҳоказолар) ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва билишнинг воситаси эканлиги психолог тадқиқотчилар томонидан далиллаб берилган. Вояга етган одамлар эса атроф муҳитни ва шахслараро муносабатларни фаол ижодий изланишлари туфайли ўзгартиради.

Орзу хаёл шаклларида бири ҳисобланиб, шахснинг ўзи учун энг ёқимли истикбол образларини хаёлида (тасаввурда) яратишда гавдаланади. Орзу инсоннинг эҳтиёжлари, хоҳиш-истаклари, интилишлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, уни келажакда фаолиятни амалга оширишга ундайди.

Шахснинг ижодий фаолияти моҳиятида фантазия иштирок этмасдан иложи йўқ, чунки ҳамиша ҳам унинг амалий хатти-ҳаракатларида хаёл жараёнлари рўёбга чиқавермайди. Аксарият ҳолларда хаёл жараёнлари шахс амалга оширишни истайдиган образлар шаклида мужассамлашади ҳамда ички фаолият тусига айланади. Келажакка шахсни ундовчи, унинг хоҳиш-тилақларини акс эттирувчи образлар мажмуаси орзу дейилади. Орзу-шахснинг атроф муҳитни,

шахсий ва [^](дакатимизда т у гоЯларИ, МИЛЛИ
 жОбланиди. а еда5каги буюк^вла ^^1Л^ * &"
 сад к < > и- ^Г багамом ГУИ вЧйМотив(саБа £ бонфП
 ^ИЛПан Синг Унун хам н» ^СОН Т ха тидан мод-
 ю» „ ____ „1кин. ШУ^{ийНП} > - й МОХИЯТИ ЖИХА
 юзага келий» ТМ .... ««тимоии тари — шф одаусидир. ^» _
 юзага келийШ» ;^{ийНП} ижтимоии -н даф орзусид^
 этилган нарсаУ³ бикиИ «УЧ^ жСкилган ***»^£& 1)
 дийлаиггир^зя ўта зарУР^ * * лигИИ шо*иди бу£-нарсаларга^
 кўри^{нишда} ^злектр чироги; 4 J^Ц_0^.

»С" - „«нпгаа гавда)ап1" 4) ўзи ю^ ~Г
 ля кўринишдл „пек тр чироги, ■+/з „пк азолар.
 ари^{0%} йнаи^<^>^ су вчиқаришвахок«о^н
 учар ги1 па^к иш (лифт); «*£££* ўрни ^^гги-
 лар-5) яид^нлмий ижодида £*» ^^
 даражада ^исврй сифатида *« ишТИР 12 кечинмалар
 нинг зарур? рчининг ижодии**» даг ЭМОИОНАЛК да
 сом хамда^ м хусусиятлариБу У й даврда.1) ^
 разлариш«^2_ан мужасса^ашганд Ф^ нсихолс.ияси^ ^
 хис-туйгулР ий тарЖима, 3) илл ^^ махсус ^ от
 ижодиёт 2 ^ йСтеьДод Н^о^1 дарга асосланган холД
 бий кобил^ рИ, шакллари ^^
 турлари^^орилмокда. ёшлари М2 * «*£> * иихлар,
 ишлари^мамлакатимизнш ўз^л^ ифтихор, са-
 ^ «ашфиетлар амалга Г мухаббат, шу толе

вурэ^тилганбўлса,удари
 лажакка^

1ХБОБ ДИҚҚАТ

1. Диккат тўғрисида умумий тушунча

Диккат инсон фаолиятининг барча турларини муваффақиятли амалга оширишнинг, уларнинг самарадорлигини таъминловчи муҳим шартлардан биридир. Киши фаолияти қанчалик мураккаб, серзахмат, давомийлик жиҳатдан узоқ муддатли, масъулият ҳиссини тақозо қилса, у диккатга шунчалик юксак шартлар ва талаблар қўяди. Инсон зийраклиги, фаросатлилиги, тез пайкаши, синчковлиги, дилкашлиги унинг турмуш шароитида, шахслараро муносабатида муҳим омил сифатида хизмат қилади. Диккат ақлий фаолиятнинг барча турларида иштирок этади, инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам унинг иштирокида содир бўлади.

Психология фанида диккатга ҳар хил таъриф берилади, уни ёритишда психологлар турли назарияга асосланиб ёндашдилар. Диккат деб онгни бир нуқтага тўплаб, муайян бир объектга актив (фаол) қаратилиши айтилади (П. И. Иванов). П. И. Ивановнинг фикрича, биз фаолиятимиз жараёнида идрок ва тасаввур қиладиган ҳар бир нарса, ҳар бир ходиса, ўзимиз қилган ишимиз, ўй ва фикрларимиз диккатнинг объекти бўла олади.

Н. Ф. Добринин, Н. В. Кузьмина, И. В. Страхов, М. В. Гамезо, Ф. Н. Гоноволлин ва бошқаларнинг нуқтаи назарича, диккатнинг ву-жудга келишида онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гўёки онг доираси бир мунча тигизланади. Бундай торайиш ва тигизланиш натижасида онг доираси янада ёркинлашади. Онгнинг энг торайган, тигизланган ёркин нуқтаси диккатнинг маркази (фокуси) деб номланади. Худди шу марказ (фокус) га тушган идрок қилинаётган жисмлар, тасаввур образлари, ўй ва фикрлар тўла, ёркин ва аниқ ифодаланади. Жаҳон психологларининг фикрича, диккат узлуксиз равишда, муайян даражада активлик хусусиятини сақлаб туради. Бундай активлик, онгнинг бирон бир объектга ўйнаилишининг кучайиши ва маълум вақт давомида диккат йўналтирилган нарсага онгнинг фаол (актив) қаратилишини регулировка қилиб туради ҳамда мазкур ҳолатнинг сақланишини таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, диккат сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл, нутқ каби алоҳида психик жараён эмас. Шунинг учун барча психик жараёнларда катнашади, уларнинг маҳсулдорлигини оширишга таъсир этади. Шу боисдан диккат қаратилган

^уЪл^гдаг⁵ - »» дабуда

аяохида ниманиднр ^ коЛО Д^й^судага эга
 тур^рисидагина мулох да «аМО муайЯН ^мЛИГИНИ
 х^сусияти бияан бог алох^а ^ ^ нпД^ ^
 раёнлари с^йнГ^ ну барча*араенларн ^^ ак^лии
 эмастунингУ^нУ т индив^и иш^йТако
 та^инлаи^ Де- ^ m^ m^, ва ^ноан, У^бу
 ка^н т^аи^ди^рувни ф^б Пирог^г «^Гверилш •**■*££ фаоП^ияти
 «рагилганлигидир «ги^р№- - эхтиёжларита, ^ ггаИЛанган-
 ка^н ра^нниГ эхти лаР^нингта
 максадлари ва » и^хтиерии^{та}» ^иланиши, ту ёкИ
 ягида, ихтиёрси³ е^й йян объектларга О^и ч^шн
 пади- И*⁰^ талаб ^ад
 (кониентрацияланиш) т) инкор эти бораДИ, тасав Д
 мулохазалар Ф* Ана шу Иу учун купгина би•

»"«»" ЭИЛС -и"оР («^атиГ^»»»»-

Дикқат муайян объектга тўпланиши кўп жиҳатдан инсоннинг ҳис-туйғуси, иродавий сифати, қизиқиши кабиларга боғлиқдир.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар дикқатнинг объекти билан узвий боғлангандагина унинг учун ижобий аҳамият касб этади. Ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар қанчалик кучли ва кўтаринки тарзда намоён бўлса, демак, дикқат ҳам шунчалик объектга мустаҳкам қаратилади. Ҳислар, эмоциялар дикқатнинг ҳам ихтиёрсиз, ҳам ихтиёрий турларини зўрайтиради. Инсоннинг амалий ва ақлий фаолияти жараёнида унинг онги муайян даражада янги билимлар маълумотлар билан бойиб бориши натижасида дикқат ҳам такомиллашади. Янгиликни пайқаш ҳисси одам акдий фаолиятини фаоллаштиради (активлаштиради), шу билан бирга, дикқатнинг объектга узокроқ тўпланишини таъминлайди. Инсоннинг барқарорлашган кайфияти дикқатнинг кучи ва илдамлигини оширади, ташовчанлигига ижобий таъсир этади. Стресс, аффект сингари эмоционал ҳолатлар дикқатга салбий таъсир этиб, унинг ташқи таъсирларига берилувчан, кучсиз қилиб кўяди. Ана шунинг оқибатида дикқат чалғийди, бўлинади, паршонлик намоён бўлади, фаолиятдаги бир текислик бузилади.

Психологияда дикқатнинг ихтиёрий тури, кўпинча иродавий деб номланади. Бу, албатта, бежиз эмас, чунки дикқатнинг муайян объектга йўналтирилиши ирода кучи билан сақлаб турилади. Ҳатто ихтиёрсиз дикқат фаолиятда қатнашса, у ҳам ироданинг зўри билан йўналтирилган объектда тўпланиб туради. Ироданинг фаолиятни амалга оширишда иштирок қилиши кўп жиҳатдан кишининг максадига интилиши, ишчанлик қобилияти, психологик тайёрлигига боғлиқ. Шу боисдан дикқатнинг кучи, барқарорлиги, мустаҳкамлиги илдамлиги одамнинг муайян фаолиятини бажаришга мойиллиги, шайлиги билан ўлчанади. Дикқатнинг юксак даражада мужассамлигини таъминлаб туришда одамнинг фаолиятни бажаришга муваффақлашгани муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай фаолиятни амалга оширишнинг бошида қийинчиликлар юзага келади ва улар кишидан иродавий зўр беришни талаб қилади. Фаолиятни бажаришдаги нуқсонларнинг намоён бўлиши дикқатни тўплашдаги қийинчиликларнинг оқибати бўлиб ҳисобланади.

Дикқатнинг объектга тўпланиши, мустаҳкамланиши одамнинг қизиқишларига боғлиқдир. Ҳатто ихтиёрсиз дикқатнинг фаолиятда мужассамлашишида кишининг иштиёқи ва қизиқиши катта аҳамиятга эгадир. Одатда фаолиятга қизиқиш бевосита ва билвосита шаклда намоён бўлади. Бевосита қизиқиш фаолият жараёнига, хатти-

ан киъикишдан ибo-
напи-

босита ай Ш диккатнинг «в^ДяШГ зарУР*^*^б тур^
кхиянига кура Ди тахалиф Гя Гини инсон томонид н та махсули к^ ин^ нг^
нииг^ амиятини аНлаШуз тахалиф ЭН та^т

I дд. Фаоият^ самданини ибрий Р^ НС^ Лгар^ т
; ва шааридлардан арвд^ а и а «бу^Т^ иятида содир^ узининг
^Хионгимиздан^ шк^ биларни^ фаоп окк^»диш
диккатнинг^ м^ай иквчИ,^ Р н ТашК и диккат Ф^ТМ гаН нарса-
I Масаяан, ««^ диккатдир- Таш^ нарсаси-

на^----- ^ятташ^" — „ йалки фикр ЮРИ гаН нарсаси-
дааднгов я»» 1^» 6?»«а«» ои »»»« Р«?»*ТМ и дарай»
^нндагн^ * ^»»»^»» «ашФ к«»ТМ боғтак

ЯЙЙ=Я=ГГ5:=5я:5Г

м.НСининг бирор

2П

ларда тормозланишнинг келиб чиқишига, тормозланиш эса қўзғалишнинг келиб чиқишига сабаб бўлишдан иборат қонуният.

3. Нерв тизими жараёнларнинг концентрацияси- марказий нерв тизимидаги қўзғалиш ёки тормозланиш жараёнларининг вақт ўтиши билан дастлабки пайдо бўлган участкасига тўпланиш қонуни.

4. Диққатнинг қўлами-бир даврнинг ўзида диққат томонидан қамраб олинishi мумкин бўлган объектларнинг миқдори.

5. Диққатнинг кўчувчанлиги-фаолият жараёнида диққатнинг онгли равишда бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши. Диққатнинг кўчувчанлиги ҳар қандай фаолиятда, айниқса пулт бошқарувида алоҳида аҳамиятга эгадир.

6. Диққатнинг тақсимланиши-диққатнинг бир вақтнинг ўзида бир қанча объектларга қаратилишидан иборат хусусияти. Диққатнинг тақсимланиши мураккаб фаолият жараёнини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Масалан: шофернинг, ўқитувчининг иш жараёнидаги диққати тақсимланган диққатдир.

7. Диққатнинг барқарорлиги-диққатнинг ўз объектига кучли йўналтирилиши ва фаол тўпланишидан иборат ижобий хусусияти.

8. Паришонлик-диққатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. Паришонлик вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. Паришонликнинг икки тури мавжуд бўлиб, бири диққатни умуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси диққатнинг муайян объект устига кучли тўплантириб, бошқа нарсаларга қаратилмаслигидир. Паришонлик психопатологик сабабларга кўра келиб чиқиши ҳам мумкин.

9. Касбга хос диққат-маълум бир касбга кўп йил ишлаш натижасида шу касбнинг талабалари ва объектив хусусиятларига мос равишда таркиб топган диққат тури. Масалан: чорраҳада кўча ҳаракатини бошқарувчининг диққати билан микроскоп ёрдамида ил-мий кузатиш олиб борадиган олимнинг диққати бир-биридан кескин тафовут қилади. Биринчиси диққатнинг тақсимланишини, иккинчиси эса марказлашув хусусиятларини талаб қилади.

10. Ихтиёрий диққат- онгнинг олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ иродавий ва асабий фаоллик кўрсатган ҳолда муайян объектга йўналиши ва унга тўпланишдан иборат диққат тури.

11. Ихтиёрийдан кейинги диққат- диққатнинг муайян объектга аввало ихтиёрий равишда қаратилиб, сўнгра унинг аҳамияти тушунилган сари ўз-ўзидан қаратилиб бориладиган (автоматлашган)

ушб,ч тм_ндаюгмф ;и „р»»»«д»

Иё£^===?γγЗ

«н булган мустакил оо спериментал ^ а

--^» д«"Cp x №«-»»»»Г ■Г25 *»-»»«

ля^Λ ги—^! —»-Г•

к 14 Диккат объекти улланган наrsa ектив ходисалар, У³

боши,Г» Р<»» "и" С,,6««»»»«»X;»»»»»» «арс»»»
—£- пг»5£££- *γγ££ —

»»»»-«дан»„Т о»а™а» ташкари «Р-
мт\$дай№
хо»ядаалар»»»«^Г »5»»a»»тира ва ^ фот.

сизликдан иоо^ ўзгариб туриш ичида Д^{а^к>п} „ок»л0
П Диккатнинг У^{л1} ф лум вақт ин м га 2э-^о

сусаииб тур Диккатнинг уф

диккатнингихтиер

20. Ички диққат-онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва интилишларимизга қаратилишидан иборат диққат тури.

21. Ташқи диққат- онгимизнинг объектив воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиш, уларда фаол тўпланадиган диққат тури.

22. Ретикуляр формация- бош мия тепа қисмидаги (узунчок мия, Воролиев кўприги, ўрта мия) нерв хужайралари бўлиб, улар ўз тузилишига кўра, қалин тўрни эслатадиган ўсимталарга эгадир. Кўзгочилар таъсир остида турли рецепторлардан бош мияга сигналлар олиб борадиган сезувчи нервларнинг ўсимталари, Р. Ф. га туташган бўлиб, мавжуд сингал Р. Ф. ни ҳам кўзгайди. Р. Ф. да хос бўлган кўзгайдиш, ўз навбатида, бош мия қобиғидаги турли марказларни кўзгайди. Бош миядаги кўзгайдиш эса Р. Ф. нинг фаолиятини ё кучайтиради, сусайтиради. Демак, Р. Ф. нинг ҳар бир хужайраси сезги органидан кўп сигналлар қабул қилиб олиб, бош мия ва орқа мия фаолиятига умумий ҳолда таъсир кўрсатиб туради.

23. Бедор ҳолат- бош мия ярим шарларидаги тегишли нерв марказларининг кўзгайдиши билан белгиланадиган уйқудан ташқаридаги ҳолат, онгли ҳолат. Шахс бедор ҳолатидагина маълум бир фаолият турини амалга ошира олади.

24. Кўзгайдиш маркази-марказий нерв тизимининг кўзгайдиш жараёни рўй берган участкаси.

25. Эргограф (юнон. егξοπ) -мушакларнинг ишини график усулда ифодалашда қўлланиладиган, айниқса, толиқиш жараёни ўрганишда қўлланиладиган асбоб.

26. Вигиллик(лат. У1§П -хушёр, синчков)-зийраклик; диққатни янги объектларга, айниқса субъектив таассуротларга тез тўплай олиш қобилияти.

27. Диққат депрессияси (лат. йергезю -пасайиш)-турли ташқи ва ички омилларга кўра объектда тўпланиш ва мустаҳкамланишнинг кучсизланиши ва бузилиши.

28. Альфа-ритмасининг экзальтамияси (лат. Еха1απο-кучайиш)-биоэлектрик потенциаллар амплитудасининг кучайиши; сигналларга жавоб беришда томирларнинг торайиши ўрнига уларда кенгайишнинг юз бериши.

29. Куч қонуни (И. П. Павлов)-кучли кўзгочилар кучли, кучсизлар эса кучсиз реакция бериш ҳолати.

,0 Парадоко Ф^^инииг <<<><< ""^

тоиширик бериш >>< >>>>>риш орк>>>>>1<< фa0|М>>>

паТологикХолатга^У^а
фойдаланиб тузат.

2. Диккатнинг физ>
нинг физиологик асослар

алог>>к асослари
твшн тириб, Ы ер
мскийларнинг

буюк
бор.

ҒоЯС^!пиш учун <вмат *илД" И
м каратаМиз, ^и^и ^

бу

ан диккатнинг холатлари,

қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати билан, иккинчидан, мия структурасида ҳукм сурувчи қўзғалувчанлик билан уйғунликка эгадир.

И. П. Павловнинг тахминига кўра, вақтнинг ҳар бир лаҳзасида мия қобиғида қўзғалиш учун анча қулай (сензитив) ва макбул шароитга эга эканлиги билан ажралиб турувчи у ёки бу қисм ҳукм суради. Алоҳида ажратиб кўрсатиладиган мазкур қисм нерв жараёнларининг индукцияси қонуниятига биноан вужудга келади. Бош мия қобиғининг бирон бир қисмида тўпланган (марказлашган) нерв жараёнлари индукция қонунига мувофиқ бошқа участкаларни тормозла-нишга олиб келади. Қўзғалишнинг энг оптимал марказида янги шарт-ли рефлекслар вужудга келади, дифференциаллаш эса муваффақиятли амалга ошади. Қўзғалишнинг оптимал ўчоғи ўзгарувчанлик хуеусия-тига эга. Бу ҳолатни чуқурроқ далиллаш учун И. П. Павловнинг ушбу фикрини келтириб ўтиш жоиздир: «Агар бош суяк косаси орқали кўриш мумкин бўлганда эди ва агар энг оптимал қўзғаладиган катта ярим шарлар ўрни ёритилганда борми, бу ҳолда биз фикрлайдиган онгли одамда унинг катта ярим шарлари бўйлаб доимо ўзгариб тура-диган, шакли ва катталиги ғалати кўринишга эга бўлган ҳамда ярим шарларнинг қолган барча бўшлиғида кўпроқ ёки озроқ даражадаги соя билан ўралган оч рангли доғнинг у ёқдан бу ёққа қай тарзда кўчиб юришини кўрган бўлардик» (двацатилетний опытг объективного изу-чения вмсшей нервной деятельности (поведения)) животннх. -Полн. собр. соч. М. -Л, Изд-во АН, 1951, III том, . I книга, 248 бет. И. П. Павлов таъкидлаб ўтган оч рангли «доғ» оптимал қўзғалиш ўчоғи марказига мос келади, унинг ҳаракати тўғрисидаги фикр эса диққатнинг интенсивлигини таъминлашнинг физиологик омили ҳисобланади. И. П. Павловнинг қўзғалиш марказининг бош мия пўсти бўйлаб ҳаракат қилиш юзасидан илгари сурган ғоялари, гипотезалари ва башоратлари кейинчалик Н. М. Ливановнинг экспериментал тадқиқотлари материаллари билан тўла исботланди.

Диққатнинг физиологик асосини тушуниб етишда А. А. Ухтомскийнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эгадир. Муаллиф диққатнинг физиологик механизмлари тўғрисида тадқиқот ўтказиб доминанта принципини кашф қилади. А. А. Ухтомскийнинг нуқтаи назарича, мия пўстида қўзғалишнинг устун ва ҳукмрошшк қилувчи марказ ҳукм суради. Олимнинг доминантага баҳо беришга кўра, у юк-сак даражадаги қўзғалиш маркази констелляцияси (муайян ҳолати) дир. Доминантанинг ҳукмронлик хусусияти бундан иборатки, у

фаолиятини

чеклаш билан кан ^m билан ул*P мскиининг фи P н_

узига торгадн «* aH эриш^аДИ. ^A шунинг учун Д

ян даражада У^л ^ -Ч*^^ механизмини

минантакўзгалншн нг ха^{ра}катлантир^ _ ^

та тушуннаси,^ учунХизматкилигни УР^{ноаH} доминанта

^ : п^я ана ШУ марказда юз к да Учоғиднр айъ

дав^{нинг} У^ ^^однр хукмро" ку ^ бош кўзгалн^

ни белгилаб бери га келган П ўзгадиш >40^ бидан

рича, ДО^наНТ^ га^{ри}>> нисбатан ^3 ку1иИДИб, Д°«ИН^ \враши-и-У^-Гк^и, балки

У^^кдариниШ У^аР ^

кўзғолиш ўчоғиХ аниши, Мустах -рисида му-

мансуб) ^!"р кобиғиндаг айрим УТ^ бўлиши ва ай ар_

мия ярим н*^ * ишўноғининг ^о да1-н бошка^ иэсаА-

жасида «^Донунига биноан^^ядар. №^ "боратдир. *анфий ТнТмаьлу-

Д^ПаТи-инннг ^^вчанлнк

чункн домнн^нта му ^ ^м^^ бўлади^ /кабурД

~1«—^Гля**^ спейи,ик

килиб,ударгат узфаолиятш ^олатлариниШ

дарН\ТоозГги Гамон нсихофизиол-и^ ^а^Р^

алокаси хакида

жуддир. Улар тўғрисидаги мулоҳазалар кейинги саҳифаларда берилди.

3. Диккатнинг нейрофизиологик механизмлари (ретикуляр тизимнинг активацияси)

Ҳозирги замонда диккатнинг нейрофизиологик механизмларини тадқиқ этиш, кўп жиҳатдан психик жараёнлар кечишининг танловчанлик хусусиятига боғлиқдир. У фақат кўзғалишининг оптимал даражаси мавжуд бўлган миё пўстининг уйғоқ (тетик) ҳолати орқалигина таъминланиши мумкин. Миё пўстининг уйғоқлик даражаси пўстда зарур механизм (тонус) билангина таъминланиб, бош миёнинг тепа стволларида нормал муносабатни сакловчи кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш фаолияти билан уйғунликка эгадир.

Кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси миё пўстлогига организмдаги жараёнларнинг алмашишини таъминловчи импульслар олиб бориб, уйғоқлик ҳолатини юзага келтириб туради. Бунда экстрорецепторлар ташқи кўзғатувчилар ёрдамида ташқаридан кириб келувчи информацияларни олдин стволнинг тепа бўлини масига ҳамда кўриш тепалигининг ядросига, кейин эса бош миё пўстига олиб боради.

Бироқ миё пўстининг оптимал тонуси ва уйғоқлик (тетиклик) ҳолатини таъминлаш фақат кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активациясига боғлиқ эмас. Балки бу нарса тушувчи ретикуляр формация фаолияти/а ҳам алоқадордир. Тушувчи ретикуляр тизимнинг аппарати толалари бош миё пўстидан бошланиб (пешона ва чакка қисмларининг медиал ва медьбазал бўлини масарида), ствол ядроси томон, сўнг орқа миёнинг ҳаракат ядроси сари йўналишда ҳаракат килади. Шунинг учун тушувчи ретикуляр формациянинг фаолияти жуда муҳим бўлиб, унинг ёрдамида миё стволлари ядросига кўзғатишни танловчи тизимига етказилади, даставвал бу жараён бош миё пўстлогига юз бериб, мураккаб билиш жараёнлари онтогенезида вужудга келган хатти-ҳаракатларнинг мураккаб программаси таъриқасида инсоннинг онгли фаолиятининг юксак шакли маҳсули бўлиб ҳисобланади.

Ҳар иккала ретикуляр формацияларни таркибий қисмларининг ўзаро таъсири миёнинг актив фаолиятини ўз-ўзини бошқарувчи мураккаб шакли билан таъминлайди. Улар элементар, содда биологик ҳамда мураккаб, келиб чиқиш жиҳатдан ижтимоий стимуляция шакли таъсири билан ўрин алмаштириб турадилар.

Активация жараёнини таъминлашдаги бу тизимнинг муҳим аҳамияти кўп сериядан иборат экспериментал далиллар билан нейрофизиологлар Матун, Джаспер, Линдсли, Анохин кабилар томонидан текширилган.

Бремер тажрибасининг кўрсатишича, стволнинг қуйи бўлинмаларини кесиш тетиклик (уйғоклик) ҳолатини ўзгаришига олиб келмайди, лекин стволнинг юқори қисмини кесиш электр потенциалларнинг аста-секин пайдо бўлиши билан характерланувчи уйқуни вужудга келтиради.

Линдсли, сенсор кўзгатувчини вужудга келтирувчи мазкур сиг-наллар мия пўстлоғига боришни давом эттиради, лекин пўстнинг бу сигналларга жавоби қиска муддатли бўлиб, узок вақтли турғун ўзга-ришни амалга оширмайди. Ушбу далилларнинг кўрсатишича, уйғоклик (тетиклик) ҳолатини характерловчи кўзгалишнинг мураккаб жараёнларини вужудга келтириш учун сенсор импульслар окимининг ўзи кифоя қилмайди. Шунинг учун ретикуляр тизими активациясини қўллаб-қувватлаб турувчи таъсир зарур.

Линдслининг психологик тажрибасига қараганда, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси натижасида ствол ядросидаги кўзгалиш ҳайвонларда сезги чегарасини пасайтиради, улар учун ол-дин мумкин бўлмаган ишни амалга ошириш имкони яратилади, нафис фарқлаш (дифференцировка) вужудга дселади: конус билан учбурчак тасвирини аниқлаш ва бошкалар.

Доти, Эрнандес Пеон ва бошкаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, кўтарилувчи ретикуляр формация йўлларининг кесилиши олдин мустаҳкамланган шартли рефлексларнинг йўқолишга олиб келади. Бирок ретикуляр формация ядросини қитиклашда, ҳатто кўзгатиш чегараси атрофида бўлса ҳам шартли рефлексларни юзага келтиради.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг актив таъсири (тетиклик) учун зарур шарт бўлган оптимал ҳолат билан мия пўстини таъминлайди.

Жаҳон психологияси фанида олинган (тўпланган) маълумотларнинг аксарияти, кўтарилувчи ретикуляр формациянинг активацияси таъсири ўзига хос танловчанлик хусусиятига эга эканлигини кўрсатди. Ретикуляр формация алоҳида сенсор жараёнларнинг танлаб (саралаб) активлашувини барпо қилмасдан, балки бир канча биологик тизимларнинг танлаб активлашувини таъминлаш зарур: овқат, ҳимоя, ориентир рефлeksi ва ҳоказолар.

П. К. Анохиннинг кўрсатишича, ретикуляр формациянинг алоҳида қисмлари мавжуд бўлиб, улар турли биологик тизимлар фаолиятини активлаштиради, шунингдек, ҳар хил фармакологик таъсирга (агентларга) нисбатан сезгирдирлар. Масалан: а) уретан-тетикликни блокада қилиб, уйқуни келтиради, б) аминазин-оғриқ, ҳимоя қилиш рефлексларини блокада қилиб, тетикликка бефарқ қолади.

Демак, юқоридаги маълумотларга асосланиб, ушбу фикр ва мулоҳазаларни билдириш мумкин: кўтарилувчи ретикуляр формацияни активлаштириш таъсири танловчанликка эга бўлиб, бу танловчанлик асосий биологик системалар хусусиятига мос (муносиб) тушиб, организмни актив фаолият сари ундайди.

Тушувчи ретикуляр формацияни активлаштириш муҳим аҳами-ят касб этиб, активлаштириш импульси толалари бош миёна пўстидан (пешона ва чакка медиал қисмларидан) бошланиб, ундан стволнинг юқори бўлимлари аппарати томон йўналадилар. Олимларнинг фикрича, мазкур тизим диққатни олий шаклининг физиологик механизмларига таъсир этиш нуқтасига жуда яқин жойлашгандир.

Жаҳон фанида анатомик маълумотларга қараганда, тушувчи ретикуляр формациянинг толалари бош миёна пўстининг барча участкаларига тарқалган бўлиб, энг хусусиятлиси- бу пешона қисмининг медиал ва медиобазал бўлимларидан бошланиб, то унинг лимбик областига давом этади. Миёнининг лимбик зонаси (гиппокамда) ва базал учларидаги нейронлар бошқа нейронлардан фарқ қилади, натижада кўриш ва эшитиш кўзгатувчиларининг айрим хусусиятларига нисбатан жавоб реакциясини беради. Мазкур нейронлар ҳар қандай кўзгатувчилар кучайишида эмас, балки кучсизланишида ҳам актив ҳаракатни юзага келтиради.

Бу ҳолатни ўрганган канадалик нейрофизиолог Джаспер юқорида таъкидлаб ўтилган хусусиятларни назарда тутиб, бу нейронларни «янгилик нейронлари» ёки «диққат катакчалари» деб номлаш-ни тавсия қилади, Унинг фикрича, ҳайвонларнинг сигнал қутиш ла-биринтдан чиқиш йўлини қидиришца, пўстининг худди шу областларида нейронларнинг 60 фоизи пайдо бўлиб, актив разрядига айлана-дилар.

Агарда ҳайвонларда тайёргарлик ҳолатини бошқаришда лимбик областнинг медиал бўлимлари ва базал бойламлари муҳим роль ўйнаса, инсонларда эса мураккаб фаолият шаклининг асосий маркази миёнининг пешона (манглай) қисмлари ҳисобланади.

Инглиз физиологи Грей Волтер ўз тадқиқотларида актив кутиш (масалан, синалувчининг 3 ёки 5 сигнални кутиши ва унга жавоб. та-риқасида кнопкани босиши) ҳолатининг ҳар қайсиси мианинг пешона қисмида электр тебранишни пайдо қилишини ва улар «кутиш тўлқинлари»дан иборат эканлигини далиллайди. Кутилаётган сигнал-нинг намоён бўлиш имконияти ортганда бу тўлқинлар нисбатан кучаяди, сигналларнинг эҳтимоли пасайганда эса, улар кучсизланади ёки бутунлай йўқолади. Ушбу ҳолат вужудга келса, сигнал пайдо бўлишини кутиш кўрсатмаси (инструкцияси) бекор қилинади, .

Мия пўстини пешона қисмининг активлик ҳолатини бошқаришда (регуляциясида) қандай роль ўйнашини далилловчи тажриба М. Н. Ливанов томонидан ўтказилган. М. Н. Ливановнинг гувоқлик беришича, ҳар қайси аклий зўр бериш (математик топши-риқларни ечиш найтвда) мианинг пешона қисмида кўп миқдорда син-хрон тарзда ишловчи нуқталарни вужудга келтиради, бу ҳолат топ-шириқ ечиб бўлгунга қадар сақланади, кейин ўз-ўзидан ғойиб бўлади. Мия пўстининг пешона қисмидаги синхрон тарзда ишловчи пунктлар барқарор хусусиятга эгадир.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда шундай хулосага келиш мумкин. Мианинг пешона қисми кўзғовчини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки одамда активлик ҳолатининг ўзгариши унга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳайвон ёки одам мия пўстининг лимбик областидаги кўзғовчиларнинг кучайиши тушувчи ретикуляр формация тўқималари бўйлаб ҳаракат қилувчи импульслар манбаи ҳисобланади.

Жаҳоннинг йирик нейрофизиологларининг аксарияти, мия пўстининг қисмларини кўзғатиш мия стволи ядросининг электр фао-лиятида бир қатор ўзгариш ясади ва булар, ўз навбатида, ориентир рефлексини жонланишга олиб боради, деган хулосага келишган.

Тадқиқотчи С. Н. Нарикашвилининг тажрибасида бош мия пўстининг орқа қисмларини кўзғатиш натижасида кўриш тизимининг ичкари бўлимларининг жавоб реакциясида ҳам кескин ўзгаришлар юзага келиши кузатишган. Мия пўстининг сенсомотор қисмини кўзғатиш билан ҳаракат тизимининг пўстости бўлимлари фаолиятини сусайтириш ёки кучайтириш мумкин. Баъзи бўлимларни кўзғатиш ориентир рефлекси таркибига кирувчи хулқ реакциялари пайдо бўли-шига олиб келади.

Юқоридаги фикрни тасдиқловчи тажриба Эрнандес Пеон томо-нидан ўтказилган. Унинг тадқиқотида мия пўстини кўзғатиш

Ўчоғининг кучайиши тушувчи ретикуляр формация оркали ўтиб бу-тун ствол бўйлаб гарқалган. Тажрибада мушукнинг оёғи остита сичқон ёки балиқ ташланганда, уларни хидлаб кўрса, «шилқ»этган овозга жавоб берувчи эшитиш нерви ядросининг актив электр разряд-лари йўқолган. Бу далилнинг кўрсатишича, бош мия пўстида кўзғалиш ўчоғининг вужудга келиши мия стволи фаолиятини тўсиш ёки активлик ҳолатини бошқариш (регуляция килиш) имкониятига эга.

Шундай қидиб, бош мия катта ярим шарлари пўстини унинг стволи билан иккиёклама боғлаб турувчи {сўтарилувчи ва тушувчи ретикуляр тизим танлаб активлаштирувчи таъсирга эга бўлиб, организм активациясининг юксак шакли билан инсоннинг онгли (меҳнат, ўқиш, касбий) фаолиятини таъминлаб туради.

Ҳайвонларда лимбик нўста озор бериш (экстирпация) мия стволи қисмлари электр фаолиятининг кескин ўзгаришига олиб кела-ди ва уларнинг ҳулқида нуқсонлар ҳосил килади. Бунинг оқибатида ориентир рефлексда патологик жонлаиш намоён бўлади, шунингдек, танловчанлик хусусияти йўқолади. Комплекс методларга асосланган ҳозирги замон биология, физиология, нейрофизиология, психофизиология, психология фанларида ушбу омил мия стволи структурасининг пўстости механизмларини мия пўсти тормозлаш таъсиридан халос килиш деб баҳоланмоқда.

Демак, диққатнинг нейрофизиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, кўтарилувчи ретикуляр тизим бош мия пўстига импульсларни етказувчи, активациянинг биологик шартланган шакли эканлигини, тушувчи ретикуляр тизим эса импульсларнинг актив таъсирини вужудга келтириш имкониятини таъкидлаб ўқиш мақсадга мувофиқ.

4. Жаҳон психология фанида диққат назариялари

Психология фанининг аксарият манбаларида диққат деб психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум даражада аҳамиятга эга бўлган объектнинг устида тўпланиши тугцунилади. Диққат шундай муҳим бир психик жараёнки, у инсоннинг жамики фаолиятларида бевосита иштирок этади ва уларнинг муваффақиятли яқунланишини таъминлайди. И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти, А. А. Ухтомский илгари сурган доминантлик принципи ва уларнинг замондошлари тадқиқотлари диққатнинг физи-

Д., КИТ 6» Л.М »Р } ж.дг. «=>>>>» • Р' >>>>> - бВ. П. Я. Б. 7
 таФ А, * £3-«?» ^-ЗГГ». » ^ядог

пўёбга чика олади (лекивк дйқат жараеНИ
 тда колдирмасляк ^ келса, У т « ииш хам мумкин.

йўналтирилган тақдирда субъектив рухий ке-

айнибирдаврдан кўлами ханналик -> ^ бўдали ва
 да колдирмаиди. Дикка цгунчал
 ^ак У танланган объект холаж ИЙ исихо-
 бош^ психологиясида диккат *££££ манбаларга
 Собик совет психолог фанига *** аб; мус тақил и совет
 логия фанига ваушуб ^
 психологиясида дикка фид а жуда *У* т°Р даги 20-30
 келгани йўк, лекинунин Р ^^ табиатту ^
 лар бўлиб ўггаи- Диккат ^ то р и ку катп ИНГ
 йилларда бо^ланган и^« замирида а асоси^> ^ ^ я
 й к.л.мо кда. Ия^н-У^Ц,. Бу илмин м^дель ОН кий
 битга объектга каратиз психолог П. П. ь объектга
 ифодаланди. Бу «ф иир и онги^ ^^,
 раселан кийн У атрофД-и нарса

Кўпчилик психологлар П. П. Блонскийнинг бу фикрига қўшилмайдилар. Жумладан, атоқли психолог С. Л. Рубинштейн мулоҳазасига кўра, диққат онгга ҳам, объектнинг хусусиятларига ҳам боғлиқ эмас. Бунинг аҳамиятли томони диққатнинг объектга йўналтирилишидадир. Мазкур йўналтиришнинг асосий сабаблари: шахс, эҳтиёж, мақсад. Демак, диққат одамнинг муносабати орқали ифодаланади: диққат-муносабат. Лекин бу ўринда одамнинг диққати шахснинг хусусиятига айланиб қолмасмикин? Иккинчи бир томондан, одамни диққатларининг хусусиятларига қараб, уларни ўзаро бир-биридан фарқ қилиш мумкин.

Психология фанида диққатни ўрганишнинг яна икки хил назарияси мавжуддир (курсив бизники-Э. Ғ.). Биринчи назария негизида онгнинг бир нуктага йўналганлиги ётади. Иккинчи назарияга биноан унинг замирида организмнинг ориентировка фаолияти туради. Ушбу гипотезаларни илгари сурх^{ан} психологлар диққатни йўналганлигининг объектга боғлиқлигини ва унда жараёни бошқариш имконияти мавжудлигини тушунтиришга ҳаракат қилади. Н. Ф. Добринин, А. Н. Леонтьев, П. Я. Гальперинларнинг фикрича, организмнинг қидирув ҳаракатлари, ориентировка фаолияти икки қисмдан иборатдир.

1. Диққат қаратилган ташқи ифодага эга бўлган объектни се-зиш, идрок қилиш. Шу ерда қарама-қаршилик вужудга келади: чунки объектнинг йўқолиши билан диққат ҳам ўз функциясини тугатади. А. Н. Леонтьев мулоҳазасига кўра, бу ориентир фаолияти эмас, чунки объектнинг пайдо бўлиши билан диққат ҳам намоён бўлади, объект йўқ бўлса, демак диққат ҳам бўлмайди, деб таъкидлайди. П. Я. Гальперин эса, объектнинг пайдо бўлиши билан диққат юзага келади. Объект йўқолганидан кейин эса психик қисм бўлган текшириш, назорат қилиш жараёни бошланади. Демак, диққат онгнинг бир объектга йўналтирилиши ва онгли ҳолатни назорат қилувчи жараёндан иборатдир.

Психологияда диққатнинг «йўналтирилиши» деганда, психик фаолиятнинг танловчанлиги ва ихтиёрий ҳамда ихтиёрсизлиги тушунилади. Бу тўғрида мулоҳазалар бошқа саҳифаларда давом эттирилади.

20-йилларда бир қанча психологлар диққат муаммосини ўрнак билан боқлаб тушунтирдилар. Бунинг яққол исботи К. Н. Корнилов таҳрири остида 1926 йилда чоп қилинган психология дарслигидаги бир мавзу «Ўрнак билан диққат» деб аталганлигидир. Дарсликда

Сто объектни ажратиш диққатнинг
 ёзилишича, катор объектлардан V ^^ ходисалар билан
 субъектив кечинмасидир "отаст"m- ишлаш вазиятидан
 таққослаш сезги органларт
 иборатдир.
 Шунга ухшаш Гбй с виготскийнинг даСТлабки
 тадқиқотларида ҳам кузга ажратиб курсатади:
 "енсГ^^новк:Хгарликда идрокнинг устунлиги
 Кобил Сор установка-тайергарликда ҳаракатнинг устунолиги
 қобилияти. установкада эса ҳаракат ус-
 Сенсор У-ано№7л С Виготский буларга мисол қилиб жис-
 тунлиги се» ЛИо^ отида қоманда (буйрук) беришни келтиради.
 моний тарбия маш^0тмД ўнг>>дебайга^миз. Шузахотиёксафланган-
 Сафдатурганларга караЁ. Ун д дака кўзгайдн <ча>>деиш
 ларбу^ко»^^^мотор установка
 ^тоХ^^^ кишининг ижтимоий Бу йилларда п—г ду^
 тажрибаси ^тм Боюш V мв^лоҳазасича, диққатнинг асосида
 қилганлар. П. П. Блюнтм ишлари етади. Психологлар орасида
 кишининг ижтимоии кизиқ н ияларвужудгакелади.
 диққатни тушун^
 Ваҳоланки, П. П. Блонтм^тнинг инте^нсивроқ намоец бўлиши, яъни
 деб каради. Қўркув-бу ^атмГ " унтради. Бу ерда психик фао-
 максимал даражада акс этиш м, курсатилган туюлади ва диққат
 лиятнинг маъноси б^тм "^^,^ ўхшаб кетади. Биологик пози-
 биологик нуктаи назардан 1қ Р фаолияти билан эмас, балки ве-
 цияда диққат бош мия ярим"^^Р ф икл атгвшунтирилади.
 геТатив нерв тизими билан боғлиқдикд пу У^^ ^^ ^
 Таникли психолог Д. а У Д шивди м ф Добринин
 боғлаш назариясига Н. Ф. Д ^ бошовчи назария қўйидаги жи-
 фикрича диққатни устано атдан маълум мослашувчи
 ҳатларни ҳисобга олмаган.^Д харака тларга бориб етмай-
 ха^ракатлар билан б^Улад^ куздаи ^^ кул огини
 ди. Агар томошабин сахнад« У^ диққат қилолмайди. Сахнага
 беркитади, у сахнада нима оу рдан чаЛгиш керак ва ид-
 ^=:>Г^"»ар_га ЮР_тш ~ Карав .Р-

кўрмаслик, тинглаб туриб эшитмаелик мумкин. Диққат шундан иборатки, у нимага қаратилган бўлса, уни кўриш демакдир. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон-бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтиради.

Диққатнинг психик фаолиятнинг қандайдир объектга йўналиши ва тўпланиши орқали ўрганишни қатор муаллифлар танқид қиладилар. Ана шулардан бири С. Л. Рубинштейндир. С. Л. Рубинштейн диққатни алоҳида мазмунга (маҳсулга) эга эмаслигига кўшилади, лекин унинг гувоҳлик беришича, диққатни бирор объектга танлаб йўналиши унинг феноменологик характеридир. Бундай фено-менологик характеристикада ҳам диққатнинг табиати ва хусусиятлари очилмай қолаверар экан.

Мана биз диққат назариялари юзасидан муайян даражада маълумотга эга бўлдик. Ижтимоий турмушда диққат хусусиятларини аҳамиятлилигининг ошиши-унинг экспериментал тарзда ўрнатилишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Диққатнинг аҳамиятлилиги қандай муаммоларда намоён бўляпти? Ушбу саволга жавоб беришдан олдин илмий-техника революцияси кишилар олдида қандай масалалар кўяётганлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Булар:

- 1) бир вақтнинг ўзида кўпчилик объектларни бошқариш;
- 2) дистанцион бошқариш, яъни информацияни қабул қилиш;
- 3) ҳар хил операцияларнинг тез ва аниқ бажарилишини таъминлаш ва бошқалар. Булар кишининг фаолиятида алоҳида психик жараёнларининг аниқ, равшан ва раво юзага чиқишини таъминлайди.

Диққат таъкидлаб ўтилган вазифаларни амалга оширишда жуда муҳим роль ўйнайди. Диққатнинг хусусиятлари, айниқса унинг кучи ва барқарорлиги танловчанлиги, бўлинувчанлиги, кўчиши, кўлами (ҳажми), тақсимланиши, тўпланиши, мустаҳкамланиши кабиларнинг аҳамияти каттадир. Одамнинг ҳар қандай фаолиятида диққатнинг иштирок қилиши (қатнашиши), бу фаолиятнинг самарадорлиги ва муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги-бу шундай хусусиятки, бунинг негизида қилинаётган ишнинг натижаси эҳтиёжни қондиришга хизмат қилади. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги ўз одам фаолиятини бирор нарсага ёки ҳодисага муттасил равишда узоқ вақт давомида қаратиб турилишидир.

Диққатни фаолият устида тўплаш ва ушлаб туриш учун фаолиятни тўғри ташкил қила билиш керак. Масалан, 10-12 ёшли болалар

40 минут давомида танаффузсиз ишлашлари мумкин. Агар фаолият кизиқарли ташкил қилинса, у ҳолда бундан ҳам кўпроқ вақт машғул бўлишлари кузатилади.

Психолог Г. С. Бакрадзе диққатнинг объектда тўпланиши фаолиятнинг роли ҳақида кизиқарли илмий текшириш тажрибасини ўтказган. Агарда диққатни заифлигини текширувчи ўз вақтида пайқаб, унга нисбатан қандайдир мускул ҳаракатини амалга оширса, у яна тикланади. Булардан ташқари, диққат барқарорлигини фаолиятнинг характерига, шахснинг ўзига боғлиқлиги бир қанча психологлар томонидан исботланган.

Жумладан, А. П. Газова диққатнинг бўлинувчанлигини кўп станокда ишловчи тўқувчиларда ўрганиб, жуда қимматли материаллар йиғади. Унинг фикрича, диққат бу касбдаги одамларда ихтиёрсиз ва ихтиёрий мувозанатлашган бўлиши мумкин. Бир нечта станокда ишлаш малакалари ҳосил бўлиши натижасида буларда ихтиёрий мувозанатлашган диққат тури вужудга келади.

Диққатнинг бўлинувчанлиги устида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иккита ёки учта ишни бирданига бажариш мумкин, бунда И. П. Павлов кўрсатганидек, улардан бири таниш (ишдан олдин бажарилганлигини эслатувчи) ва бош мия ярим шарлар пўстлоғида «навбатчи пунктлар» мавжуд бўлса. Иккита фаолиятни бир даврнинг ўзида бажариш учун фаолиятнинг бири диққатни талаб қилмайдиган ёки автоматлашган бўлиши талаб қилинади. Кишида бундай имконият фақат машқ қилиш орқалигина юзага келиши мумкин, холос.

Диққатнинг кўчувчанлиги мезони (критерияси) фаолиятимизнинг бир турдан иккинчи турга айланишидир. Жумладан, телефони-стка диққатини тезкорлик билан бир абонентдан иккинчисига кўчириши бунга ёрқин мисолдир. Диққатнинг кўчувчанлик хусусияти секинлашуви унинг сифати пасайишига олиб келади. Диққатнинг онгли равишда кўчиши намоён бўлса-да, лекин айрим ҳолларда онг-сиз ҳолатда инсон диққати бир объектдан иккинчисига кўчиши ҳам мумкин. Мисол учун табиат кучоғига сайр қилиш чоғида, кино фильм тамоша қилишда худди шундай кўчиш ҳолати юзага келади.

Диққатнинг хусусиятларидан кенг доирада ва аниқ ўрганилгани унинг кўлами (ҳажми) бўлиб ҳисобланади. Диққат қаратилган нарсалар ва ҳодисалардан қанчаси онгимиз объектдан жой олган бўлса, демак, унинг шу билан кўлами(ҳажми) ўлчанади. Диққат(кўлами

(хажми) тахистоскоп деган асбоб ёрдамида аниқданади. Тахистоскоп экранидатекширилувчиларга бир тўп ҳарфлар кўрсатилади.

Объектдаги нарсаларни идрок қилишда уларни тўла акс этти-риш мумкин эмас. 0, 1 секунд оралиғида объект яққол намоёиш қилинса, ўртача 5-9 тагача ҳарфлар идрок қилинади. Агарда таниш сўзлар идрок қилинса, унинг кўлами 12 тагача ортиши мумкин. Бу ас-боб ёрдамида чет эл психологиясида диққатнинг объектив ва субъектив типлари ўрганилади: а) объектив тип-камроқ идрок қилинса-да, лекин аниқлиги билан ажралиб туради; б) субъектив тип- кўп идрок қилинса-да, бироқ ноаниқ, шунингдек, ўзидан кўшилган ортикча эле-ментларга серобдир.

Собиқ совет психологияси фани намояндалари, жумладан Н. Ф. Добринин ўзи ва шогирдлари ўтказган гекишришларига асосланиб, бундай типология диққатнинг моҳиятини очишта етарли эмас деб, ҳисоблайди. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар объектни ҳам кўп, ҳам аниқ идрок қила оладилар. Яна шундай тоифадаги ки-шилар мавжудки, улар нарсаларни ҳам кам, ҳам ноаниқ идрок қиладилар, ўзларидан кўп нарсаларни кўшиб юборадилар.

Тадқиқотчи Е. Б. Пирогова ўқувчиларда эшитиш ва кўриш диққатини ўрганиб, эшитиш диққатининг кўлами (хажми) кўриш диққатидан бир неча бор кичиклигини таъкидлаб ўтади.

П. Я. Гальперин диққати суэт бўлган болалар устидан «аклий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назарияси» га асосланиб, бир неча сериядан иборат тажриба ишларини олиб борган. «Аклий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш» тажрибаси 5 сериядан иборат бўлиб, унинг биричи қисмида 23 та синалувчи (3-синф ўқувчилари) қатнашган. Уларга 14та хатоси бор текст (матн) берилиб, уларни тузатиш вазифаси қўйилади. П. Я. Гальперин назариясига биноан, бу асосда болаларга ориентирлаш шакллантириш керак. Шунинг учун 1-серия «Ориентирлаш асоси» деб номланади.

Тажрибанинг 2-серияси эса, «Моддийлаштириш» деб аталиб, 9та синалувчидан 20-25 минут давомида ўтказилади. Бу тажриба индивидуал тарзда олиб борилади. Уқувчилар текстдаги хатоларни топиб, уларни карточкалардан текширишлари (такқослашлари) керак. Тажрибада 5та ўқувчи кўпроқ қийинчиликларга дуч келишади, овоз чиқармасдан ўқиб, тезгина хатоларни тузатишади.

3-серия объектни овоз чиқариб муҳокама қилиш дейилади.

Берилган топшириқни бажариш жараёни бирмунча қийин кўчади. Чунки ҳали бу ёшда болаларда ўз-ўзини назорат қилиш шакл-

ланмаган бўлади. Шунинг учун тажрибада уй топширикларини ўқувчилар мустақил тарзда ечадими ёки йўқми назорат қилиш ота-оналардан илтимос қилинади.

Ва ниҳоят, шунга эришилдики, «диққатсизлик» йўқолиб, ўқишга муносабат ўзгаради. Уларда интилувчанлик ва қунт шаклланиб, ўз-ўзига ишониш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш пайдо бўлади.

4-серия шивирлаб ўзи учуи мулоҳаза юритишдан иборатдир. Бу серияда «диққатсизлик» туфайли қилинаётган хатолар барҳам топади. Болалар ушбу босқичда 0, 2 хатога йўл қўядилар, холос.

5-серия-«Дилга жо қилиш» («в уме») дир. Бу серияда экспериментаторлар ўз олдиларига назорат қилиш хатти-ҳаракатларини умумлаштириш вазифасини қўядилар.

1. «Шахмат доскасига фигура ҳолати тўғрилигини текшир»
2. «Шулар орасидаги ўхшашини топ»
3. «Намунавий карточкадаги ракам билан бунисидаги (карточкадаги) ракам бир хилми, текшир»
4. «Бетартиб жойлашган рақамлар ичидан мана бунақасини топ» ва бошқалар.

Умуман олганда, 3-сериянинг натижалариданок кўринадики, топшириқлар кўламини (ҳажмини) кенгайтириб назорат қилиш хатти-ҳаракатларини шакллантиришга асос бўлади.

Диққат муаммосини ўрганувчи олимлар унинг бошқа психик жараёнлар билан боғлиқлиги ва роли масалаларини ўрганганлар. Жумладан, Н. Н. Ланге, А. Р. Лурия ва бошқалар.

Н. Н. Ланге диққатнинг ирода, рефлексив, инстинктив, перцептив ҳолатлар билан боғлиқлигини ўзингиз «Иродавий диққат назария-си» асарида кўрсатиб беради. А. Р. Луриянинг фикрича, кичик ёшдаги болаларда диққатнинг бу ҳолатини кўриш осон. Биринчи босқичда у бекарорлиги ва кўламининг торлиги (бола дастлабки ёки мактабгача ёшида яғАи пайдо бўлган кўзғатувчини йўқотади, ориентир рефлекс унда жуда тез сўнади ёки бошқа кўзғатувчиларни тормозлайди) учун кўзғатувчилар қуршовидаги диққатни бўлолмайди. Э. Ғ. Ғозиев ўқув фаолиятида диққатни шакллантиришда иродавий диққат билан эмоционал қизиқишнинг бирлашуви, кўз югуртириш, иллюстрацияларни I чуқур таҳлил қилиш, мантикий урғуга эътибор бериш, текстдан мантикий хатони топиш, текстдаги нуксонларни пайкаш усулларида фойдаланиб тажриба ўтказиб, диққатни асосланиб берилади. Тажрибаларда топшириқни бажариш учун унга диққат йўналтирилади, уни ечиш фаолиятида эса диққат шакллантирилади.

Жахон психологияси фанига ўзининг дурдона асарлари билан танилган олимлардан бири-бу рус психологи Н. Н. Ланге ҳисобланади. У ўзининг «Иродавий диққат назарияси» деган китоби-да (1893 йилда босилган) диққатнинг назариясига бағишланган жами-ки ишларнинг хронологик тарзда туркумларга (гуруҳларга) ажратиб хайрли ишни амалга оширган. Н. Н. Лангенинг назарий му-лоҳазаларини туркумлаштириш муаммоси юзасидан фикрлар П. Я. Гальпериннинг асарида ҳам кенг жой ажратилган (П. Я. Гальперин, С. Л. Кабильницкая. Формирование (экспериментальное) внимания. М. : МГУ, 1974).

Н. Н. Ланге диққат муаммосини ўрганишнинг қадимги даврдан бошлаб, то XIX асргача бўлган ривожланиш босқичини саккиз туркумга ажратган ҳолда таҳлил қилади ва уларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари атрофлича очиб берилади.

Н. Н. Ланге биринчи туркумга (гуруҳга) диққатнинг мотор назариясини ёқлаб чиққан олимларни киритади: Р. Декарт, Я. Фриз, Ф. Бэк, Г. Лотце, Т. Циен, Р. Рибо, Н. Н. Ланге. Таъкидлаб ўтилган назарияларнинг барчасйда диққат мотор ҳаракатни мослашиш натижаси сифатида вужудга келиб, шу захотиёқ предметни идрок қилишни яхшилайти ёки ғояларни ақлий жиҳатдан оқилона таҳлил қилишни тақозо қилади. Н. Н. Лангенинг таъкидлашича, бу ҳол диққатни назарий тадқиқ қилишдагина намоён бўлиб, уч хил ўзаро ўхшамаган ҳолатни ҳисобга олишни тақозо қилади: а) ғоя ёки объектни дастлаб-ки босқичи пайқаш, б) уларни идрок қилиш жараёнини такомиллаш-тириш, в) ғоя ёки предметини аниқ ва равшан идрок қилиш натижа-сини ҳисобга олиш. Муаллифнинг уқтиришига биноан, диққатни тадқиқ қилиш унинг иккинчи звеносига йўналтирилиши лозим, бу-нинг шу жараёнга қаратилиши натижасида мазкур жараён механиз-мини аниқлаш имконини берсин, объект билан дастлабки танишишни такомиллаштириш учун хизмат қилсин. Н.Н.Лангенинг шахсий нуқтаи назари шундан иборатки, ҳар қайси сезги ва ғоя қайсидир, ҳаракат билан боғлиқ бўлиб, ҳаракатни эсга тушириш (тиклаш) даво-мида сезги ва ғоянинг кўшимча кучайганлиги тўғрисида маълумот берамиз.

Иккинчи туркумга Н. Н. Ланге диққат онг кўламининг чекланиши деган назарияларни киритади: жумладан, И. Гарберг, В. Гамилътон кабилар. Буларнинг тушунтиришларига кўра, диққат бу онг кўламининг чекланишдан иборат бўлиб, «кучлилар» нисбатан кучсизларини сиқиб чиқариш билан характерланади.

„рған—ни»; «*ff, ^.
 „ мюкур ГУРУ^
 ^, ^_ ^

Бешинчи турку кккат оу оз , <?■ иятидаН иБора! ДГ
 киладики, У^φ^м^Г^ ала^инг ма^и^
 келадиган екий^У (Нне). Бу назариялар ди^ ^ ма^к^азии нерв
 булиб, образ каг/г И. Миллер, Ш. Ён , диган КУ^о импульс

у , ^йҗатувчининг У ек» > ўринда Н. п- пайкаШ
 ташки кузга!У киритади. Бу У* эка^лигини аник
 аниклик ва Р^авшанЛ*:* а (тахмин) эмас эк логиктер

Тннлар, омил», »£«£, лурал». «а* ^

ийя ° лиигаи "«Р-^ннг "^^"аР"»- *»» ёкинсихологикактиш

Н. Н. Ланге еттинчи гурухга диққатни бир нарса билан машгул бўлиши фаолияти сифатида тапқин қиладиган назарияларни киритади (Г. Ульрици, Г. Лотце). Лекин фаолият тўғрисидаги ғоя бу олимлар томонидан ёритилиб беришга ҳаракат қилинган, лекин бир нарса билан машгул бўлиш рухий фаолиятини ҳар қандай мазмунли, объектив, предметли фаолиятга қарама-қарши қўйиш тўла-тўқис мазмунсиз фаолият ҳақида фикр юритишга олиб келган.

Н. Н. Ланге диққат назарияларини саккизинчи туркумини амал-га оширишда нерв жараёнини антогонистик ўзаро таъсирини асос қилиб олади. Бунда онгни муайян объектга тўпланиши нерв жараён-лари билан боғлиқлиги ва улар диққатнинг физиологик асосини таш-кил қилиш мезони эканлиги муаллиф томонидан далиллаб берилади. Бу ҳақида диққатнинг ўрганиш методлари саҳифамизда фикрларни яна давом эттираемиз.

Шундай қилиб, Н. Н. Ланге юқоридаги мулоҳаза юритилган аса-рида бир томондан, тарихий, иккинчи томондан, илмий-экспериментал жихддан диққатни ёритиб бериш имкониятига эга бўлган. Шунинг учун бу асар ўзининг қийматини ҳали йўқотганича йўқ.

5. Диққатнинг педагогик психологинда ўрганилиши

Улуғ рус педагоги К. Д. Ушинский ишларида диққат тўғрисида жуда илиқ фикрлар айтилган. Унинг фикрича, диққат рухий ҳаётимизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга қиладиган нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали ўтиб қиради. Диққат объектни тўла ва аниқ идрок қилиш қобилиятига эга. Зийракликнинг қатор сабабларига олдин идрок қилинган объект изларининг аҳамиятидан ташқари, Ушинский «таъсиротнинг кучи ва тўпланган актларни бошқара олишни кўрсатади. Боланинг ривожланиши унинг диққатини тўғри йўналтира билишдалигини муаллиф таъкидлайди. Диққатнинг тўлалиги, барқарорлигини таъминловчи тўпланишнинг психологик механизмларини муҳокама қилиш ҳам Ушинскийнинг асарларида уч-райди. У диққатнинг асосий омили иродавий бошқариш деб ҳисоблайди. Шунинг учун диққатни мақсадга йўналтириб бошқара олиш қийин ва мураккаб жараёндир. К. Д. Ушинскийнинг кўрсатишича, киши ўз хиссиётларини диққат орқали бошқаради, бунда у ихтиёрий йўналтирилади. Муаллиф диққат турларини ихтиёрсиз ёки пассив, их-тиёрий ёки актив қабиларга ажратади. Унингча, ихтиёрий диққат биз-1 нинг томонимиздан зўр бериш орқали ўзига предмет танлайди. Ихтиёрий диққатни объективлаштириш актив характеридан биридир]

актив характерида[^] биридир. Чунки у кишининг ўзи орқали кўзғатилади ва кўлла_{ни}лади.

К. Д. Ушинскийнинг айтишича, ихтиёрсиз диққат ташки ва ички сабабларга кўра ҳос_л бўлади. Ташки сабаблар, кўзғатувчининг кучига, организмнинг а[%]_и вақтдаги ҳолатига боғлиқ. Пассив диққатнинг ички сабаблари бю_{нинг} сезгиларимиз изларини боғланишидир. Ид-рок қилинган объект_{нинг} янгиликлар босқичини диққатнинг истовчи омили эканлигини Муаллиф фарқдайди. Диққат қаратилаётган объект маълум ўлчовдабў_{лиши}. керак.

Диққатнинг психологик таҳлилини К. Д. Ушинский тарбия муаммоси билан боғла_{ди}. Диққатни бошқара билишни ақлий ривожланиш ва амалий фаод_лят учун асосий омил деб ҳисоблади. Диққатнинг мақсадга мувофиқ бошқариш-идрок қилиш пайтида ва асосий ишдан ташқаридагиларга Чалғимаслик тушунилади. Тарбиячиларнинг вазифаси болаларнинг а[^]_{тив} диққатини тўғри йўналишда кўриш ва уларнинг диққатини ўзла_{ри} бошқаришга ўргатишдан иборатдир.

К. Д. Ушинский томонидан ечилган муаммолар, ўтказилган текширишлар шун[^] кўрсатиб турибдики, у онгни тўпланиш қобилиятини диққа[^] билан тушунди, у диққатни ўрганишда шахс психологиясидан ке[^]_{нб} чикди. Табiiй-илмiiй тушунтиришда ўз даврининг физиологик билимларидан унумли фойдаланди.

40-йилларда Психология фани бир қатор муваффақиятларга эришди. Психологи⁵ (фани назария) ёа тажрибага асосланган ҳолда, жуда кўп муаммола[^]_{ни} ечишга муваффақ бўлди. Назарий жиҳатдан катта ўрин олган ма_{салаларда} бири «олий психик функцияларининг ривожланиши ва ст[^]_ук_{тураси}>> тўғрисидаги Л. С. Виготский илгари сурган концепциялардир Бунинг асосида иккита гипотеза ётади.

А) психик фаод_{иятнинг} характери ҳақида.

Б) бирламчи ташки ва ички фао_{лиятдан} ички психик жараёнларининг намоён бўлиш

Л. С. Виготский психик функциялар ривожланишини ўргана бориб, шулар ичига ихтиёр_{сиз} диққа_п, ҳам киригади. Унинг фикрича, бола диққатининг тарихи-бу бола худқининг пайдо бўлиши тарихидир. Л. С. Виготский ишарининг Харзктерли томони киши психикасини тушуншда тарихий ва генетик ендэш[^]_{ддар} Б_вш_в ўрганшяга ҳам татбиқ қилган ва диққатнинг ривожланишини кўрсата олган. Муаллиф диққат ривожлашшжнинг иккита. йўналишини кўрсатади.

1. Диққатнинг {_ат_{урал} (та_бiiй) ривожланиши. Бунда муаллиф умуморганик ривож_{ланиши} тушунтиради, яъни марказий нерв тизим-

сининг структуравий ва функционал жихатдан ўсишини кўрсатади. Бу ривожланиш бутун ҳаёт давомида бўлади, аммо бунда «секинлаш-ган» ва «бир оз пасайтирилган» кўринишлар мавжуд.

2. Дикқатнинг маданий ривожланиши. Бунда ихтиёрий дикқатни намоён бўлиш хусусияти маданий концепция билан боғлиқ деб тушунтирилади. Катта ёшдаги одамлар дикқатнинг психологик механизми ҳақида гапириб, ташқи операция, организмнинг хулқини ички операциясига айланади, дейди. Маданий ривожланиш бола ташқи муҳит билан алоқа қила бошлагандан ўса бошлайди.

Маданий ривожланиш назариясининг бир неча баҳсбоп томонлари мавжуд. Булардан бири-бу бола дикқатини ривожланишнинг «натурал» фазасидир. Л. С. Виготский «интериоризация» фикрини илгари суриб, яъни ички психик фаолиятини ташқи амалий фаолиятдан келиб чиқиши, ташқи ҳаракатларнинг ички ҳаракатларга, нарсаларнинг образларига ва улар ҳақидаги тушунчаларга айланиш жараёни. Бу билан психик ривожланишнинг битта қонуниятини очди, лекин бу тўла характеристика бўла олмайди, яъни бунда бу жараён билан бирга «экстериоризация» жараёни мавжуд эканлиги дикқат марказидан четда қолди.

Л. С. Виготскийнинг илмий ютуғи шундан иборатки, у дикқат муаммосини ўрганишда ижтимоий ва генетик нуқтаи назардан ёндашди. Ихтиёрий дикқатни ташқи стимуллар воситасида нутқ функциясини йўналтириш деб тушунтира олди.

Л. С. Виготский ишларини А. Н. Леонтьев ижодий давом эттириб, ихтиёрий дикқат ривожланишини ўрганди. У ихтиёрий дикқатни хатти-ҳаракатни бошқаришни олий шакли ва тарихий ривожланиш махсули деб тушунди. Болаларда дикқат формаларини таҳлил қилиб, 3 та босқич мавжуд эканлигин кўрсатади:

1. Натурал бевосита, тўғридан-тўғри актлардан иборат.

Бунда тўпланиш ихтиёрсиз намоён бўлиб, асосан мактабгача бўлган болаларда вужудга келади. Яъни бу болалар ўз хулқ-атворларини ўзлари бошқара бошлайдилар.

2. Ташқи белгининг аҳамиятини эғаллаш, тушуна билишлар туради. Бу босқич бошланғич таълимда асосий роль ўйнайди.

3. Ташқи таассуротларнинг ички таъсирларига айланиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, бу асосан катта ёшдаги кишиларда бўлади.

Узок вақтА. Н. Леонтьев мактабгача ёшдаги болалар дикқатини текширади. Чунончи идрок билан дикқат алоқасини ўрганди. Дикқат ҳодисаси шундай ҳодисаки, у идрокнинг қандай кечиши билан белги-

ланади, деб тушунтиради. А. Н. Леонтьев кейинги ишларини ўқувчилар диққатини ривожлантириш ва уларда идрокни бошқариш, кўриш, эшитиш, қўйилган топширикни тушуниш кабиларни эгаллаш муҳим роль ўйнашини кўрсатди.

Н. Ф. Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтирди. Агар йўналиш ва тўпланиш ихтиёрсиз бўлса, ихтиёрсиз диққат вужудга келади. Агар онг қўйилган мақсадга мувофиқ бўлса, у ҳолда ихтиёрий диққат намоён бўлади. Булар қаторида Н. Ф. Добринин диққатнинг учта турини ажратади. Унинг фикрича, диққатнинг учинчи тури "ихтиёрийдан кейинги диққат" деб аталади. Бу ихтиёрий диққат каби мақсадга қаратилган бўлиб, иродавий зўр беришни талаб қилмайди. Булар тўғрисида Н. Ф. Добринин шундай дейди: "Ихтиёрий диққатда қизиқишга интилишга ўрин бор, лекин бу қизиқиш фаолиятнинг натижасига қизиқишдир. Фаолиятнинг ўзи эса қизиқарсиздир. Киши психик фаолиятининг ажойиб хусусияти шундан иборатки, яъни натижага қизиқиш, жараёнга қизиқишга айланади. Бу ихтиёрий диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланганда бўлади" (Добринин Н. Ф. Внимание и его воспитание. Изд-во "Правда". М: 1951, с. 22).

Б. Г. Ананьев "Ўқувчиларда диққатни тарбиялаш" (Воспитание внимание у школьников) номли асарига диққатни ҳамма вақт текшириш, тадқиқ қилиш керак, дейди. Бунинг учун мана бундай моментларга эътибор қилишни кўрсатиб ўтади: дарсни тўғри ташкил қилиш, таълимнинг пухталиги, ўқитувчининг педагогик маҳорати, ўқувчиларнинг дарслардаги фаолиятини тўғри ташкил қила билиш кабиларни таъкидлайди. Б. Г. Ананьев бу билан диққатнинг узок вақт бир объект устида тўплай билиш кераклигини уқиради.

Диққат муаммосини тадқиқ қилиш И. В. Страхов асарларида ўз аксини топган. Қуйида уларни асосий моҳиятига тўхталиб ўтамиз.

Киши диққати келиб чиқишига ва ишлаш услубига кўра ижтимоий табиатга эга. У кишиларнинг меҳнат фаолиятига сабаб бўлади ва меҳнат жараёнининг асосий психологик компонентлардан бири бўлиб саналади. Диққатнинг муҳим белгиси фаолият жараёнида ва атрофдагилар билан алоқада киши психикасининг тўпланишидир. Психологияда ўрганилган диққатнинг хусусиятлари-тўпланиши ҳар бир сифатларда ва ривожланишда акс этишидир.

Қатор муносабатларда тўпланиш икки хил характерда бўлади: у предмет ва ҳодисаларга танлаб йўналтирилади, яъни диққат объектИ'ни онгли ажратиш, бу вақтда бошқа кўп объектлардан чалғиш восита-

си боған актлар тизимсини ташкил қилади, тўғатаниш меҳнат предметиға йўналтирилади, лекин унинг жараёни ҳам диққат объекти ҳисобланади. Тўлланиш фаолият объектиға ва у билан ҳаракатға йўналтирилади.

Диққат психиканинг алоҳида томони ва шакли ҳисобланмайди ва қандайдир биронта функцияни бажаришға кўчмайди. Мақсадға йўналган, интенсив-психик фаолиятнинг структурали ва функционал асосини ўзгаришға, маҳсулдорлигининг ошишиға ва миянинг барқарор ишлашиға олиб келади.

Киши диққати меҳнат фаолиятиға, фаолият жараёниға, меҳнат курулларига йўналтирилади. Диққат предметлари бир хил эмас, балки ҳар хил фаолият турларида ҳар хил бажариладиган меҳнат операциялари ва воситалари киши меҳнат предметиға таъсир қилади. Буларға боғлиқ равишда диққати фаолият турларида ўрганиш ва ҳар хил образли психологик муаммолар вужудға келади. Ўтказилган текширишлар асосида диққат кўп функцияли жараёндир, деган хулосаға *И. В. Страхов* келади. Бу функцияларни практик бажариш-меҳнат, ўқиш, илмий ва бошқа фаолият турларидан биронтасининг шарт-шароити маҳсулдорлигидир. Фаолиятнинг ҳар бир тури диққатға алоҳида масъулият юклайди. Шунинг учун унинг функцияси фаолиятнинг шу туриға тўғри келиши жуда муҳимдир.

Диққат тафаккур билан биргаликда акс этади. У билиш жараёнининг тиниқ ва асосли бўлишиға сабабчидир. Бу планда, айниқса ижодий илҳомланишнинг ҳисобға олмаганда, диққатнинг қидириш ориентировкаси муҳим аҳамиятға эга.

Диққатнинг назорат қилиш-тузатиш функцияси ҳам кам аҳамиятли эмас. Унинг шакллари меҳнат ва ўқув фаолиятининг ҳар хилдаврларида бир хил бўлмайди.

Диққат алоҳида кишиларнинг муносабатларида, коллективда характерли функция бажаради. Кишининг кузатувчанлигидд, бошқа одамларнинг психик ҳолатини тушунишда, зийракликнинг актив шакллари (меҳрибонликда, ғамхўрликда, ишдаги ёрдамда) акс этади. Зийракликнинг меҳнатда ва киши билан муносабатда, ахлокий-психологик аҳамиятға эга бўлади. Бунга мувофиқ зийракликнинг мотивацияси ўрганилади. Унинг акс этишининг яққол шакллари ва тарбиялаш ҳақида кўриб чиқилади. Зийракликнинг бундай ўрганилиши унинг таҳлилида ва шахс психологиясида янги йўналишдир. Улар ўз ишларида диққатнинг ўрганилиши кўрсатилган аспектларини синтез қилишға ҳаракат қилишдир.

Юкорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, И. В. Страхов диққатнинг билиш жараёнидаги аҳамиятига, унинг актив психологик ақс эттириш имкониятига алоҳида эътибор беради. Шунингдек, диққат билиш фаолиятининг борлиқ билан алоқасида кенг ва чуқур ақс этишида муҳим механизмдир.

Диққат шахснинг йўналишида тўпланган жараён сифатида ишлайди. Кенг маънода бу сўз асосида эҳтиёж, қизиқиш, қараш, идеал каби таркибий қисмлар бор. Диққат психик жараёнлар структурасида кўрсатилган омиллардан ҳосил қилинган ҳодиса сифатидагина қатнашмай, балки у шахснинг бошқа хусусиятларига муносабатда таянч хусусият сифатида қатнашади. Бунга мисоллардан бири - диққат ва зийракликнинг педагогик такт (одоб)нинг шаклланишида психологик шарт-шароитлигидир.

И. В. Страхов "Диққат ва нутқ" муаммоси бўйича тадқиқот ишларини олиб борган. У нутқ шакллари ва функцияларини ҳамда тасвирий фаолиятни таҳлил қилади. У ўқувчиларда спорт гимнастикаси дарсларини психологик таҳлил қилади ва ўрганади.

Муаллифнинг таъкидлашича, диққатни нутқий бошқариш қуйидаги омилларда кўринади: предметни номлашда ёки мақсадли ҳаракатларга тўплашда, фаолиятни режаларштиришда, диққатни илгарилаб кетиш ақтларида, кидириш фаолиятида, диққатни кўчиш жараёнининг вербализациясида, диққатни назорат қилиш функциясини активлаштиришда, зийракликнинг ақс этишида ва унинг ахлоқий-психологик аҳамиятида.

Диққатни ва бутун фаолият жараёнини бошқариш нутқнинг ич-ки ва ташқи турлари орқали амалга оширилади. Шунингдек, бу бошқаришда муаллиф фикрича, интеграл (юкоридаги икки нутқ тури оралиғидаги) нутқ иштирок этади. Буларни тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, график ҳаракатларни амалга ошириш, ақлий-нутқий жараёнлар уларни англаш ва йўналтириш билан бирга боради.

Шундай қилиб, диққатни бошқариш ва уни тарбиялаш, ўқувчиларда ривожлантириш масаласи И. В. Стахов томонидан атрофлича ўрганилган (Страхов И. В. Воспитание внимание у школьников. М.: Учпедгиз, 1958).

Психолог Н. В. Кузьмина фикрича, ўқитувчиларнинг дарс давомида берилаётган билимини қанчалик ўзлаштира олишини текшириб, бунда асосий ва етакчи роль диққат жараёни ўйнайди. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнида ҳаммадан аввал тарбиячи ўқувчининг диққатини торта билишлик унинг асосий мақсади бўлиши керак. Бу

си б
тига!
ҳио
йўн

ва
йў*
асо
би

ку
ҳа
ла:
бо
ра
ла
С
ш
м
м
т

Н
и

эса ўтиладиган материални ўқитувчи пухта билишни талаб қилади Бундан келиб чиқадики, диққатнинг тарбияланиши ва шаклланици! ҳам вужудга келади.

Ф. Н. Гоноболин, М. Р. Рахманова, Д. Т. Элькин, В. В. Репкин ва бошқа катор тадқиқотчилар таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларда, диққатнинг намоён бўлиши, кечиши, ривожланиши, ўзига хос хоссалари, индивидуаллиги каби жиҳатлар ўрганилган. Айниқса, мактабгача ёшдаги болаларга бағишланган ижодий изланишлар миқдори ундан ҳам кўпдир. Биз бу ўринда уларга ўз муносабатимизни билдирмаймиз.

Шундай қилиб, биз юқорида кўпгина адабиётлар билан танишиб, уларда диққат категорияси қай тарзда қўйилганлигини кўздан кечирдик.

Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисатар, субъектив кечинмалар диққат объекти бўлиб ҳисобланади. Диққат жараёнида онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиш хусусияти намоён бўлади. Ўқувчи бирор объектга диққат қилар экан, айна бир пайтда қолган нарса ва ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдирмайди.

То шу кунга қадар кўпгина психологлар (хоҳ чет эл, хоҳ собик совет бўлишидан қатъи назар) диққатни мактаб ўқувчиларида тарбиялаш, ўстириш ва активлаштириш тўғрисида мулоҳаза юритиб келмоқдалар. Бизнингча, диққатни анъанавий услубга таянган ҳолда махсус воситалар ёрдамида дарсдан ташқари кизиқарли материаллар ҳисобига такомиллаштириш юзасидан мулоҳаза юритишдан кўра, балки таълим жараёнида ўқувчилар томонидан фан асосларини ўзлаштириш кезида уни (диққатни) шакллантириб бориш зарур. Бунинг учун диққатни шакллантиришга бевосита таъсир қилувчи қуйидаги усуллардан айна муддао бўлар эди (Э. Ғ. Ғозиев): материалларга кўз югуртириш, материалларни тасаввур қилиш, кўргазмали материалларни ўқиш, чуқур таҳлил қилиш, гаплардан хато топиш, мантикий урғуга эътибор бериш, мантикий нуқсонни топиш.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	2
I БОБ ТЕМПЕРАМЕНТ	3
1. Темпераментнинг психологик тавсифи	3
2. Нерв системаси типларининг келиб чиқиши	8
II БОБ ХАРАКТЕР	15
1. Характер ҳақида умумий тушунча	15
2. Характернинг физиологик асослари	17
3. Характер тузилиши ва хусусиятлари	19
4. Характернинг таркиб топиши	22
III БОБ ҚОБИЛИЯТЛАР	25
1. Қобилиятлар тўғрисида умумий тушунча	25
2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор тавсифи	28
3. Қобилиятлар тузилиши	31
4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши	34
5. Қобилият ва талантларнинг табиий шартлари	37
6. Қобилият назариялари талқини	39
II КИНЧИ БЎЛИМ БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИ	44
I БОБ СЕЗГИ	44
1. Сезги тўғрисида умумий тушунча	44
2. Психология фанида сезги назариялари	48
3. Сезгиларнинг рецептор ва рефлектор назариялари	50
4. Сезгиларнинг умумий қонуниятлари ва сезгирлик	52
5. Сезгининг нейрофизиологик асослари	62
6. Сезги турларининг психологик тавсифи	69
II БОБ ИДРОК	77
1. Идрок тўғрисида умумий тушунча	77
2. Идрокнинг янги қирралари	84
III БОБ ХОТИРА	100
1. Хотира ҳақида умумий тушунча	100
2. Хотиранинг физиологик ва нейрофизиологик асослари	108
3. Хотиранинг физиологик асослари	110
4. Хотира турлари	115
5. Эсда олиб қилиш турлари ва уларни тадқиқ қилиш методикаси	124
IV БОБ ТАФАККУР	134
■ I. Тафаккур психологияси предмети	134
2. Тафаккур операцияси	136
3. Тафаккур шакллари	132
4. Тафаккур турлари	165
5. Нутқ тўғрисида умумий тушунча	181
6. Нутқнинг вужудга келиш назариялари	184
7. Нутқ турларининг психологик тавсифи	187

VIII БОБ ХАЁЛ.....	96
1. Хаёл тўғрисида умумий тушунча	96
2. Хаёл турлари тўғрисида умумий тушунча.....	99
3. Хаёлниң хусусиятлари	100
4. Хаёлниң аналитик-синтетик хусусияти	100
5. Хаёл жараёнлариниң физиологик асослари.....	103
6. Хаёл шакллари тўғрисида тушунча.....	206
IX БОБ ДИҚҚАТ.....	108
•1. Диққат тўғрисида умумий тушунча	108
2. Диққатниң физиологик асослари.....	
3. Диққатниң лейрофизиологик механизмлари (ретиккуляр тизими активацияси).....	218
4. Жаҳон психология фанида диққат назариялари	222
5. Диққатни педагогик психологияда ўрганилиши.....	232

Боспага рухсат этилди 29.10.2003. Ҳаж.мп 15 босма табок.
 Бичими 60x84 1/16. Адади 500 нусха. Буюртма 446.
 М.Улугбек помпадаги Ўзбекистон Миллий Университети
 босмахопасида чон этилди.

